

Bebyggelsehistorisk tidskrift

**Nya perspektiv
på borgar och befästningar**

NR 56 • 2008

Bebyggelsehistorisk tidskrift

NR 56 • 2008

Nya perspektiv
på borgar och befästningar

REDIGERAT AV

VICTOR EDMAN & MIA GEIJER

Bebyggelsehistorisk tidskrift utges av den för ändamålet stiftade föreningen Bebyggelsehistorisk tidskrift.

Tidskriften utkommer med två nummer per år. Varje nummer redigeras av därtill utsedda redaktörer. Härvid medverkar också tidskriftens redaktionskommitté som innehåller företrädare för en rad ämnen. Recensionsavdelningen i tidskriften handhas av en särskild recensionsgrupp.

Samtliga artiklar, med undantag för Ingela Andersson & Anders Bodin: *Ett hemligt kulturarv. Nittonhundratalets svenska befästningar*, är referegranskade.

Tidskriften är indexerad i *International Bibliography of Art*.

Redaktionskommitté

Åsa Ahrland, SLU, Uppsala, ordf.
Victor Edman, Kungl. Tekniska Högskolan, Stockholm
Gunhild Eriksdotter, Riksantikvarieämbetet, Stockholm
Rosemarie Fiebranz, Uppsala universitet
Margit Forsström, Växjö
Ingrid Holmberg, Göteborgs universitet
Ulf Jansson, Stockholms universitet
Bo Lundström, Krigsarkivet, Stockholm
Fredrika Mellander Rönn, Restaurator, Stockholm
Lena Palmqvist, Nordiska museet, Stockholm
Bo Persson, Stockholms universitet
Martin Rörby, Stockholm
Lukas Smas, Stockholms universitet
Björn Strehlenert, Saltsjöbaden

Recensioner

Ulf Jansson
E-post: ulf.jansson@humangeo.su.se

Temaredaktörernas adresser:

Victor Edman
KTH
Arkitekturskolan
100 44 Stockholm
E-post: victor.edman@arch.kth.se

Mia Geijer
Länsstyrelsen i Örebro län
Kulturmiljövård
701 86 Örebro
E-post: mia.geijer@lansstyrelsen.se

Redaktionens adress

Institutionen för ekonomi, Sveriges lantbruksuniversitet, SLU, Box 7013, 750 07 Uppsala

Prenumeration och distribution

Swedish Science Press, Box 118, 751 04 Uppsala
Telefon 018-36 55 66, E-post: info@ssp.nu

Prenumeration för 2009 kan tecknas genom insättning av 250 kr på plusgiro 489 78 50-6 eller bankgiro 914-4601.

Skriv namn, adress och Bebyggelsehistorisk tidskrift på inbetalningskortet.

Lösnummer och äldre nummer beställs på samma sätt, eller via tidskriftens hemsida på www.ssp.nu.

Lösnummerpris 150 kr + porto.

<i>Redaktörer för detta nummer</i>	Victor Edman och Mia Geijer
<i>Grafisk form, teknisk redaktör</i>	Elina Antell, Uppsala
<i>Engelsk översättning</i>	Roger och Kerstin Tanner
<i>Typsnitt inlaga</i>	Sabon
<i>omslag</i>	Baskerville/Futura
<i>Tryck</i>	Vindspelet grafiska ab, Borås, 2008

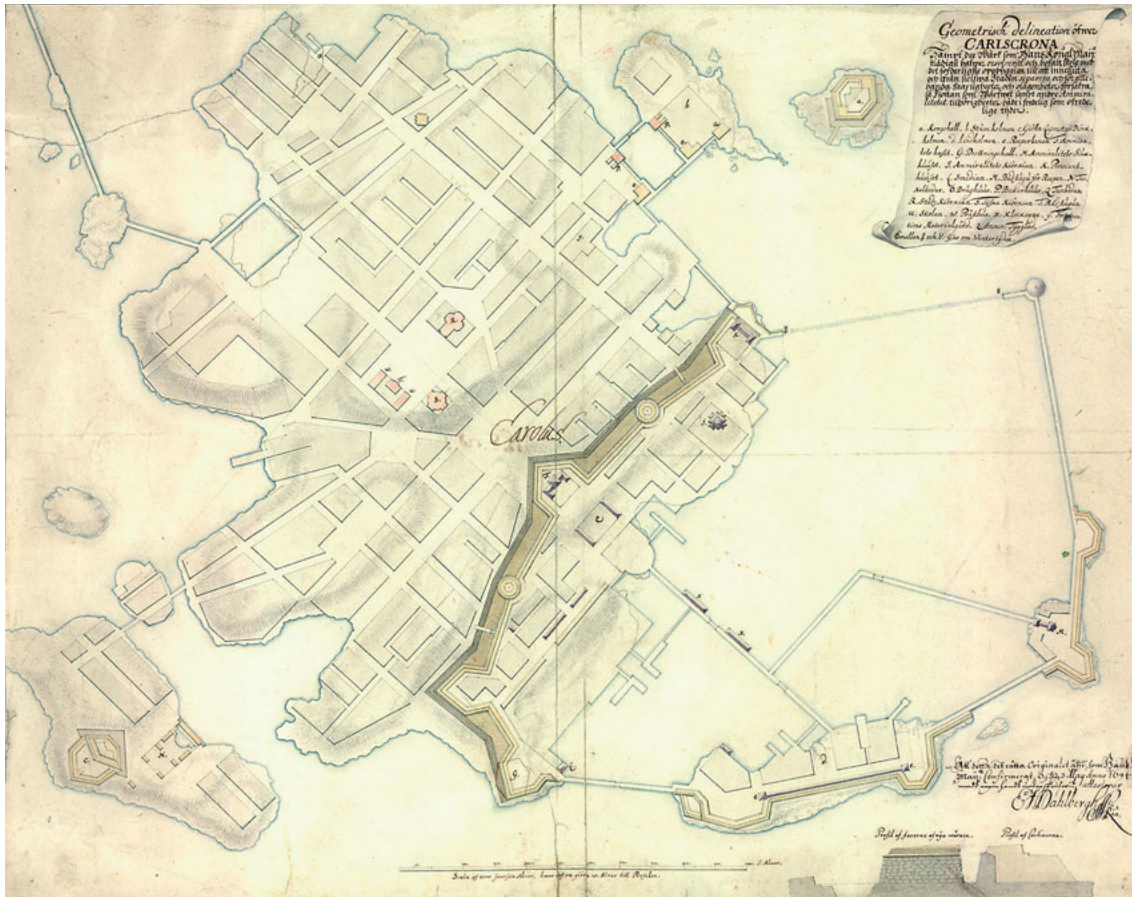
© Respektive namngiven författare

ISSN 0349-2834

Innehåll

<i>Victor Edman & Mia Geijer</i> Nya perspektiv på borgar och befästningar	5	Recensioner	
<i>Anders Bergström</i> Stormaktstidens fästningsstäder. I gränsbygden mellan Sverige och Danmark	8	ERLAND MÅRALD & CHRISTER NORDLUND: <i>Topos: essäer om tänkvärda platser och platsbundna tankar av Anders Wästfelt</i>	102
<i>Michael Olausson</i> När aristokratin flyttade upp på höjderna. Om folkvandringstidens befästa gårdar och andra borgar	24	LARS LINDH & BIRGITTA LUNDBLAD: <i>E.A. Hedin 1852–1925: stadsarkitekten som byggde halva stan: en monografi av Bo Lundström</i>	104
<i>Tonje Haugland Sørensen</i> ”At vort Land var et selvstændig Rige”. Rekonstruksjonen av Håkonshallen i Bergen	41	MIA GEIJER: <i>Makten över monumenten: restaurering av vasaslott 1850–2000 av Riitta Nikula</i>	105
<i>Eva Svensson & Susanne Pettersson</i> Att bo på en medeltida borg. Hushåll, livsstil och rumslig ordning	56	MATS HÖGLUND (red): <i>1600-talets jordbrukslandskap: en introduktion till de äldre geometriska kartorna av Ådel Vestbö Franzén</i>	106
<i>Mia Geijer</i> Vallfärder till vasaborgar – från bildningsresande till kulturarvsturism	73	LENA JOHANNESSEN, UNO ELIASSON, PAUL HALLBERG & BIRGER KARLSSON (eds): <i>Images in arts an scienses: selected papers from a conference held by the Royal Society of Arts and Sciences in Göteborg, 11–14 October, 2004 av Ulf Jansson</i>	109
<i>Ingela Andersson & Anders Bodin</i> Ett hemligt kulturarv. Nittonhundratalets svenska befästningar	91	ANDERS ÅMAN: <i>Sigurd Curman: Riksantikvarie – ett porträtt av Fredrika Mellander Rönn</i>	110
		Författarna / The Authors	112

Stads- och fästningsplan öfver Karlskrona, fastställd 1694, med påskrifter av Karl XI och Erik Dahlbergh. Krigsarkivet.

FRAMSIDESBILDEN: Slott och borgar blev i början av 1800-talet populära mål för dem som hade tid och råd att resa i syfte att uppleva platser där historiska händelser utspelat sig och där landets konst- och arkitekturhistoriska utveckling kunde studeras. Akvarell från Vadstena av J.F. Kock, 1817. Foto Östergötlands länsmuseum.

BAKSIDESBILDEN: Boden, Rödbergsfortets hjässa. Ett av de fem bergsforten byggda 1900–1909, ur bruk 1999. Foto SFV 2007.

Nya perspektiv på borgar och befästningar

Behovet att uppföra byggnader till skydd och försvar har följt människan genom tiderna. Att det handlar om stabila och varaktiga konstruktioner ligger i sakens natur, och därför finns det en förhållandevis stor mängd kvar av dessa byggnader, även om många också härjats av strider och förstörelse. De byggnadsverk det handlar om spänner över ett stort register – från forntidens enkla vallanläggningar till den högteknologiska krigföringens underjordiska försörjningssamhällen. Borgar och befästningar har sannolikt alltid fascinerat människor, inte minst genom den dramatik som omger byggnaderna. Historier har förbundits med kämpande familjer, klaner, folk och nationer. Det är därför inte märkligt att både den vetenskapliga historieskrivningen och det populära historieberättandet kring dessa byggnader har en lång tradition.

Borgar och befästningar uppmärksammades tidigt i den svenska konst- och arkitekturhistoriska forskningen, och byggnadsbeståndet kom snart att ingå i vad som betraktades som ett nationellt kulturarv. Med hjälp av arkeologiska utgrävningar kartlades så småningom även försvarsbyggandets äldsta historia i landet. Även den militärhistoriska forskningen har ägnat sig åt byggnadsfrågorna, och det finns ett antal verk som beskriver svensk militärhistoria genom de bevarade byggnaderna. Det är i hög grad 1900-talet som har satt sin prägel på historieskrivningen om svenska borgar och befästningar, och denna historia framstår liksom borgbyggnaderna själva som stabil och väl grundad. Men forskningen flyttar sina gränser, och det innebär i sin tur nya perspektiv på ämnet och nya frågor till materialet.

Detta temanummer av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* är ägnat åt borgar och befästningar. Numret innehåller sex artiklar som tillsammans spänner över ett brett fält, från arkeologi via arkitektur-

historia till kulturarvets historia och förvaltning. Tanken är att det ska samla några av de frågor som dagens forskare ägnar sig åt inom ämnesområdet. Samtliga artiklar presenterar aktuell forskning, som pågår eller som nyligen har avslutats. Undantaget är den sista artikeln, som inte heller är refereegranskad. Den utgår från en pågående process inom de berörda myndigheterna, som syftar till att välja ut de försvarsbyggnader som skall bevaras inför framtiden.

De befästa städerna utgjorde länge en viktig del av det nationella försvaret. I sin artikel behandlar *Anders Bergström* några av de betydelsefulla fästningsstäderna vid gränsen mellan Sverige och Danmark: Kristianstad, Kalmar och Karlskrona. Under stormaktstiden byggdes dessa städer ut och de fick en tydlig arkitektonisk gestaltning. Gränsövergångarna mellan Sverige och Danmark spelade av tradition en viktig roll i handelsutbytet, men platserna fick också en strategisk betydelse i samband med de stridigheter som förekom. Från 1500-talets slut blev försvarsfrågan allt viktigare, och flera svenska och danska gränsorter utvecklades under 1600-talet till rena fästningsstäder, försedda med vallar och bastioner enligt europeiska förebilder. Både den militära och civila bebyggelsen reglerades hårt, och stor möda lades ner på att skapa en representativ stadsbild. I detta arbete trädde nya yrkesgrupper fram, som exempelvis arkitekter och ingenjörer. Artikeln lyfter fram hur dessa fästningsstäder formades på ett målmedvetet sätt under en begränsad period. Författaren visar också hur en omtolkning av det äldre källmaterialet kan kasta nytt ljus över dessa välkända städer och deras tillkomsthistoria.

I den följande artikeln tar *Michael Olausson* upp folkvandringstidens befästa gårdar i det område som senare skulle bilda det svenska riket.

Arkeologiska fynd visar att det uppfördes en stor mängd befästningar efter kontinentala förebilder. Byggandet utvecklades under en förhållandevis kort period kring 400-talet e. Kr. De befästa gårdarna byggdes ofta på dominerande höjder, något som utvecklades till ett typiskt mönster för samhällets elit. Inte minst var det kontakterna med Romarriket som på olika sätt präglade detta byggnadsskick. Förutom försvarsaspekten handlade det om att skapa representativa bostadsmiljöer där det även bedrevs hantverk, handel och i viss mån järnhantering. Det går att urskilja olika sociala kategorier bland de befästa gårdarna. De större kunde innehålla hallhus och var byggda för samhällets övre skikt, medan de mindre anläggningarna utformades för en lägre social kategori. Denna folkvandringstida borgkultur uppstod under en relativt kort tid och försvann sedan lika snabbt igen.

I sitt bidrag beskriver *Tonje Haugland Sørensen* hur den tidigmedeltida Håkonshallen i Bergen lyftes fram som ett nationellt monument vid 1800-talets mitt och hur den efter en lång process återskapades som en symbol för norsk självständighet. Byggnaden, som ansågs vara uppförd av kung Håkon Håkonsson på 1200-talet, användes som kornbod och var svårt förfallen när målaren Johan Christan Dahl först fick upp ögonen för den. En krets av målare, arkitekter och författare argumenterade för att återskapa den historiska Håkonshallen. Budskapet var att Norge en gång hade varit ett självständigt rike, och byggnaden blev en materiell symbol för den gamla rätten till självstyre. När den restaurerade och delvis rekonstruerade hallen väl invigdes låg upplösningen av unionen med Sverige bara några år fram i tiden. Under den över femtio år långa period som förlöt från de första försöken att väcka intresse för byggnaden till dess att den färdigställdes som ett nationalmonument hade synen på restaurering och rekonstruktion förändras. Författaren diskuterar dessa förändringar och sätter in dem i ett kulturpolitiskt sammanhang.

I sin artikel tar *Eva Svensson* och *Susanne Petersson* upp frågor kring hur vardagslivet levdes på en medeltida borg och hur hushållet var organiserat. Deras utgångspunkt är de arkeologiska undersökningar som på senare år har gjorts av två borgar i Värmland: Saxholmen och Edsholm.

Borgarna var i bruk under perioden från det sena 1200-talet till det tidiga 1400-talet. Författarna tar fasta på det dagliga liv som levdes på borgarna och på den konsumtion och den produktion som skedde inom hushållets ram. I den högre aristokratin var hushållet organiserat i två zoner, en inre kring frun och en yttre, ridande, kring mannen. Genom att jämföra byggnadernas rumsliga organisation med fyndplatser för artefakter och andra lämningar diskuterar författarna människornas dagliga vanor i det medeltida borghushållet. Det handlar om det hantverk som bedrevs på borgen, vilken mat man åt och vilka kläder och smycken som hushållets medlemmar bar samt de vardagsmagiska ritualer som utfördes. Författarna avläser också en social skiktning inom borgområdet, där borgherren och hans familj huserade i huvudborgen, medan förborgen var avsedd för knektar och hantverkare.

I den relativt nyetablerade forskningen kring kulturarvsturism har konsumenterna, besökarna, sällan undersökts ur ett historiskt perspektiv. I *Mia Geijers* artikel om vasaslotten som besöksmål ligger fokus på just besökarna och på hur de förvaltande myndigheterna har betraktat dessa. Framställningen bygger på arkivmaterial, där både ämbetsmän och turister kommer till tals. Myndigheterna hade länge en vag bild av den publik som besökte slotten, och det var endast undantagsvis som en målgrupp identifierades. Mötet mellan kulturarvsförvaltning och besökare var inte heller alltid friktionsfritt. Artikeln visar hur kulturarvsförvaltningen sakta vaknade upp inför det ökade trycket på besöksmålen – slotten blev museer och visningsverksamheten organiserades. Pedagogiken hade från början ett uppfostrande och folkbildande syfte, och det som förmedlades var en etablerad bild av de historiska platsernas konst- och kulturhistoriska betydelse. I dag har perspektivet vidgats, och blickarna riktas mot en global upplevelse- och kulturturism.

Om de äldre försvarsbyggnaderna sedan länge varit införlivade i kulturarvet, gäller detta ännu inte för 1900-talets anläggningar. *Ingela Andersson* och *Anders Bodin* diskuterar i sin artikel hur försvarets övertaliga byggnader skall tas om hand inför framtiden. Frågan har länge varit under utredning, och myndigheterna håller nu på att fatta beslut som får långtgående konsekvenser. Förfat-

tarna menar att de moderna försvarsanläggningarna på ett tydligt sätt vittnar om den samhällsutveckling med storskaliga projekt som skedde parallellt och att de därför utgör ett viktigt kulturarv. Försvarsindustrin var en teknologiskt drivande del av den verkstadsindustri som tillsammans med rika råvaru- och energitillgångar genererade landets långvariga och stabila ekonomiska tillväxt efter andra världskriget. Att bevara dessa storslagna satsningar för framtiden medför emellertid stora och svårlösta problem, inte minst när det gäller underhåll och kostnader. Anläggningarna innehåller dessutom många avancerade tekniska installationer som det är svårt att bevara. Det är endast ett fåtal av dessa försvarsanläggningar som kan bevaras på ett musealt sätt och visas för allmänheten i sitt ursprungliga skick, de övriga läggs tills vidare i ”malpåse”, avyttras eller utplånas.

Tillsammans ger dessa artiklar en uppfattning om den mångfald som präglar dagens forskning kring borgar och befästningar, även om urvalet naturligtvis inte kan ge en heltäckande bild. Artiklarna visar på den spännvidd och den mångfald som ämnet rymmer. De visar också på hur ett väl etablerat forskningsfält kan vitaliseras genom att sätta in objekten i nya sammanhang och genom att föra in nya frågeställningar i diskussionen. Försvarsbyggnader av olika slag fortsätter att fascinera inte bara forskningen utan även den stora publiken. Att vidga kunskapen och att föra in nya perspektiv är nödvändigt om borgar och befästningar skall fortsätta att vara angelägna som kulturarv, vare sig det handlar om forntida lämningar, vasaslott eller högteknologiska samhällen under jord.

Victor Edman & Mia Geijer

victor.edman@arch.kth.se
mia.geijer@lansstyrelsen.se

Stormaktstidens fästningsstäder

I gränsbygden mellan Sverige och Danmark

av Anders Bergström

KRING SEKELSKIFTET 1600 spelade riksgränsen mellan Sverige och Danmark en avgörande roll för händelseutvecklingen i de angränsande områdena. Den politiska dragkampen mellan Sverige och Danmark innebar att stora resurser koncentrerades till gränstrakterna. Trots att gränsbygden rent geografiskt var belägen i de båda kungarikernas periferi kom den paradoxalt nog att hamna i centrum för intresset.¹

Gränsövergångarna innebar ofta ett blomstrande handelsutbyte, men dessvärre löpte gränstrakterna också risken att förvandlas till krigsskådeplatser. Försvarsfrågan var därför avgörande för bebyggelsens utformning, och från slutet av 1500-talet skedde en successiv övergång från fasta hus och borgar till regelrätta fästningsstäder. I takt med artilleriets utveckling ersattes de tidigare murverken med låga jordvallar och framskjutna bastioner efter italienska principer.²

Fästningsstäderna motiverades med andra ord av militära och handelspolitiska skäl. Den ideala fästningsstaden karakteriserades därför av en medveten samverkan mellan militära befästningar och civil bebyggelse. Befästningsanläggningen fick en genomarbetad form, och stadsplanen anpassades till den valda helhetslösningen. Även den enskilda bebyggelsen reglerades, varvid de publika byggnaderna utformades för att ge staden en representativ karaktär.³

Under 1600-talet utfördes ett stort antal svenska och danska projekt till befästningsanläggningar i nuvarande Sverige. I de flesta fall handlade det om nya befästningar kring äldre städer, och renodlade nyanläggningar var förhållandevis ovanliga. De städer där befästningarna också samordnades med den civila bebyggelsen utgör därför en begränsad grupp. I de östra gränstrakterna framstår

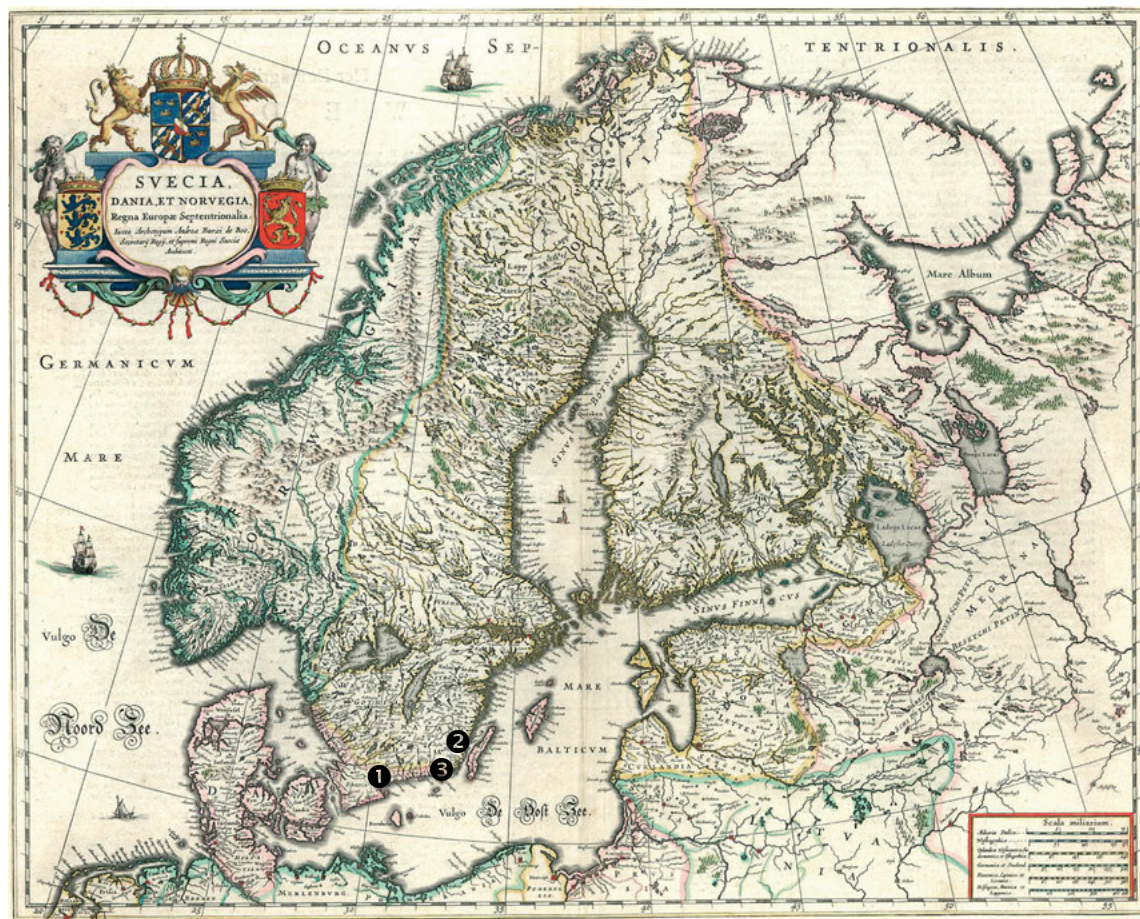
Kristianstad, Kalmar och Karlskrona som huvudexempel. I de västra gränstrakterna framstår Göteborg som det främsta exemplet, men skalan och ambitionerna innebär att staden är svår att jämföra med mer blygsamma nyanläggningar.⁴

Med utgångspunkt från Kristianstad, Kalmar och Karlskrona kommer jag här att teckna en översiktlig bild av fästningsstadens utveckling under 1600-talet. Samordningen mellan militära befästningar och civil bebyggelse ger tillfälle att visa hur nya yrkesgrupper – arkitekter och ingenjörer – träder fram som viktiga aktörer. Jag kommer också att ge exempel på hur förnyade studier av äldre källmaterial kan ge överraskande resultat och bidra till nya tolkningar av tidigare välkända exempel.

Upptakt i Kristianstad

Vid sekelskiftet 1600 var Danmark det ledande kungariket i Norden, och den unge kungen Kristian IV var allmänt accepterad vid de europeiska furstehoven. Kristian var själv tysk riksfurste och svåger med såväl kungen av England som med hertigen av Braunschweig. Kungens personliga engagemang i arkitektur och stadsbyggnadsfrågor är omvittnat, och hans internationella kontakter bidrog till att förmedla nya metoder och idéer. Framförallt påverkades han av den holländska ingenjörskonsten, som på en rad områden förbättrade och vidareutvecklade de italienska befästningsprinciperna.⁵

Till skillnad från Sverige var Danmark en utpräglad sjömak. Handels- och örlogsflottan var en förutsättning för att hålla samman det komplexa öriket, med dess skiftande kuster och regioner. Till skillnad från Sverige präglades Danmark

FIGUR I. Karta över Norden med markering av Kristianstad (1), Kalmar (2) och Karlskrona (3). Kopia utförd omkring 1650 efter original av Andreas Bureus. Krigsarkivet.

också av en livaktig stadskultur, med mer än hundra köpstäder i Danmark och Norge. Problemet var snarast att städerna inte motsvarade samtida strategiska krav. Städerna var i allmänhet små och hade vuxit upp i anslutning till medeltida handelsvägar. Den stadspolitik som introducerades av Kristian IV innebar därför omfattande nyanläggningar, i de flesta fall på bekostnad av äldre städer.⁶

Inledningen till Kristians stadspolitik blev nyanläggningen av fästningsstaden Kristianopol, som anlades kring sekelskiftet 1600 i nordöstra Blekinge, nära gränsen till Sverige. Kristianopol ersatte flera tidigare stadsbildningar, vars blygsamma storlek antyder att försvarsfrågan stod i centrum för intresset. Staden anlades på en smal halvö, som förstärktes med stensatta vallar och bastioner. Ansvarig för arbetet var kungens byggmästare

Hans van Steenwinkel, som hade en bred kompetens inom såväl arkitektur som fortifikation.⁷

Kristianopels befästningar visade sig emellertid otillräckliga, när de politiska spänningarna mellan Sverige och Danmark övergick i krigshandlingar 1611. Under ledning av Kristian IV gick danska trupper över gränsen till Småland och stormade Kalmar, som brändes och skövlades. Svenska trupper under ledning av kronprins Gustav Adolf svarade med inmarsch i Blekinge, där de stormade Kristianopol och lät bränna ned den ännu inte fullbordade staden. I februari 1612 ledde Gustav Adolf också ett härjningståg i nordöstra Skåne, där den gamla köpstaden Vä drabbades av motsvarande öde.⁸

Vä framstår idag som en förtort till Kristianstad, men under senmedeltiden var Vä den ledande

staden i nordöstra Skåne och en knutpunkt för traktens handelsleder. Stadens sviktande försvarsförmåga var därför ett allvarligt problem. Kristian IV tog redan några veckor efter härjningarna kontakt med den danske fältmarskalken Gert Rantzau för att undersöka möjligheten att flytta staden till en lämpligare plats. Den nya staden, som sedan fick namnet Kristianstad, var även i fortsättningen avsedd att utgöra en knutpunkt för handeln i regionen. Genom att placera staden nära Helgeåns mynning kunde den också fungera som ett brohuvud. Ur försvarssynpunkt valdes ett läge i de låglänta sankmarkerna, där ån vidgades genom översvämningar. Staden placerades på Allö, en liten ö eller holme, som tidvis var helt omfluten av vatten.⁹

Befästning och bebyggelse

Sedan borgarna i Vä hade underrättats om stadens förflyttning påbörjades förarbetena för den nya staden hösten 1613, då en ny bro byggdes över Helgeå. Arbetsledningen anförtroddes Jens Sparre, den nye länsmanen för Åhus län och Villands härad. Sparre var hovmarskalk hos Kristian IV och en av kungens närmaste vänner. I maj 1614 firades grundläggningen i närvaro av Kristian, och några dagar senare utfärdades den nya stadens "fundationsbrev".¹⁰

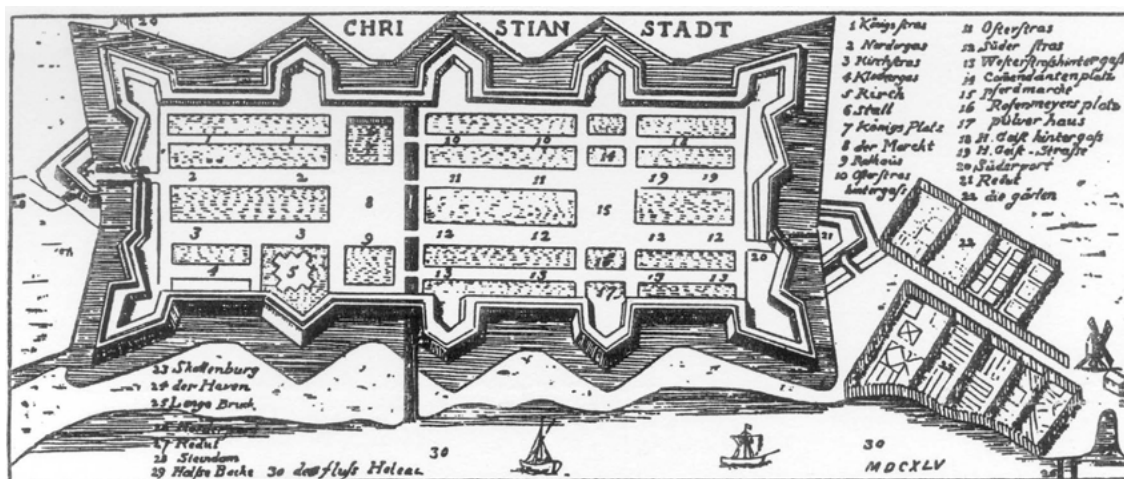
Staden fick en regelbunden och rektangulär form och förlades ungefär i nordsydlig riktning. Befästningarna utgjordes av låga jordvallar med anslutande bröstvärn och vallgravar. Med jämna

avstånd kompletterades vallarna med framskjutna bastioner. Vad gatunätet och tomtindelningen beträffar omfattade staden två stadsdelar, grupperade kring var sin torgplats. Enligt samtida vittnesmål hade kyrkogården vid Stora torg placerats på någorlunda fast mark i stadens norra del. Kring Stora torg reserverades också tomter för rådhus och kungsgård. Stadens norra del fick därmed en mer representativ karaktär, medan den södra stadsdelen kring Lilla torg fick karaktären av hantverkskvarter.¹¹

Torgplatserna motsvarades av två nord-sydliga huvudgator eller storgator. Genom att stadsportarna hade förskjutits i sidled fördes landsvägs- trafikerna diagonalt över Stora torg, varvid Västra Storgatan blev den egentliga huvudgatan. Med gatornas planering följde också en differentiering av bebyggelsen. Mot storgatorna krävdes tvåvåningshus, men bebyggelsen mot bakgator och vallgator reglerades inte. De djupa och rektangulära tomterna bebyggdes i regel med bostadshus mot gatan och med uthus och verkstäder inåt gården.¹²

Huvuddelen av bebyggelsen uppfördes i korsvirkesteknik, medan stenhus förbehölls de publika byggnaderna. Vid sidan av befästningsanläggningarna, med sina vallar och bastioner, svarade kronan för stadsportarna, prästgården, skolan och hospitalet. Vid Stora torg planerades också en kungsgård. Projektet fullföljdes aldrig, men den kungliga stallbyggnaden, som färdigställdes 1618, ger en fingervisning om ambitionerna.¹³

FIGUR 2. Stads- och fästningsplan över Kristianstad. Gravyr utförd 1645. Regionmuseet Kristianstad.

Även om Kristianstad inte kan betraktas som en hamnstad spelade vattnet en avgörande roll vid stadens tillkomst. Utdikning och dränering var liksom pålning och utfyllnad nödvändiga åtgärder för att åstadkomma byggbara tomter. För att kontrollera vattennivån i de planerade vallgravarna krävdes slussar och kanaler. De praktiska förutsättningarna hade med andra ord stora likheter med de samtida holländska stadsanläggningarna. Det var också holländska ingenjörer och arkitekter som anlätades av Kristian IV för planeringen och anläggningen av den nya staden.

Arbetet med befästningsanläggningarna leddes av ingenjören Poul Bysser, som även fungerade som entreprenör. Men vem som egentligen utarbetade planen för staden och befästningarna har inte kunnat klargöras. Upphovsmannaskapet har varit en återkommande fråga i all forskning som rör Kristian IV:s byggnadsverksamhet. Bristen på källmaterial som tydligt anger vem som utfört ritningar till städer, befästningar och byggnader har i äldre forskning tolkats som att kungen själv verkade som amatörarkitekt.¹⁴

Senare forskning har däremot ifrågasatt Kristians kompetens som arkitekt. En aktuell tolkning innebär att kungen medvetet dolde namnen på de konstnärliga medarbetarna, för att framhäva sin egen insats. Namnen på entreprenörer och hantverkare är emellertid noggrant redovisade i de danska arkiven, och det finns ingenting som tyder på att vissa yrkesgrupper skulle ha utelämnats. En mer naturlig förklaring är att flera av de arkitekter och ingenjörer som arbetade på uppdrag av Kristian tillhörde hovstaten och därför hade årslön, vilket innebär att de inte efterlämnade vare sig kontrakt eller räkningar.¹⁵

Trefaldighetskyrkan

Det främsta byggnadsverket i Kristianstad blev kyrkobyggnaden, som fick namnet Trefaldighetskyrkan. Arkitekten är ännu okänd, även om det mesta talar för de båda bröderna Steenwinkel, som i tur och ordning övertog faderns position som kunglig byggmästare. Trots att det handlar om ett av de märkligaste byggnadsverken i Nord-

europa har denna kyrka fått stå i skuggan av mer namnkunniga motsvarigheter i Köpenhamn och Amsterdam. I den svensk-nationella arkitekturhistorieskrivningen har Trefaldighetskyrkan av naturliga skäl spelat en underordnad roll. I äldre forskning har byggnaden i första hand fått illustrera utvecklingen av det protestantiska kyrkorummet, där orienteringen mot öster samt altarets och predikstolens placering är exempel på karakteristiska drag i byggnadens utformning.¹⁶

Kyrkans sidoordnade placering i stadens nordvästra del har ofta motiverats med hänvisning till grundläggningsförhållandena. Men en sådan placering har en lång tradition i medeltidens nyanlagda städer, där ett diagonalförhållande till torgplatsen är vanligt förekommande. Trefaldighetskyrkans hävdvunna orientering avviker också från gatunätets riktning, samtidigt som korets placering i öster innebär att kyrkans huvudportal vänder sig bort från torget. Något medvetet försök att samordna kyrkobyggnaden med torgrummet är alltså svårt att uppfatta. Däremot kom kyrkan genom sina stora mått och sin avvikande form att framstå som en självklar dominant över den i övrigt låga och anspråkslösa borgarbebyggelsen.¹⁷

Hösten 1617 slöt Kristian IV kontrakt med byggmästaren David Nyborg, som skulle uppföra

FIGUR 3. Trefaldighetskyrkan i Kristianstad. Foto R. Sammland i ATA. Kulturmiljöbild.

kyrkan på grundval av två ritningsförslagor. Nyborg uppförde också de övriga publika byggnadsverken i staden och betraktades allmänt som en skicklig yrkesman. Dessvärre gick han bort redan våren 1619, och arbetet övertogs av byggmästaren Oluf Madsen. De betydelsefulla stenarbetena överläts emellertid till särskilda hantverkare. Rasmus Clausen svarade för de slanka granitkolonnerna, som ger kyrkorummet dess unika karaktär, medan den dekorativa stenskulpturen utfördes av Henrik Sievering.¹⁸

Redan 1626 stod kyrkan i huvudsak färdig, och två år senare förrättades den högtidliga invigningen av biskop Mads Medelfar i Lund. Inredningen kom på plats ett par år senare. Kungen hade redan 1620 slutit kontrakt med snickaren och bildhuggaren Hans Kock, som utförde bänkinredningen. De rikt skulpterade ekbänkarna är ännu bevarade som ett åskådligt exempel på hur de ambitioner som präglade anläggningen av Kristianstad sträckte sig alltifrån de yttre försvarsverken intill kyrkobyggnadens minsta detaljer.¹⁹

Trefaldighetskyrkan fullbordades under en period av utrikespolitiska motgångar för Danmark. Den misslyckade krigsinsatsen i Tyskland åren kring 1626 bidrog till en försvagad maktposition och kraftigt försämrade finanser. När svenska trupper framgångsrikt ingrep i kriget på kontinenten inleddes en maktförskjutning, som i hög grad påverkade gränsområdena och deras bebyggelse.

Det nya Kalmar

På den svenska sidan av gränsen var Kalmar den viktigaste stödjepunkten. Till skillnad från Kristianstad var Kalmar också en betydelsefull hamn och handelsstad, med traditioner från medeltiden, då staden tidvis hade stått i centrum för den nordiska utrikespolitiken. Så som redan har nämnts härjades Kalmar av danska trupper i samband med Kalmarkriget 1611, men staden förblev svensk. Inför återuppbyggnaden utförde den holländske fortifikationsingenjören Andreas Sersander ett förslag till ny stadsplan och befästning som gav staden en helt ny karaktär.²⁰

Sersanders förslag hade knappast någon tidigare motsvarighet i Norden, och den helt symmetriska, oktagonala formen anslöt tydligt till italienska förebilder. Att döma av senare kartmaterial följdes

Sersanders förslag ganska noga, åtminstone vad beträffar själva befästningsanläggningen. Stadsplanen tycks däremot ha anpassats till den befintliga bebyggelsen och tomtindelningen. Den gamla stadskyrkan bevarades i anslutning till torget, som fick en central placering. Men någon medveten samordning mellan befästning, stadsplan och bebyggelse var det knappast fråga om.²¹

Redan under 1630-talet väcktes tanken på en fullständig nyanläggning av Kalmar. De stora krigerna på kontinenten innebar att Kalmar hade fått en allt större strategisk betydelse. Kalmar hade också en representativ funktion, eftersom staden fungerade som ett färjeläge mellan Sverige och Tyskland. Planerna för den nya staden utarbetades av fortifikationen, som nu kom att få en fristående ställning under krigskollegium.²²

Under sommaren 1638 gjorde generalkvartermästaren Olof Hansson Örnehuvsud en rekognosceringsresa för att undersöka hur gränsfästningarna kunde förstärkas. Följande år diskuterades en nyanläggning av Kalmar i riksrådet. Den äldre befästningsanläggningen uppfattades som problematisk på grund av närheten till Kalmar slott. Stadens sex bastioner krävde också omfattande garnisonstrupper. Önskemålet var med andra ord fritt skottfält från slottet och en stadsbefästning som kunde försvaras med en mindre garnison.²³

Nordost om slottet och stadens hamninlopp fanns en låglänt och utsträckt ö eller holme, stor nog att rymma en stad av Kalmars betydelse. Kvarnholmen, som den kallades, erbjöd närmast ideala förhållanden för en kustnära fästningsstad. Den begränsade strandlinjen mot landsidan kunde förstärkas med några få bastioner, och sjösidorna kunde försvaras med en svagare befästningslinje. Avståndet till slottet var också tillfredsställande. Hösten 1640 beslutade riksrådet att den gamla staden i Kalmar skulle flyttas till Kvarnholmen.²⁴

De första förslagen till stadens nya befästningar utfördes av ingenjören Johan Meijer, som uppenbarligen utgick från Kvarnholmens topografi, med dess oregelbundna strandlinje och långsträckt form. Staden fick därför en kilformad kontur, som dominerades av landsidans tre bastioner. Kriget mot Danmark vid mitten av 1640-talet innebar emellertid att projektet försenades och att den nye generalkvartermästaren Johan Wärnschiöldh övertog ansvaret för befästningsarbetena.²⁵

Våren 1647 omarbetade Wårnschiöldh det tidigare förslaget. Fästningen vidgades på begäran av krigskollegium, varvid något av den tidigare kilformen gick förlorad. Det praktiska arbetet med utstakningen utfördes troligen av Wårnschiöldhs systerson, ingenjören Anders Bergh, som nu hade övertagit Meijers uppdrag i Kalmar. Hösten samma år drabbades den gamla staden av en förödande brand, som bidrog till att Kalmarborna på allvar började planera för en bosättning på Kvarnholmen.²⁶

Reglering av bebyggelsen

Vad bebyggelsen beträffar erhöi krigskollegium instruktioner att de nya husen skulle uppföras med gavlarna mot gatan. Hushöjden skulle regleras med en lägsta höjd om två våningar, i övrigt kunde var och en bygga "så högt som han will, gitter och förmår".²⁷ Regleringen var ett önskemål från rikskanslern Axel Oxenstierna, som upprepade gånger väckte frågan i riksrådet. Han hänvisade framförallt till tyska städer och menade att det "vore bäst alle huus vore lijka".²⁸

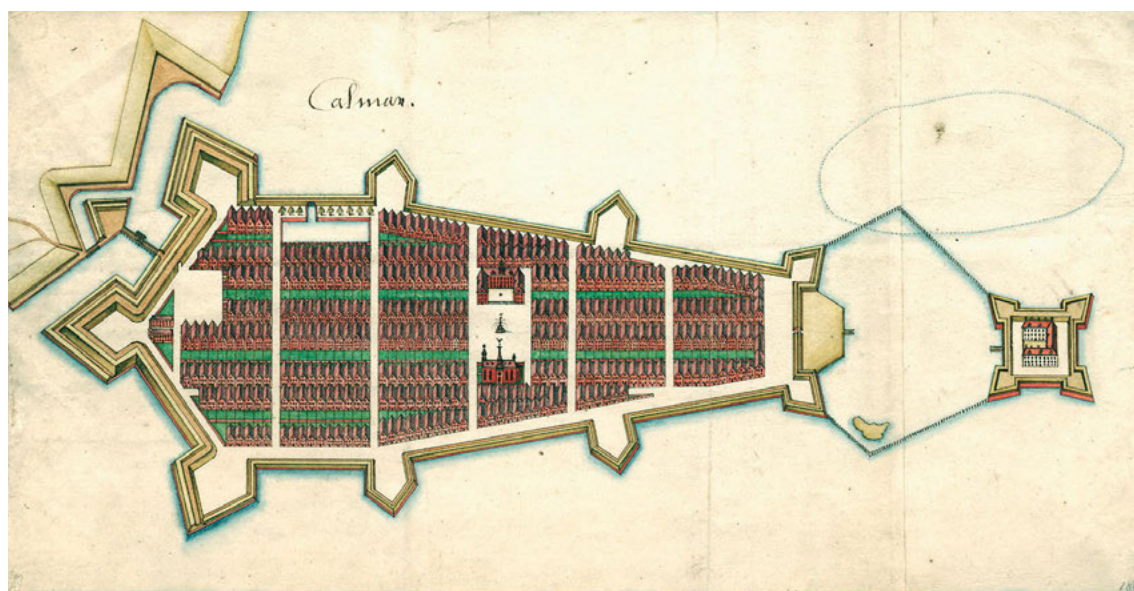
Axel Oxenstierna hade personliga skäl för sitt engagemang; han hade nyligen förlänats ett grevskap i Södermöre, som sträckte sig från Kalmar till gränsen vid Brömsebro. Intresset för grevka-

pet kom till uttryck genom planerna på att bygga ett stenhus i det nya Kalmar och att omvandla egendomen Vårnanäs till sätesgård. Även om planerna inte förverkligades bidrog de säkert till rikskanslerns engagemang vid nyanläggningen av Kalmar.²⁹

I Krigsarkivet finns ett par ritningar som illustrerar rikskanslerns ursprungliga vision av det nya Kalmar. Utöver befästningsanläggningarna redovisas tomtindelningen med gator och kvarter samt föreslagen placering av offentliga byggnader. Stadsplanen utgår från en lång huvudgata, som delas av en central torgplats. På var sin sida av torget ligger kyrka och rådhus. Huvudgatan utmynnar i en bro till den lilla ön Knarren, där en ny slottsbyggnad reser sig som ersättning för det gamla slottet.³⁰

På en av ritningarna har bebyggelsen fingerats. Husen återges med undantag för slottet med fasader i röd lavyr, och gavlarna är genomgående vända mot gatan. Kyrkan och rådhuset anknyter till samtida byggnader i Stockholm, men bebyggelsen gör som helhet ett starkt intryck av kontinental handelsstad. I tidigare forskning har den aktuella ritningen uppmärksamats vid flera tillfällen. Uppenbarligen har ritningens konstnärliga värde antytt att upphovsmannen borde vara arkitekt sna-

FIGUR 4. Stads- och fästningsplan över Kalmar med fingerad bebyggelse. Ritning utförd vid fortifikationen omkring 1647. Krigsarkivet.

rare än ingenjör. Men det mesta tyder ändå på att ritningen tillkommit inom fortifikationen i anslutning till diskussionerna i riksrådet åren 1646–47.³¹

Axel Oxenstierna gick bort 1654, och önskemålet om en enhetlig och reglerad bebyggelse på Kvarnholmen kunde aldrig infrias. Trots allt uppfördes ändå ett för dåtida svenska förhållanden ovanligt stort antal präktiga stenhus under 1650- och 1660-talen. Men bebyggelsen fick en annan karaktär än rikskanslern hade föreskrivit. De fullbordade borgarhusen kom i huvudsak att präglas av kubiska volymer med valmade tak och putsade fasader.³²

Domkyrkan och Stortorget

Rikskanslerns engagemang för Kalmars bebyggelse övertogs av pfalzgreven Karl Gustav, vars storslagna ombyggnadsplaner för Borgholms slott innebar att arkitekten Nicodemus Tessin d. ä. kallades till trakten. När Tessin anlände till Borgholm 1653–54 hade han nyligen återkommit från en två-årig studieresa på kontinenten, och han betrakta-

des nu vid sidan av Jean de la Vallée som landets ledande arkitekt. Tessin hade visserligen inlett sin karriär som konduktör vid fortifikationen, men efter studieresan kom han att koncentrera sig på civila byggnadsuppgifter. Hans nyvunna position som arkitekt utgör ett tydligt exempel på den samtida yrkesutveckling som bidrog till att skilja arkitekterna från ingenjörer och byggmästare.³³

Under 1650-talet flyttade många Kalmarbor över till Kvarnholmen, och behovet av en ny kyrka blev alltmer påtagligt. Frågan initierades av stadens borgerskap redan 1658, men först våren 1660 kunde planerna realiseras. Magistraten vände sig till Tessin, som då befann sig i Borgholm. På kunglig order infann sig arkitekten i rådhusrätten, där han enligt protokollet presenterade en svit av tre ritningar eller ”deseigner”.³⁴

Valet av byggnadsplats innebar att kyrkan fick en central placering, norr om Stortorget. Byggnaden anpassades till torget och stadsrummet, och den säregna kombinationen av långhus och centralkyrka tog uppenbarligen sin utgångspunkt i

FIGUR 5. *Domkyrkan och Stortorget i Kalmar. Foto i ATA. Kulturmiljöbild.*

den långsträckta torgplatsen. Grundläggningen firades midsommarafton 1660, varefter byggnadsarbetena påbörjades under ledning av byggmästaren Anders Knutsson. Året därpå hade Tessin lämnat Kalmar, och arbetet lades ned i brist på medel. Först 1678 återupptogs arbetet med förnyad kraft. Samma år hade Kalmar upphöjts till självständigt stift med egen biskop, och byggnadsuppgiften fick därmed en högre dignitet.³⁵

Midsommardagen 1682 kunde den nya Domkyrkan äntligen invigas, men byggnaden var ännu i provisoriskt skick. Endast första våningen var uppmurad, och kyrkorummet täcktes av ett lågt tegeltak. Tio år senare inleddes den slutliga byggnadsetappen, som sträckte sig fram till åren kring sekelskiftet 1700. Arbetet leddes nu av arkitekten Abraham Svansköld, som var styvson till Nicodemus Tessin d. ä. och som hade övertagit byggnadsledningen vid Borgholms slott efter Tessins död 1681.³⁶

Eftersom Svansköld svarade för arbetsritningarna till Domkyrkan kom han i hög grad att påverka slutresultatet. Huvuddelen av det bevarade ritningsmaterialet utgörs dels av arbetsritningar från de senare byggnadsetapperna, dels av förslag till gravyrerna i *Suecia Antiqua et Hodierna*. När ritningarna graverades var Domkyrkan långt ifrån färdig, och gravyrerna kan uppfattas som en garanti för att byggnaden i framtiden skulle fullbordas efter arkitektens intentioner.³⁷

Äldre forskning har i huvudsak kretsat kring frågan om Tessin ursprungligen avsåg en kupol över Domkyrkans korsmitt. Men den långa byggnadsprocessen i kombination med bristen på äldre ritningsmaterial innebär att frågan framstår som svår att besvara. Domkyrkan ger emellertid intryck av att vara utformad i samspel med stadens övriga bebyggelse och som en medveten del av Stortorget. Den hävdvunna orienteringen med koret i öster är här en naturlig följd av stadens förläggning i öst-västlig riktning. Jämfört med situationen i Kristianstad kan denna samordning mellan stadsfästning och civil arkitektur tolkas som resultatet av en fördjupad förståelse för samtida stadsbyggnadsideal.³⁸

När arbetet med Domkyrkan påbörjades 1660 var de stora krigen på kontinenten över för svensk del. Freden i Roskilde 1658 innebar stora förändringar. Kalmar var inte längre en gränsfästning,

och de gamla gränstrakterna förlorade något av sin tidigare betydelse. Men de politiska spänningarna mellan Sverige och Danmark bestod. Den danska krigsförklaringen i september 1675 kom därför knappast som en överraskning.

På den svenska sidan var krigsförberedelserna otillräckliga, och krigets inledningsskede präglades av danska framgångar. Genom den svenska flottans halvhjärtade insatser kunde danska trupper också landstiga i Skåne. Den svenska krigsledningen drog slutsatsen att en mer operativ sjömakthade kunnat förhindra de förödande markstrider som kom att präglade de följande krigsåren.

Örlogsstaden Karlskrona

Grundläggningen av Karlskrona är en av de mytomspunna händelserna i den svenska historien. Erik Dahlbergh uppger i sin dagbok att Karl XI personligen besökte flottans vinterkvarter i Blekinge i november 1679. Efter rekognoscering beslutades att en ny örlogshamn och stad skulle byggas på det närbelägna Trossö, som låg skyddat för alla vindar och lätt kunde befästas. Året därpå utfärdade kungen den nya stadens privilegier.³⁹

Karl XI spelade uppenbarligen en viktig roll för den reformering av krigsmakten som inleddes med reduktionen 1680. Men i kretsen kring kungen fanns vid sidan av den politiske rådgivaren Johan Gyllenstierna också företrädare för armén, såsom fältmarskalken Rutger von Ascheberg och generalkvartermästaren Erik Dahlbergh. För den avgörande insatsen vid grundläggningen av Karlskrona svarade amiralgeneralen Hans Wachtmeister, som också tillhörde den närmaste kretsen kring kungen.

Vid krigsutbrottet hade Wachtmeister en blygsam befattning vid flottan. Året därpå deltog han som kavalleriofficer i slaget vid Lund, och först 1677 blev han amiral och eskaderchef. På eget bevälg valde Wachtmeister att förlägga sin eskader till Kalmarsund för att försvara Kalmar och förhindra en dansk landstigning på Öland. Operationen blev framgångsrik och aktualiserade möjligheterna att utnyttja Kalmar som flottans operationsbas.⁴⁰

Sommaren 1678 rekognoscerades Blekingekusten för att undersöka framtida förläggningsmöjligheter. Kalmar var ingen idealisk flottstation. Staden saknade skyddade hamnar, och farvattnen

FIGUR 6. Karta över Trossö. Relationsritning utförd av Carl Magnus Stuart omkring 1680. Krigsarkivet.

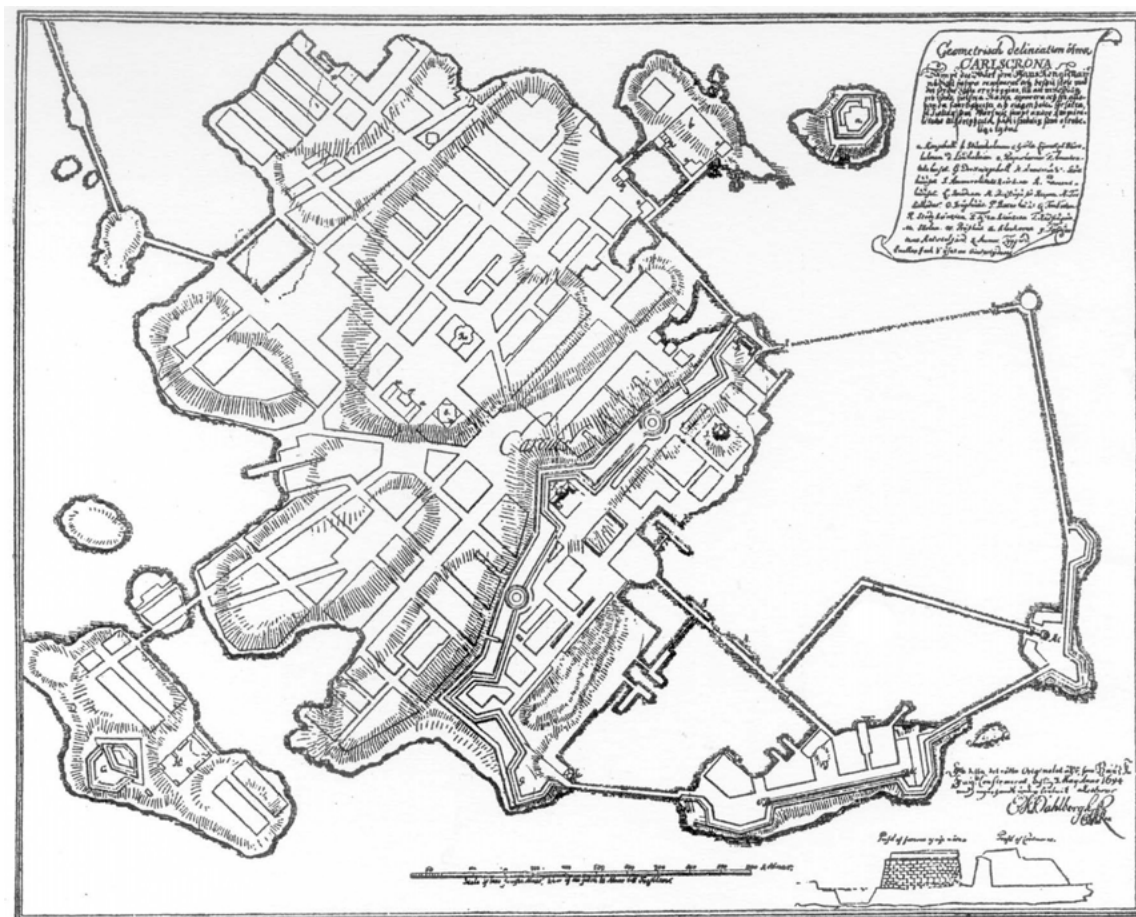
kring Kalmarsund var erkänt svårnavigerade. Redan på 1650-talet hade Blekingekusten varit påtänkt som förlägningsort för flottan. Karlshamn hade grundats med avsikt på detta, men staden hade visat sig svår att försvara, även om hamnen var förträfflig.⁴¹

Hösten 1679 var kriget slut, och Wachtmeister valde att förlägga flottan i vinterkvarter i Blekinge. Tidigare forskning har ofta framhållit behovet av en stridsberedd flotta i isfria vatten. Ur Wachtmeisters synvinkel var det snarast de strategiska skälen som övervägde. Flottans närvaro i danska farvatten ansågs tillräcklig för att avskräcka från framtida krigsinsatser. Wachtmeisters försiktighet

är omvitnad, och hans omtanke om flottan var starkt förbunden med föreställningen att Karlskrona utgjorde en betydelsefull maktfaktor även om flottan inte gick till aktion.⁴²

Befästnings- och planarbetet

Beslutet att förlägga flottans huvudstation till Blekinge fick stora konsekvenser för amiralitetet, som samtidigt utlokaliseras från Stockholm. Inledningsvis fanns avvikande meningar, vilket innebar att projektet motarbetades och tidvis helt avstannade. Först i slutet av 1680-talet hade Karlskrona accepterats som flottans huvudstation. Hans Wachtmeister själv tycks däremot aldrig ha tvivlat

FIGUR 7. Stads- och fästningsplan över Karlskrona, fastställd 1694. Renritning i Kongl. fortifikationens historia efter original i Krigsarkivet.

på projektet. I egenskap av riksråd, generalamiral och generalguvernör över Blekinge och Kalmar län kom han att utöva ett mycket stort inflytande över anläggningen.

För de egentliga befästningsarbetena, stadsplanen och tomtindelningen svarade fortifikationen genom generalkvartermästaren Erik Dahlbergh. Till sin hjälp hade han fortifikationskaptenen Carl Magnus Stuart, som anlände till Trossö vid juldagen 1679. Stuart inledde arbetet med en noggrann kartläggning, och ansträngningarna resulterade i en förtjusande relationsritning, som finns bevarad i Krigsarkivet. Den oregelbundna strandlinjen med uddar och vikar har liksom den bergiga terrängen med skogspartier, åkrar och ängar återgivits med minutiös noggrannhet. Ritningen ger inte minst en åskådlig bild av de svårigheter som orsakades av topografin.⁴³

Planläggningen av Karlskrona utgick alltså från den bergiga terrängen. Gatusträckningar och befästningslinjer markerades med tunna linjer direkt på relationsritningen och överfördes sedan till en separat ritning. Resultatet blev ett oregelbundet och delvis radierande gatunät, som i möjligaste mån drogs fram i dalsänkorna. Stortorget fick å andra sidan en central placering på öns högsta punkt. Ängsmarken, som anslöt till den södra hamnviken mot Lindholmen och den blivande örlogshamnen, reserverades för amiralitetet. Fiskare och handelsmän fick nöja sig med de mindre hamnarna mot Björkholmen i nordväst.⁴⁴

Vad bebyggelsen beträffar inordnades de publika byggnaderna i det oregelbundna gatunätet. Byggnaderna placerades vid torgplatserna, men de utnyttjades också som fondmotiv för de radierande gatusträckningarna. Jämfört med Kalmar

och Kristianstad innebar stadsplanen i Karlskrona med andra ord en högre grad av komplexitet, på bekostnad av överskådlighet och helhetsverkan. Den planerade befästningslinjen, som anslöt till närliggande holmar och skär, kunde inte heller erbjuda ett ordnat helhetsintryck.⁴⁵

Sannolikt var det Carl Magnus Stuart som låg bakom såväl stadsplanen som placeringen av de publika byggnaderna. Stuart efterträdde senare Dahlbergh som generalkvartermästare, och han hade liksom sin företrädare en bred kompetens. Stuart hade vistats vid hovet i Kungö, där han målmedvetet tecknade och dokumenterade omgivningarna. Han efterlämnade också ett intressant skissmaterial, som härrör från planarbetet i Karlskrona.⁴⁶

De storslagna visioner som präglade örlogsbasens tillkomst har emellertid gett upphov till spekulationer kring mer namnkunniga arkitektinsatser. Redan 1908 hänvisade Ludvig W:son Munthe i den tredje delen av *Kongl. fortifikationens historia* till ett kungligt brev, där Nicodemus Tessin d. ä. ålades att utarbeta förslag till publika byggnader i Karlskrona. Munthes hänvisning till Tessin har därefter upprepats många gånger.⁴⁷

Spekulationerna har också gått vidare. Till att börja med har Tessin knutits till planarbetet, men inte nog med det. Eftersom Tessin gick bort redan 1681 har spekulationerna fortsatt, med den i och för sig rimliga slutsatsen att uppdraget senare övergick till sonen, Nicodemus Tessin d. y. Att far och son Tessin redan från början var engagerade i anläggningen av Karlskrona är därför vedertaget sedan lång tid tillbaka, och uppgifterna har knappast ifrågasatts.⁴⁸

Dessvärre är Munthes hänvisning felaktig. Det aktuella brevet till Tessin avser nämligen *Landskrona* inte *Karlskrona*, vilket framgår av riksregistret. Misstaget uppmärksammades av marinhistorikern Gustaf Clemensson redan 1938, men hans doktorsavhandling om Karlskrona vände sig inte till arkitekturhistoriker i första hand, och uppgiften redovisas i notapparaten. Det finns med andra ord goda skäl att avskryva de tidigare hänvisningarna till Tessin, i synnerhet när det gäller planarbetet.⁴⁹

Kyrkor och publika byggnader

Inledningsvis kom arbetet i den nya staden att

koncentreras till nyttobyggnader och till enklare bostadsbebyggelse. Karlskrona växte nämligen snabbt, och trähusen blev därför helt dominerande i den civila delen av staden. Redan 1681 fick Hans Wachtmeister ändå i uppdrag att planera för stadens publika byggnader. På den blivande stadsplanen markerades därför kyrkor, rådhus, skola och amiralitetshus.⁵⁰

Till de publika byggnadsuppgifter som prioriterades hörde kyrkobyggnader för stadsförsamling och amiralitetsförsamling. Till att börja med fick församlingarna hålla till godo med provisoriska timmerbyggnader, som sannolikt utformades av fortifikationen. Den provisoriska stadskyrkan Hedvig Eleonora och amiralitetskyrkan Ulrika Pia stod båda färdiga för invigning 1685.⁵¹

De tidigare hänvisningarna till Tessin i samband med planarbetet har av naturliga skäl återkommit i samband med de publika byggnadsuppgifterna. Nicodemus Tessin d. y. har därför betraktats som den självklare upphovsmannen till stadens kyrkobyggnader. Den permanenta stadskyrkan – Fredrikskyrkan – är emellertid den enda större byggnadsinsatsen i Karlskrona som med säkerhet kan knytas till namnet Tessin. Stadsförsamlingen hade på ett tidigt stadium tilldelats en central kyrktoft öster om Stortorget. Men först 1720 kunde kyrkan grundläggas, och Tessin levererade ritningarna samma år.⁵²

Det fortsatta arbetet med kyrkobyggnaderna har parallellt med Domkyrkan i Kalmar. När flotans huvudstation flyttades till Blekinge inrymdes amiralitetet nämligen i Kalmar, där Wachtmeister var bosatt och hade sin egentliga arbetsplats. I egenskap av generalguvernör över Blekinge och Kalmar län engagerades Wachtmeister i arbetet med att fullborda Domkyrkan. Under den slutliga byggnadsetappen visade Wachtmeister stort engagemang. Den närmaste medarbetaren blev arkitekten Abraham Svansköld, vilket framgår av föregående avsnitt. Men Svansköld engagerades också i byggnadsprojekten i Karlskrona.⁵³

När Karl XI utfärdade privilegier för Karlskrona sommaren 1680 fastslog han samtidigt rätten att vid sidan av stadsförsamlingens kyrka också uppföra en tysk församlingskyrka, som kunde rymma den tysktalande befolkningen.⁵⁴ Av korrespondensen med Wachtmeister framgår att det var Svansköld och inte Tessin som arbetade med ritningar

FIGUR 8. Fredrikskyrkan och Tyska kyrkan vid Stortorget i Karlskrona. Foto författaren 1995.

till såväl Tyska kyrkan som amiralitetshuset och den planerade, permanenta amiralitetskyrkan. De senare byggnaderna fullbordades aldrig, men Tyska kyrkan påbörjades under Svanskölds ledning 1697. Det finns alltså anledning att närmare undersöka omständigheterna kring tillkomsten av de publika byggnaderna i Karlskrona.⁵⁵

Den tyska församlingen hade bildats 1689 på initiativ av Hans Wachtmeister, som själv blev medlem av församlingen. Enligt stadsplanen var Tyska kyrkan avsedd att placeras på en avskild plats i den sydvästra delen av staden, men genom Wachtmeisters försorg erhöll församlingen istället en central kyrktomt söder om Stortorget. Kyrkans entréportik vändes nu mot torget, och den hävdvunna orienteringen mot öster övergavs med hänvisning till stadsrummets krav. För Wachtmeister blev Tyska kyrkan något av ett livsprojekt. När Fredrikskyrkan sent omsider kunde grundläggas vilade han redan i familjegraven under högkoret i Tyska kyrkan.⁵⁶

Epilog

När Tyska kyrkan i Karlskrona invigdes sommaren 1709 stod det svenska stormaktsväldet inför sitt sammanbrott. Året därpå landsteg danska trupper vid Helsingborg, men det var också sista gången som Danmark och Sverige kämpade om herraväldet i gränstrakterna. Bebyggelsen kunde hädanefter ta sig nya former och uttryck, och fästningsstaden blev under 1700-talet en begränsad företeelse. Det svenska indelningsverket innebar att huvuddelen av armén inte var förlagd i kasern, utan samlades i tältläger på särskilda regements-samlingsplatser. Undantagen utgjordes av marinen, artilleriet samt de värvade regementena.

Kristianstad kom att bli en av landets få garnisonsstäder, där trupperna förlades till kasern. Därmed bevarades Kristianstads karaktär av militärstad, trots att vallar och befästningar raserades under loppet av 1800-talet, då de ersattes med trädplanterade boulevarder. Ännu vid mitten av 1900-talet hade bebyggelsen i Kristianstad en

ålderdomlig karaktär, innan den stora stadsomvandlingen satte sina spår i form av större fastighetsbildningar och gatubreddningar. Stadens mönster är emellertid tydligt än idag, och Trefaldighetskyrkan dominerar ännu stadspartiet kring Stora torg.⁵⁷

Även i Kalmar kom vallar och befästningar delvis att raseras under 1800-talet. Väsentliga partier kring Söderport och Västerport finns emellertid bevarade, och de ursprungliga strandlinjerna har i viss mån respekterats, vilket innebär att Kalmar ännu kan upplevas som en sammanhållen fästningsstad. Stadsmönstret är huvudsakligen intakt, och ett relativt stort antal av de enskilda byggnaderna härrör från mitten av 1600-talet. Domkyrkans magnifika placering bidrar till att Stortorget kan betraktas som ett av landets förnämsta historiska stadsrum. Detta faktum har ytterligare understrukits på senare tid genom att hela Stortorget har integrerats i en konstnärlig process, som har fått stor uppmärksamhet.⁵⁸

Ett motsvarande intresse för fästningsstadens historia representeras av världsarvet Karlskrona, även om intresset i första hand är koncentrerat till örlogsbasen och dess byggnader. Karlskrona behöll under 1700-talet sin ställning som flottans huvudstation, och det är också 1700-talets bebyggelse som i första hand präglar det äldre Karlskrona. Stadsmönstret har efter hand förändrats och

helhetsintrycket är relativt splittrat, delvis som en följd av de komplicerade gatusträckningarna. Men de båda församlingskyrkorna reser sig fortfarande som domineranter över den omgivande bebyggelsen.⁵⁹

Sammantaget finns en stor potential i fästningsstädernas historia. Stortorget i Kalmar visar på möjligheterna att lyfta fram befintliga kvaliteter och göra dem tillgängliga för en ny generation och en ny publik. Det internationella intresset visar också att fästningsstädernas historia inte bara är en lokal angelägenhet – här finns möjligheter att framhålla de historiska stadsrummen och deras betydelse också i vidare mening.

Anders Bergström är universitetslektor i arkitekturteori och historia vid KTH Arkitekturskolan i Stockholm. Artikeln är ett resultat av forskningsprojektet ”Stormaktstidens stadsrum”, som finansieras av Berit Wallenbergs stiftelse.

abe@arch.kth.se

Noter

1. För gränstrakternas förutsättningar, se Persson 2007, s. 47 ff, 235 ff.
2. För befästningsväsendets utveckling, se Kartaschew 1992.
3. För fästningsstädernas karakteristiska drag, se Ahlberg 2005, s. 111 ff, 223–246, 348–353.
4. För en översikt över de svenska och danska fästningsstäderna, se Ahlberg 2005, s. 115–124. samt Lorentzen 1937. Jämför i båda fallen Eimer 1961.
5. För Kristian IV som byggherre, se Roding 1991, Skovgaard 1973 samt Wanscher 1937. För Kristians holländska kontakter, se Noldus 2005.
6. För Kristians stadspolitik, se Josephson 1937 och Lorentzen 1937. Jämför Persson 2007, s. 241 ff.
7. För Steenwinkel och tillkomsten av Kristianopol, se Allgulin 1932 och Anderson 1937.
8. Se Andersson 1964, s. 105 f, Anderson 1937, s. 159.
9. Kristianstads grundläggning behandlas av Andersson 1964 samt Holmér 1937.
10. Se Enghoff 1914, s. 110 ff, där fundations- och privilegiebrevens finns publicerade.
11. Jämför Andersson 1964, s. 144 f, Holmér 1937, s. 172.
12. För regleringen av bebyggelsen, se Enghoff 1914, s. 110 ff. Jämför *Kancelliets Brevbøger*. Kungligt brev 21 februari 1624.
13. För tolkningen av Kungsgården, se Andersson 1964, s. 178 ff.
14. Se Wanscher 1937, som hävdar att kungen själv ritat en rad byggnader, däribland Trefaldighetskyrkan i Kristianstad.
15. Se Roding 1991 samt idem 1990, s. 343 ff. Bristen på kontrakt och räkenskaper i anslutning till arkitekt- och ingenjörsuppdrag är ett generellt problem, även för svenska förhållanden.
16. Trefaldighetskyrkans tillkomst behandlas av Lundborg 1928. För utvecklingen av det protestantiska kyrkorummet, se Hamberg, 1955, s. 153–157.

17. Kyrkans förhållande till torget diskuteras av Holmér 1937, s. 174 f.
18. Se Lundborg 1928, s. 61 ff.
19. Se ibidem, s. 114 ff.
20. Kalmars befästningar behandlas av Olsson 1965, för Seranders förslag, se s. 31 ff.
21. KrA. Stads- och fästningsplaner. Kalmar 57 a. Jämför Ahlberg 2005, s. 445 f.
22. För fortifikationens historia under den aktuella perioden, se Munthe 1906.
23. Se *Svenska riksrådets protokoll* 1639, s. 500. För Örnehuvud, se Munthe 1916, s. 207 f.
24. Se *Svenska riksrådets protokoll* 1640, s. 59, 272, 321. Jämför Olsson 1965, s. 93.
25. KrA. Stads- och fästningsplaner. Kalmar 49 b. Jämför Ahlberg 2005, s. 447. För Meijer och Wärnschiöldh, se Munthe 1916, s. 240, 322 f, 414.
26. RA. Riksregistraturet. Kungliga brev 13 februari 1647. Se även Munthe 1906, s. 157 ff. samt idem 1916, s. 427. För branden, se Olsson 1965, s. 95, 101.
27. RA. Riksregistraturet. Kungligt brev 26 mars 1647.
28. *Svenska riksrådets protokoll*, 11 november 1646, respektive 18 oktober 1647.
29. Se Wetterberg 2002, s. 754, 807 f.
30. KrA. Stads- och fästningsplaner. Kalmar 53 a.
31. KrA. Stads- och fästningsplaner. Kalmar 53 b. Ritningen har tidigare attribuerats till Nicodemus Tessin d. ä, se Eimer 1961, s. 235 ff. Attribueringen har emellertid avisats av Olsson 1965, s. 98 f, not 1. Jämför Ahlberg 2005, s. 449 ff.
32. För Kalmars äldsta bebyggelse, se Hofrén 1970.
33. Se Josephson 1930, s. 15-27. Jämför Ellehag 2003, s. 27 ff, 42 ff, samt Eriksson & Liljenstolpe 2001, s. 21 ff, 27 ff.
34. VLA. Kalmar rådhusrätts och magistrats arkiv. Domböcker. Protokoll 5 juni 1660. Kyrkans tillkomst behandlas av Rosell & Bennett 1989, se s. 54 f.
35. Se Rosell & Bennett 1989, s. 12, 80 ff.
36. Se ibidem, s. 85-101. För Svansköld, se Rosell 1992, s. 109 ff, 114. Jämför Rosell 1995 samt Magnusson 1995.
37. Ritningarna graverades av Willem Swidde 1692-93, se Magnusson 1986, s. 206. Även förlagorna kan med andra ord vara utförda av Svansköld. Några ritningar från ett tidigare skede har möjligen bevarats, se NM. THC 1212, 1215, 1217, 1225. I äldre forskning har dessa ritningar identifierats som varianter av Tessins ursprungliga projekt. Det faktum att skalangivelserna inte överensstämmer med platsens mått innebär att åtminstone tre av de fyra ritningarna torde kunna avskrivas (THC 1215, 1217, 1225). Ritningarna behandlas av Karling 1984 och återges i Rosell & Bennett 1989, s. 50 f.
38. Kupoldiskussionen redovisas av Karling 1984 samt Rosell & Bennett 1989, s. 75 ff, 120 ff.
39. Se Dahlbergh, s. 220. Grundläggningen av Karlskrona behandlas av Lepasoon 2005 och Clemensson 1938.
40. Se Grauers 1946, s. 25 ff, 41 ff.
41. Se ibidem, s. 64 ff. Jämför Clemensson 1938, s. 23-27.
42. Se Grauers, s. 74 ff. Jämför Clemensson 1938, s. 72 ff.
43. KrA. Stads- och fästningsplaner. Karlskrona 312. Stuart var inte ensam i sitt arbete på Trossö. Vid sin sida hade han konduktören Niclas Freijtag, som blev kvar i Karlskrona till sin död 1697. Efter hand anlände också konduktörerna Peter Rochus och Jacob Eldstjerna. För Stuart och konduktörerna, se Munthe 1918, s. 69 ff, 135 ff, 424 f.
44. KrA. Stads- och fästningsplaner. Karlskrona 32. Jämför Ahlberg, s. 2005, s. 458 ff.
45. För aktuella tolkningar av stadsplanen och bebyggelsen, se Lindahl 1991 samt Mårtelius 1991.
46. KrA. Carl Magnus Stuarts arkiv, volym 2, s. 116. Materialet har tidigare uppmärksammats och publicerats av Svensson 1982, s. 250 ff.
47. Se Munthe 1908, s. 233.
48. Se exempelvis Eimer 1961, s. 486 ff.
49. RA. Riksregistraturet. Kungligt brev 20 februari 1680. Jämför Clemensson 1938, s. 160, not 1.
50. RA. Riksregistraturet. Kungligt brev 6 augusti 1681. KrA. Stads- och fästningsplaner. Karlskrona 23.
51. Se Anderson & Kindström 1946, s. 6, samt Anderson, Kindström & Curman 1959, s. 158 ff. Erik Dahlbergh har tidigare föreslagit som arkitekt, men även Carl Magnus Stuart kan ha utformat de båda kyrkorna. Stuart har nämligen efterlämnat en ritning som motsvarar den blivande amiralitetskyrkan. Ritningen har uppenbarligen förenklats under byggnadsskedet, men måtten överensstämmer ganska väl med den utförda byggnaden, se KrA. Carl Magnus Stuarts arkiv, volym 2, s. 109. Ritningen har tidigare uppmärksammats och publicerats av Svensson 1982, s. 253 ff.
52. Se Anderson & Kindström 1946, s. 16 ff, 20. Jämför Olin 2002, Mårtelius 1991 samt Olén 1954.
53. Se Rosell & Bennett 1989, s. 82 ff, 87 ff. För Svansköld, se Rosell 1992, s. 109 ff, 114. Jämför Rosell 1995 samt Magnusson 1995.
54. Se Bromé 1930, s. 560. Privilegier för Karlskrona, utfärdade i Kungsör 10 augusti 1680 (Art. II).
55. KrA. Oordnade handlingar ur Amiralitetskollegii arkiv. Nya nummerserien. II:96. Memorial januari 1696 samt odaterat memorial (sannolikt 1698). Jämför Rosell & Bennett 1989, s. 100.
56. Se Anderson & Kindström 1951, s. 62 ff, 86 f.
57. För Kristianstads bebyggelse, se Lindhagen 1993.
58. För Kalmars bebyggelse, se Carlgren 1942. För Stortorget och Konstrådets projekt, se Gabriëlsson 2005 samt Haglund 2005.
59. För örlogsvarvet och Karlskronas bebyggelse, se Lepasoon 2005, Lindahl 1991.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

ATA Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm

Topografiska serien: Fotografier av kyrkorna i Kalmar och Kristianstad.

KrA Krigsarkivet, Stockholm

Utländska kartor: Kartor över Norden.

Stads- och fästningsplaner: Kalmar och Karlskrona.

Carl Magnus Stuarts arkiv: Ritningar och teckningar.

Oordnade handlingar ur Amiralitetskollegii arkiv: Memorial.

NM Nationalmuseum, Stockholm

Tessin-Hårlemanska samlingen: Ritningar till Kalmar domkyrka.

RA Riksarkivet, Stockholm

Riksregistraturen: Kungliga brev.

RMK Regionmuseet, Kristianstad

Bildarkivet: Gravyrer.

VLA Landsarkivet, Vadstena

Kalmar rådhusrätts och magistrats arkiv: Domböcker.

Tryckta källor och litteratur

Ahlberg, Nils, 2005, *Stadsgrundningar och planförändringar. Svensk stadsplanering 1521-1721*.

Allgulín, Torsten, 1932, *Hans van Stenwinkel d. ä. Studier i den västeuropeiska renässansarkitekturen*.

Anderson, William, 1937, "Christianopol", *Christian IV's byanlæg og andre bybygningsarbejder*, utg. Vilhelm Lorenzen, (s. 150-160).

Anderson, William & Lars-Göran Kindström, 1946, *Fredrikskyrkan i Karlskrona (Sveriges kyrkor 59)*.

Anderson, William & Lars-Göran Kindström, 1951, *Trefaldighetskyrkan eller Tyska kyrkan i Karlskrona (Sveriges kyrkor 65)*.

Anderson, William, Lars-Göran Kindström & Sigurd Curman, 1959, *Amiralitetskyrkan i Karlskrona (Sveriges kyrkor 86)*.

Andersson, Thorsten, 1964, "De byggde staden", *Staden vid Helgeå*, utg. Axel Kroon (s. 95-172).

Bromé, Janrik, 1930, *Karlskrona stads historia. I. 1680-1790*.

Carlgrén, Nils, 1942, "Staden och rumsbilden. En blick på Kalmar", *Byggmästaren* 12 (s. 157-163).

Clemensson, Gustaf, 1938, *Flottans förläggning till Karlskrona. En studie i flottstationsfrågan före år 1683*.

Dahlbergh, Erik, *Erik Dahlberghs dagbok*, utg. Herman Lundström, 1912.

Eimer, Gerhard, 1961, *Die Stadtplanung im schwedischen Ostseereich 1600-1715*.

Ellehag, Claes, 2003, *Jean de la Vallée. Kunglig arkitekt*.

Enghoff, Karl, 1914, *Kristianstad 1614-1914*.

Eriksson, Johan & Peter Liljenstolpe, 2001, *Sjöö slott*.

Gabrielsson, Catharina, 2005, "Definitioner och antaganden: Stortorget som konstverk", *Kalmar Stortorg*, utg. Helena Mattsson (s. 77-111).

Grauers, Sven, 1946, *Ätten Wachtmeister genom seklerna. Andra delen*.

Haglund, Mats, 2005, "Stortorget förnyelse – om en plats och ett samarbetsprojekt", *Kalmar Stortorg*, utg. Helena Mattsson (s. 113-127).

Hamberg, Per Gustaf, 1955, *Tempelbygge för protestanter*.

Hofrén, Manne, 1970, *Kalmar – karolinska borgarhus i sten*.

Holmér, Folke, 1937, "Christianstad", *Christian IV's byanlæg og andre bybygningsarbejder*, utg. Vilhelm Lorenzen (s. 160-177).

Josephson, Ragnar, 1930, *Tessin. Nicodemus Tessin d. y. Tiden – Mannen – Verket. Första delen*.

Josephson, Ragnar, 1937, "Skåne, Halland, Blekinge", *Christian IV's byanlæg og andre bybygningsarbejder*, utg. Vilhelm Lorenzen (s. 145-149).

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold, 1609-26, utg. L. Laursen, 1916-25.

Karling, Sten, 1984, *Kalmar Domkyrka och Nikodemus Tessin d. ä. (Växjö stiftshistoriska sällskap. Meddelande 5)*.

Kartaschew, Kenneth, 1992, "Erik Dahlbergh som fortifikatör. Fortifikationens ståndpunkt under 1600-talet", *Stormakts-tid. Erik Dahlbergh och bilden av Sverige*, utg. Leif Jönsson (s. 144-165).

Lepasoon, Urve, 2005, *Örlogsvarvet. Ett världsarv i Karlskrona*.

Lindahl, Göran, 1991, "Militärstatens ansikte", *Arkitektur* 3 (s. 4-13).

Lindhagen, Magnus, 1993, "Fästningsstaden Kristianstad. Struktur och byggnader", *Kulturmiljövård* 4 (s. 10-19).

Lorenzen, Vilhelm, 1937, "Forudsætninger for Christian IV's byanlæg og andre bybygningsarbejder" *Christian IV's byanlæg og andre bybygningsarbejder*, utg. Vilhelm Lorenzen (s. 15-36).

Lundborg, Matheus, 1928, *Heliga Trefaldighetskyrkan i Kristianstad. Beskrivning och historia*.

Magnusson, Börje, 1986, *Att illustrera fäderneslandet – en studie i Erik Dahlberghs verksamhet som tecknare*.

Magnusson, Börje, 1995, "Tessin and Bernini. King Karl's Church at Kungsör", *Konsthistorisk Tidskrift* 2 (s. 86-97).

Munthe, Ludvig W:son, 1906, *Kongl. fortifikationens historia. II. Fortifikationsstaten under Örnehuftuudh och Wärnschiöldh*.

Munthe, Ludvig W:son, 1908, *Kongl. fortifikationens historia. III:1. Fortifikationsstaten under Dahlbergh, Stuart och Palmquist*.

Munthe, Ludvig W:son, 1916, *Kongl. fortifikationens historia. VI:1. Biografiska anteckningar (A-B)*.

Munthe, Ludvig W:son, 1918, *Kongl. fortifikationens historia. VI:2. Biografiska anteckningar (C)*.

Mårtelius, Johan, 1991, "Idealstaden", *Arkitektur* 3 (s. 34-41).

Noldus, Badeloch, 2005, *Trade in good taste. Relations in architecture and culture between the Dutch republic and the Baltic world in the seventeenth century*.

Olén, Benkt, 1954, *Fredrikskyrkan i Karlskrona och dess förebilder*.

Olin, Martin, 2002, "Kyrkor och kyrkoutsmyckningar", *Tessin. Nicodemus Tessin d. y. Kunglig arkitekt och visionär*, utg. Mårten Snickare (s. 167-187).

Olsson, Martin, 1965, *Kalmar slotts historia. Del III*.

Persson, Stefan, 2007, *Gränsbygd och svenskkrig. Studier i Blekinges, Skånes och Hallands historia*.

- Roding, Juliette, 1990, "The myth of the 'Dutch renaissance' in Denmark. Dutch influence on Danish architecture in the 17th Century", *Baltic affairs. Relations between the Netherlands and North-Eastern Europe 1500-1800*, utg. Lemmink & van Koningsbrugge (s. 343-546).
- Roding, Juliette, 1991, *Christiaan IV van Denemarken (1588-1648). Architectuur en Stedebouw van een Luthers Vorst*.
- Rosell, Ingrid, 1992, "Arkitekten Abraham Svansköld", *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*, utg. Marian Ullén (s. 109-116).
- Rosell, Ingrid, 1995, "Brev till redaktören. Kung Karls kyrka i Kungsör. Bidrag till ritningarnas upphovsman", *Konsthistorisk Tidskrift* 3 (s. 190).
- Rosell, Ingrid & Robert Bennett, 1989, *Kalmar Domkyrka (Sveriges kyrkor 209)*.
- Skovgaard, Joachim, 1973, *A king's architecture. Christian IV and his buildings*.
- Svenska riksrådets protokoll (Handlingar rörande Sveriges historia 7-13), 1895-1912.
- Svensson, Stig, 1982, "Några reflektioner kring några blad i Carl Magnus Stuarts arkiv", *Meddelanden från Krigsarkivet*. IX, (s. 250-258).
- Wanscher, Vilhelm, 1937, *Christian 4:s byggnader*.
- Wetterberg, Gunnar, 2002, *Kanslern. Axel Oxenstierna i sin tid. Del 2*.

Fortified towns in the former borderlands of Sweden and Denmark

by Anders Bergström

Summary

This article deals with the origin of the 17th century fortified towns in the former borderlands between Sweden and Denmark, with special emphasis on Kristianstad, Kalmar and Karlskrona. These towns, established between 1614 and 1680, mirror contemporary developments in architecture, urban planning and fortifications engineering. They also point to the interaction between military, commercial and prestige-related requirements.

On starting point here is the notion of the ideal fortified town as being characterised by deliberate partnership between military fortifications and civilian settlement. Even the private houses were regulated, and the public buildings played an important role in giving the towns a symbolic and

becoming outward appearance. This is an important reason for the fortified towns including some of the foremost buildings of the age in Sweden and Denmark.

The article also discusses the relationship between different professions, such as architects and engineers. Previous research has often highlighted the architects at the expense of the engineers. Well-known architect names – Tessin, for example – have been associated with town plans and individual buildings without the source material warranting any such assumptions. In other words, previous research is open to further development and revision in a number of fields relating to the interaction of military and civilian architecture during the 17th century.

Keywords:

Fortified towns, Fortifications engineering, History of architecture, History of built environment, History of urban planning

När aristokratin flyttade upp på höjderna

Om folkvandringstidens befästa gårdar och andra borgar

av Michael Olausson

UNDER LOPPET AV 100–200 ÅR, med tyngdpunkten förlagd till 400-talet e. Kr, byggdes hundratals befästningar i Sverige. Utbredningen var koncentrerad till en handfull geografiska områden i landet. Majoriteten av dessa anläggningar saknar spår av inre lämningar, men ibland fanns omfattande bebyggelse innanför vallarna. Gårdsbebyggelsen flyttade upp på höjderna, men som hundratals liknande borgar på kontinenten med betydande kontakter med Romarriket kom dessa befästa gårdar att specialiseras i flera avseenden. För aristokratin blev detta ett sätt att uttrycka sin modernitet, sina kontakter med kontinenten. Det som förenade var det representativa boendet kombinerat med hantverk, handel och militärt skydd. Borgbyggandet tycks ske mer eller mindre synkront, från Skåne till södra Norrland. Den rika förekomsten av borgar under folkvandringstid är en anomali och något mycket speciellt. Folkvandringstiden var turbulent och innebar stora förändringar. Konflikter och kamp mellan olika elitgrupper har lämnat tydliga avtryck i vallarnas omfattande brandspår. Orsakerna till att ”borgkulturen” upphörde kan inte ges ett entydigt svar. Till viss del kan det vara ett uttryck för interna och lokala anpassningar och förändringar på politiska, ekonomiska och religiösa skiften nere i Europa. Nya normer och ideal kom att råda.

Befästningar var dock inte någon okänd företeelse bland germanfolken norr om Limes, området som romarna kallade Barbaricum. I Sverige finns olika varianter och utföranden av vallanläggningar, från mellersta bronsåldern, ca 1000 f. Kr., till äldre järnålder. Dessa äldre lämningar var allt som oftast ytmässigt större än de folkvandringstida

och hade betydligt klenare murverk. Gemensamt för dessa anläggningar, och det som man kan uppfatta som ett ålderdomligt och konservativt drag oavsett kronologi eller ”kulturtillhörighet”, är att de anlades på höjder där branter kunde utnyttjas med en vall, ofta enligt en halvkretsprincip. Detta är ett drag som för övrigt går igen i stora delar av Skandinavien liksom i övriga Europa. Det omfattande borgbyggande som skedde i Sverige under slutet av romersk järnålder och början av folkvandringstid saknar dock helt motstycke, både i tiden före och efter. Något liknande ser vi återigen först under 1200- och 1300-talen.

Borgarna och järnålderssamhället

De folkvandringstida borgarna utgör betydande symboliska och ideologiska manifestationer, och rent konkret var de ett resultat av avsevärda investeringar på olika plan. I sitt sammanhang kan de även belysa militär organisation och stridssätt. Relationen mellan ekonomisk utveckling, militärteknologi och investeringar i olika militära projekt är synnerligen komplicerad och långt ifrån synkron. För att förstå den folkvandringstida ”borgkulturen” måste man lyfta fram idéernas centrala roll och därmed allehanda ideologiska ställningstaganden. Ideologin var grundläggande för föreställningar, social makt och kontroll av idéer. Ideologin möjliggjorde därmed en konsolidering av politisk och social legitimitet. Under den skandinaviska folkvandringstiden uttrycktes denna konsolidering materiellt inte minst i ett stort antal befästningar. Denna process, denna ”monumentalisering” och organisering av landskapet, kom även till uttryck i

uppförandet av stora gravhögar, tidigast i Bohuslän och södra Norrland, senare i Mälardalen.

Att använda begreppet "aristokrati" när svenska samhällsförhållanden före medeltiden behandlas kan förefalla som ett utslag av anakronism. Trots ett flertal likheter finns det inga kopplingar mellan de folkvandringstida stormännen och det medeltida världsliga och andliga frälset. "Elit" är ett annat mer allmänt använt begrepp. "Aristokrati" används här, då begreppet anknyter till diskussionen om utvecklingen av det senantika, tidigmedeltida kontinentala Europa efter Västroms fall samt den framväxt av militäristokrati och samsamsmältning av romerskt och germanskt som skedde i de kristna "germanska" kungarikena.¹ I artikeln används begreppet i ett sammanhang där olika former av vertikala sociala relationer kan belysas. Inte minst gäller detta olika former av dispositionsrätt, jordäggande och makt – makt över andra människor, framför allt fria men även en stor grupp ofria. Om vi får tro Tacitus, användes slavar inte enbart på stormännens gårdar utan var något allmänt förekommande, om än av begränsad ekonomisk betydelse.

Arkeologiska undersökningar har under de senaste åren kunnat visa att det bland majoriteten av till synes likvärdiga gårdar fanns enstaka storgårdar med hallhus. Men där fanns även en enkel, för att inte säga simpel, bebyggelse som ofta låg avsides och beboddes av människor långt ned på den sociala rangskalan. Trots svårigheterna att tolka gravfynd i sociala termer och trots faran för förenklingar, rör vi oss i ett samhälle under folkvandringstid där rikedomarna var starkt begränsade. Det gäller även förmågan att organisera arbetskraft och att uppföra olika monument i landskapet, som gravhögar och inte minst befästningar. Ytterligare ett fysiskt uttryck för välstånd var de omfattande system av låga stenmurar (kallade stensträngar i sitt övergivna tillstånd) som anlades i landskapen runt Mälaren, Östergötland, Öland och Gotland. I anslutning till dessa finner vi gårdarna och gravfälten. Systemet med stenmurar blev ett sätt att organisera landskapet utifrån olika ekonomiska värderingar, liksom andra mer svåråtkomliga mentala och kulturella aspekter, och enligt mitt förmenande var detta även ett uttryck för en hierarkisk samhällsstruktur.

Borgar brukar ses som synonyma med den så

kallade folkvandringstida krisen. Det som anses vara olika "krissymptom" måste snarare förstås som uttryck för förändringar inom samhällets ideologiska och maktpolitiska strukturer i första hand. Den senare delen av romersk järnålder och folkvandringstid var även en tid av bebyggelse-expansion och utveckling och en tid med innovationer inom en rad områden. De arkeologiskt observerbara fenomenen och det vi uppfattar som samhällsförändringar under tiden 400–600 e. Kr., måste relateras till århundradena både före och efter.²

Undersökningar av folkvandringstida borgar visar över lag på att vallarna vid något eller flera tillfällen mer eller mindre har förstörts, bränts ned och i vissa fall återupbyggts. Borgen vid Runsa i Uppland brändes och återupbyggdes vid minst tre tillfällen, från slutet av 300-talet till ca 500 e. Kr. Darsgårdeborgen i Roslagen tycks ha brunnit vid fem tillfällen, varvid det sista var ca 500 e. Kr. De skriftliga källorna, som skulle kunna ge oss viktig information och olika ingångar för att bättre förstå vad som hände och hur, lyser som vanligt med sin frånvaro. Vi måste därför arbeta med analogier med germanfolken på kontinenten. Här är vi beroende av de informativa men ofta tendensiösa romerska historikerna.

Det kan vara på sin plats att kort kommentera en gammal och seglivad uppfattning, som länge utgjort en vetenskaplig "sanning" när det gäller återanvändningen av järnålderns borgar under medeltiden, något som kunnat beläggas på ytterst få platser. De öländska låglandsborgarna Eketorp, Triberga, Gråborg och Bårby borg är de enda kända exemplen i landet på att folkvandringstida borgar har återanvänts under tidig medeltid. Detta är ett resultat av konkreta undersökningar, vilket kan ställas mot den minst sagt seglivade uppfattningen bland framför allt historiker och konsthistoriker om ett kontinuum i användandet av de så kallade folkborgarna eller bygdeborgarna som de benämns i dessa discipliner.

Vad var en befästning under folkvandringstid?

I Mellansverige finns över hälften av landets ungefär 1 000 registrerade fornborgar eller "vallanläggningar" som de snarare bör benämnas. Söderman-

land dominerar med cirka 300, i Uppland finns 160 och i Västmanland cirka 80. I denna synnerligen heterogena fornlämningskategori kan man, åtminstone i Mälarenregionen, även urskilja och ungefärligt ringa in de folkvandringstida befästningarna. För Upplands del är uppskattningsvis mellan en tredjedel och hälften av de 160 kända vallanläggningarna borgar från folkvandringstid. Överfört på hela det svenska materialet skulle det innebära att närmare 500 kan vara olika typer av folkvandringstida borgar. Här finns dock fortfarande möjligheter till nya upptäckter och därmed nya tolkningar. Inom och mellan landskapen finns dock betydande variationer. Den ojämna kusten kring befästningar från folkvandringstid beror mycket på geografiskt ojämna och oftast begränsade forskningsinsatser.

Med "befästning" under sen romersk järnålder och folkvandringstid avses en kraftig vall, anlagd på ett sådant sätt att de topografiska förutsättningarna som branter, vattendrag och liknande utnyttjas maximalt. Låglandsborgarna på Öland liksom

kombinationen av låglandsborgar och klintborgar på Gotland är lokalt betingade fenomen, särpräglade för dessa öar. I vissa områden som Vikbolandet, delar av Västmanland och Uppland ligger flera borgar mitt i produktionsmarken. I Bohuslän finns en stark koppling till betesmarker och kusten. Borgarna lokaliserades huvudsakligen till bygdernas ytterområden, på höjder i övergången mellan produktionsmark och skogsklädda utmarker. De befästa gårdarna lokaliserades oftast topografiskt och naturgeografiskt i landskapet på ett sådant sätt att jordbruk i någon större utsträckning inte varit möjligt att bedriva direkt från borgen. I en del fall finns det möjlighet att sammankoppla dem med järnhantering och järnproduktion, som under folkvandringstid får ett uppsving framför allt i Jämtland. Här finns det inre Norrlands enda fornborg med husterrasser, strategiskt placerad på Frösön i Storsjön, vid den viktiga kommunikationsleden mellan Norrlandskusten och Norge.³

Den naturliga tillgängligheten är alltså starkt reducerad, och den höjd man har utnyttjat är som

FIGUR 1. De dubbla och mycket kraftiga vallarna kännetecknar Gåseborgs befästa gård, Järfälla socken i Uppland. Här finns spår av skalmursteknik. På två platåer bakom den inre muren finns 13 husterrasser med spår av omfattande hantering av bronsgjutning och guldsmältning. I bakgrunden Mälaren. Foto från SO av författaren.

regel högre än de omgivande. De öländska och gotländska låglandsborgarna har med få undantag en helt omslutande, närmast rund vall. De folkvandringstida murarna utmärks av enhetlighet och en stabil och varaktig konstruktion. Murarnas raserade tillstånd idag har flera orsaker, som erosion, väder och vind. Men andra och i sammanhanget betydligt viktigare faktorer rör själva byggnadstekniken samt huruvida vallen har brunnit eller inte. Ett stort inslag av timmer, företrädesvis ek, ingick som bindelement, både på längden och tvären och på flera nivåer. En brand gör att konstruktionen kollapsar och trycks ihop. Denna nya typ av murar, som började uppföras under andra hälften av 300-talet och in i 400-talet, kunde ges betydande höjd, ibland mellan tre och fem meter. Anpassningsförmågan till variationer i topografien var stor. Detta innebar att man ibland byggde muren som en synnerligen kraftig terrassvall, där övergången från murens ovansida till borgens inre blev minimal (fig. 1). Murar i skalmursteknik har ibland en insida i form av flera närmast trappstegsliknande avsatser eller avkragningar. Bäst syns detta på de öländska ringborgarna.

Borgarna saknar egentliga tornkonstruktioner. Det mest avancerade avsnittet utgörs av ingången, befästningarnas svagaste punkt. Som regel är muren alltid bredast här och byggd efter en korridorprincip, ibland något avsmalnande inåt. Ingångarna påminner närmast om en tratt, där i enstaka fall ett av utskotten på murens utsida gjorts större, ett slags "horn". "Korridorprincipen" har förstärkts då den har kombinerats med en yttre vall. Ofta är detta ordnat så att man kommer in från höger. Grunden bygger alltså inte på romarnas flankeringsprincip, utan på ett "djupförsvar", något som kunde förstärkas genom att lägga en eller flera lägre murar utanför den högre huvudvallen, vilket förstärkte vallanläggningens fortifikatoriska egenskaper mycket påtagligt.

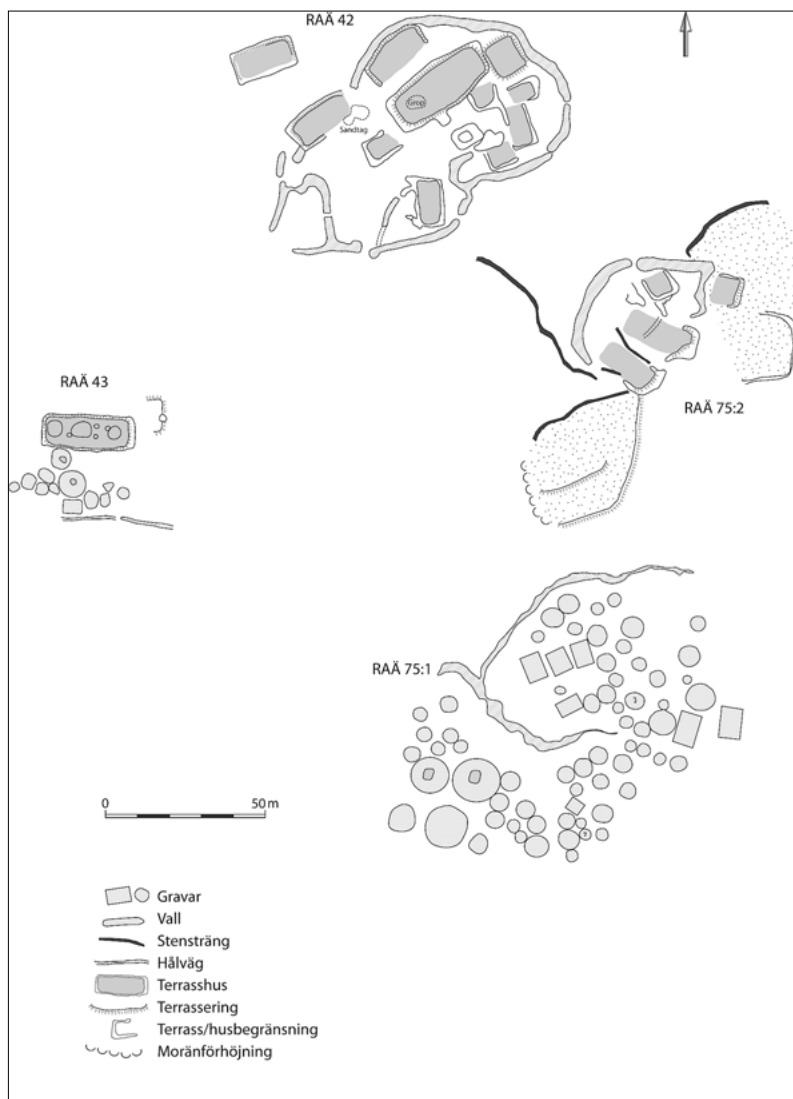
Försvarsverk – försvarbart

En vall eller mur innebär inte automatiskt att det handlar om ett försvarsverk eller att detta är lämnings enda funktion. I vissa fall kan det uppenbart fortifikatoriska utseendet vara underordnat andra centrala funktioner. Det kan röra sig om behov av att göra sociala, rättsliga eller religiösa

markeringar gentemot det kringliggande samhället. Birkas stadsvall med alla sina portar talar emot att vallen primärt var avsedd att fungera som en befästning. Snarare skulle skillnaden mellan stad och land markeras, rättsligt, ekonomiskt och socialt. Dessa lämningar har dock i viss utsträckning varit försvarbara – en synnerligen viktig distinktion. Storgårdar från yngre järnålder, vikingatid och tidig medeltid, som Gamla Uppsala och Ringstad i Östergötland, liksom enstaka storgårdar i Danmark, som Tissø på Själland, har varit inhägnade av palissader. Här rör det sig knappast om verkliga befästningar utan om en bebyggelse som till viss utsträckning har varit försvarbar.

För att belysa vikten av en distinktion mellan verkliga befästningar och anläggningar som var försvarbara ska här ges exempel. Det rör sig om gårdar som hägnats in av låga vallar men som inte ligger på dominerande höjder. I motsats till merparten av de folkvandringstida befästningarna återfinns dessa på typiska bebyggelselägen men med en markerad topografisk placering. Det kan röra sig om höjder vid ådalar och lersprickdalar med god utblick över kringliggande landskap. Exempel på en sådan är den närmast unika och storslagna anläggningen på Lindö utmark i Kärrbo socken i Västmanland. Liknande gårdar men av mindre omfattande karaktär finns i Uppland, vid Grimsta i Fresta och vid Bromstens gård i Spånga socken.⁴

Dåtidens sociala hierarki manifesteras arkitektoniskt i dessa tre exempel genom att gårdens "finhus", i form av ett plåtåhus, har placerats centralt och i en framträdande position. Lindögården består av nio större och mindre husterrasser varav en, kanske smedjan, placerats utanför vallen (fig. 2). Vallarna som hägnar in bebyggelse och gårdstun består till stor del av storsten och blockrikt material och kan karaktäriseras som en överdimensionerad stensträng. Den har till skillnad från borgarna inga som helst fortifikatoriska egenskaper. Här rör det sig snarare om ett behov av att markera social särställning och att manifesteras makt och status. Lindögården avviker från gängse bebyggelsemönster och bör betraktas som en stormannagård, dock inte befäst men kanske försvarbar i viss utsträckning. Betydelsen låg snarare i att fysiskt definiera sociala relationer, ägande och juridiska rättigheter mellan gårdens överhuvud och

FIGUR 2. Den vallomgärdade storgården (RAÄ 42) på Lindö utmark, Kärrbo socken, Västmanland. I anslutning till gården finns en till storgården underordnad bebyggelse (RAÄ 43 & 75:2) samt ett gårdsgravfält i söder (RAÄ 75:1). Efter Olausson 2007.

en menighet i närområdet. En förutsättning för detta, och för att upprätthålla fred och personlig säkerhet, var att dessa normer var något allmänt bekant och accepterat, en grund för samhällsordningen. Storgården på Lindö utmark kan ses som en fysisk manifestation för en symboliskt och subtilt uttryckt ordning.

Borgar med bebyggelse lämningar i form av husterrasser innanför vallarna är till antal mindre vanliga i landet, men de utgör betydande inslag inom vissa landskap och regioner, som exempelvis Vikbolandet i Östergötland. I Mälarenregionen dominerar Södermanland med närmare femton kända anläggningar, i Uppland finns sex, varav hälften i Roslagen. I Bohuslän samt på Gotland

är ett fåtal kända. Förvånansvärt nog finns det endast ett fåtal kända borgar med husterrasser i betydande borglandskap som Västmanland och Närke. Detsamma gäller Värmland. I de norrländska landskapen känner vi fortfarande endast en borg med husterrasser – Mjälleborgen i Jämtland. Inom speciella regioner med stor förekomst av borgar, som exempelvis Södermanland och Uppland, finns ett klart samband mellan ytmässigt små borgar (0,3–0,5 ha) med enkla eller dubbla kraftiga vallar och inre husterrasser. Sett ur ett riksperspektiv är det dock knappast fråga om någon form av regelmässighet. Minst lika vanligt är befästa gårdar med förhållandevis låga vallar, exempelvis i Bohuslän och på Vikbolandet i Östergötland. Detta

är dessutom ett av flera drag som de svenska borgarna har gemensamt med dem på kontinenten och på de brittiska öarna.⁵

Om alamannernas borgar i södra Tyskland som regel var svagt befästa, råder det motsatta förhållandet i Mälmarregionen. Till viss del kan alamannernas borgkultur fungera som en referens för att bättre förstå de skandinaviska. Benämningen ”boplatsborg” är en vag och allmän karakterisering. Den är forskningshistoriskt betingad och innefattar borgar med allt från mindre ytor med fyndförande kulturlager till mer eller mindre heltäckande lager och ett flertal husgrunder. Ett exempel är Ivar Schnells undersökning av Skovsta skans vid Köpingsån i Västmanland 1929. Inom en mindre yta fann han fyndförande kulturlager innanför den innersta och tredje muren. På senare tid har åtminstone en husterrass påträffats mellan de två yttre vallarna.⁶ Schnell karterade in husets ena långsida men drog av förklarliga skäl aldrig slutsatsen att det rörde sig om ett hus. Denna hus-typ hade ännu inte uppmärksammats, än mindre undersökts, i Mälmarregionen.

Den befästa höjdbosättningen som diskuteras i denna artikel, kallas ”befäst gård”, vilket innebär att den med sina husterrasser uppfattas som en enhet. Tolkningen anknyter till de kontinentala motsvarigheterna, det man i Tyskland kallar ”Höhensiedlung” och i England ”Hilltop settlement”. I de fall där hallhus har kunnat konstateras används även begreppet ”befäst stormannagård”. Dessa skillnader pekar på att vi även har att göra med en form av borghierarki under folkvandringstiden. En del borgar representerar hypotetiskt aristokratins, elitens högre skikt, andra ett slags mellanskikt. Talar vi i termer av politisk geografi skulle borgar som Runsa vara exempel på den högsta nivån, Skansberget vid Fällnäs i Sorunda socken en mellannivå. Borgar har haft olika dignitet och till viss del olika funktioner.

De öländska ringborgarna med sina radiellt placerade husgrunder och sina inre planlösningar är annorlunda och uppvisar inte i lika hög grad det för fastlandsborgarna så typiska ”sammanpressade” intrycket.⁷ Här finns en gemensam öppen plats centralt i borgen. Till skillnad från de befästa gårdarna på fastlandet bör vi kalla de öländska för ”befästa byar”. Under folkvandringstid och början av Vendeltid (ca 400–650 e. Kr.) fanns i

Eketorp till synes tolv likvärdiga gårdar. Borgen bör uppfattas som ett planerat samhälle där den största enskilda gården även inrymde en hall, något som utgör ett tydligt spår av en vertikal social organisation. Då hallen var en del av boningshuset och inte en friliggande byggnad, har man sett detta som ett tecken på att gården inte beboddes av borgherren utan av hans representant, ”halltegnen”. Invånarna var framför allt olika grupper av jordbrukare. Längst ner på den sociala skalan fanns människor i beroendeställning, kanske ofria, som bodde i delar av stallet.⁸

Denna modell kan dock knappast överföras oreserverat på alla befästa storgårdar, framför allt inte på fastlandet. Till skillnad från Eketorp, som i det närmaste har totalundersökts, har endast begränsade undersökningar gjorts av fastlandets borgar, Darsgårdeborgen i Roslagen undantagen. Detta innebär källkritiska problem när det gäller tolkning samt frågor kring likheter och skillnader.

Borgen vid Runsa representerar en befäst bosättning, kontrollerad och bebodd (på säsongsbasis) av elitens högsta skikt. Den kännetecknas av en betydligt större inre differentiering än flera andra befästa gårdar. Här finns ett förhållandevis stort hallhus, ett par större långhus samt minst sju mindre långhus, placerade på ett sådant sätt att man har haft tillgång till en större och till synes tom ”gårdsplan” inom resten av borgen. Till bebyggelsen hörde även mycket små hus, ca 4–6 m² stora och placerade intill och längs med vallens insida, avsedda för olika hantverk. Runsa som enhet ger intryck av att ha haft en mycket stor specialisering och arbetsdelning, och anläggningen är en typisk representant för det folkvandringstida samhället i östra Skandinavien. Runsa kan även ses som representant för det tema som artikeln behandlar – en obefäst storgård i den Mälardalska stensträngsbygden, som under 300-talet ”flyttat upp” på en höjd vid Mälaren. Runsa är dessutom den ytmässigt största (1,5 ha) av Mälardalens befästa gårdar/höjdbosättningar och dessutom synnerligen väl befäst.⁹ Borgens topografiska lokalisering, i ett järnålderslandskap invid viktiga större vattenvägar, talar för att skillnaderna inom gruppen befästa gårdar och övriga folkvandringstida borgar var betydande. Ytmässigt stora och väl befästa borgar som Runsa kan dessutom ha fung-

erat som politiska och sociala/religiösa centra i en större region.

En liten borg som Lundboborg i Roslagen i Uppland (1 400 m²) med fyra hus – två till synes ordinära och identiska långhus samt två mindre så kallade andrahus – skulle kunna tolkas som att borgen bestod av två likvärdiga gårdar. Ytterligare ett steg längre ned i denna ”borghierarki”, hittar vi den nyligen undersökta borgen Skansberget vid Fällnäs, Sorunda socken på Södertörn i Södermanland. Inom en närmare 600 m² stor yta med tunna och ganska fattigare kulturlager fanns ett mindre hus som var cirka 12 meter långt. Skillnaderna i förhållande till de större gårdarna är kanske huvudsakligen uttryck för olika rang och status inom eliten, skillnader som manifesterades fysiskt och arkitektoniskt och som därmed idag uppfattas som ”funktionella”. Borgarna, liksom skillnaderna dem emellan, var även uttryck för spänningar, en endemisk osäkerhet och konstanta våldsyttringar i större eller mindre omfattning inom och mellan olika elitgrupperingar.

Merparten av landets befästningar saknar spår av inre bebyggelse. Deras funktioner är därför synnerligen svåra att komma åt, inte minst i de fall där det finns borgar med flera mycket kraftiga vallar. De kan ha fungerat som samlingsplatser för krigargrupper med olika syften, kanske i samband med initiationsriter. De kan även ha fungerat som temporära skydd, liksom aktiva punkter för försvar och utfall, men absolut inte som ”tillflyktsplatser” för menigheten. I en del områden finns en uppseendeväckande ansamling av borgar, exempelvis i Västmanland, vilket förefaller omotiverat och orimligt rent försvarsmässigt. Resursmässigt har de omfattande borgprojekten inneburit betydande investeringar, som i minst lika stor utsträckning influerades av tidens kontinentala ”borgmode” som av en ”skyddsaspekt”. De tycks därför ofta fungerat som uppvisningsobjekt. Det väsentliga är att ett flertal undersökta borgar utan inre lämningar kan dateras till samma period som de befästa gårdarna. I bägge fallen finns betydande spår av eld och förstörelse, av kamp och destruktion.¹⁰

Hur använde man den inre ytan?

Ett väsentligt drag för merparten av de befästa gårdarna, är att bebyggelsen ger ett minst sagt ”sammanpressat” intryck med ett litet, närmast

obefintligt gårdstun. Även i detta avseende finns slående likheter mellan de svenska borgarna och dem på de brittiska öarna och kontinenten. I området från Belgien ner till Sydtyskland, Schweiz och Slovenien var de befästa höjdbosättningarna små. En av de mest berömda av alemannernas borgar i Sydtyskland, som i det närmaste totalundersökts, är die Runde Berg bei Urach. Borgen låg på en markerad och dominerande höjd med en enklare vall och var knappt 5 000 m² stor. Liknande förhållanden ser vi på de Brittiska öarna. Dinas Powys i Wales var knappt 1 200 m² stor. Enstaka stora befästningar fanns även, exempelvis Glauberg och Zähringer Burgberg i Sydtyskland.¹¹

Antalet hus inom fornborgarna varierar betydligt, vilket självklart hänger ihop med en inbördes variation av borgarnas storlek och funktioner. Före undersökningen 1992 av Runsa fanns en registrerad husterrass, vilket kom att utökas till idag minst åtta kända. På Darsgårdeborgen i Roslagen fanns två kända husterrasser. Efter det att merparten av borgen undersökts 1957–1961 hade antalet ökat till 20. Darsgårde är i detta sammanhang den fastlandsborg som mest liknar de öländska befästa byarna. Sammanfattningsvis tycks området innanför vallarna ha utnyttjats maximalt. Ett bra exempel på detta är Gåseborg i Järfälla socken (se fig. 1). Tunet och därmed människornas gemensamma rörelseutrymme var synnerligen begränsat.

De befästa storgårdarnas begränsade inre ytor kan jämföras med storleken på kända eller mer eller mindre rekonstruerbara tomter av öppna, obefästa, ordinära gårdar från romersk järnålder och folkvandringstid i Sverige, som varierade från ett halvt till ett par hektar. Normalgården under denna tid bestod av ett bostadshus uppdelat i en bostads- och fädel samt en, ibland två, större eller mindre ekonomibyggnader för olika ändamål.¹² Detta faktum är ett tungt vägande skäl för tolkningen att man inte sysslade med jordbruksproduktion och alla därtill hörande vardagssysslor på de befästa gårdarna. Det var uppgifter som krävde ett visst utrymme och rumslig organisation av gården.

Borgarna som platser för hantverk

Lämningar av hantverk – i synnerhet det som uppfattas som ett specialiserat sådant – har lyfts fram som ett av flera kännetecken för så kallade elitmil-

jöer från sen romersk järnålder fram till vikingatid. På dessa platser har man tillverkat både prestige-föremål och vardagsobjekt, men svårigheten har varit att skilja dessa åt då fynden huvudsakligen utgörs av restprodukter och avfall. Hantverks- och handelsplatsen Helgö i Mälaren är dock ett viktigt undantag. Vid sidan av en stor mängd deglar finns här även gjutformar, varför föremålstyperna kan bestämmas. Frågan om det rör sig om ett specialiserat och avancerat hantverk eller ett ordinärt sådant är inte alltid helt enkelt att avgöra. Detta hänger ihop med omfattningen av hantverkarens skicklighet och tiden för produktionsprocessen. Att beräkna produktionens omfattning är även det komplicerat.¹³

Allt sedan de första undersökningarna genomfördes under början av 1900-talet har fyndmaterialet från borgarna på Vikbolandet i Östergötland, Mälardalen och Bohuslän framstått som något speciellt, och i förhållande till ordinära ickebefästa boplatser som rikt och varierande. Vid denna tidpunkt saknades referenser till borgfynden i form av välundersökta boplatzlämningar, och fynd av glasbägare, gulfingerringar, fibulor, delar till vapen med mera kunde endast jämföras med gravfynd. Borgarna dateras huvudsakligen till 400-talet e. Kr., en datering som än idag är högst relevant. Vid sidan av dessa praktföremål var det fynd av vävtyngder, ofta pyramidformiga, men även viss typ av keramik, så kallade silkärl och större förrådskärl, som framstod som det avvikande och ett för borgarna typiskt fyndmaterial. Hundra år senare har bilden inte förändrats mycket. Snarare har den förstärkts, i synnerhet vid jämförelser med den stora mängden boplatser samtida med borgarna, som kommit att undersökas.

Det hantverk som förknippats med tidens borgar var textilproduktionen. Denna var om inte exceptionell så åtminstone uppseendeväckande stor, en verksamhet som var speciell för de östgötska borgarna. Det samma kan sägas om lämningarna från Eketorp II på Öland, men troligen sörjde man enbart för borgens eget behov. Det vi med säkerhet kan säga om hantverket på de befästa stormannagårdarna under folkvandringstid är att flera olika hantverk finns representerade på samma lokal, vilket indikerar en högt driven arbetsdelning inom dessa hushåll. Järnsmide och textilhantverk var vanligast. I vissa fall, exempelvis Gullborg i

Östergötland, finns även spår efter horn och benhantverk.

Fynd av deglar gjordes redan i början av 1900-talet, men degelfynden från de östgötska borgarna beskrevs av Arthur Nordén som ”lerkoppar inte större än fingerborgar”.¹⁴ Först genom fynden av ett stort degelmateriale i Gåseborg under år 2003 kunde bronsgjutning och annan hantering av ädelmetall på fornborgar verkligen beläggas och lyftas fram.¹⁵ Detta behandlas utförligare nedan. När jag gått igenom fyndmaterial från Östergötland och Bohuslän har det resulterat i fynd av deglar och degelfragment, till detta kommer enstaka gjutformsfragment från minst tre östgötska borgar: Gullborg, Boberget och Braberg.

Järnsmide och textilhantverk finns självklart även representerade på flera obefästa och ordinära gårdar, men inte alls i samma omfattning som på borgarna. Verksamheten begränsades till gårdens direkta behov. I jämförelse med samtida obefästa gårdar och byar, Helgö undantaget, kan man konstatera att borgarna har fungerat som centrala platser för hantverksproduktion, där en rad olika verksamhetsgrenar har kunnat identifieras. Det betydande hantverksinslaget på de befästa gårdarna skulle kunna ses som ett försök till kontroll av, och monopolisering av, framför allt hanteringen av brons och ädelmetaller under 400-talet.

Arbetsdelning och tekniska innovationer

Folkvandringstiden var även en period av tekniska nymodigheter och innovationer. Flera viktiga redskap av järn uppträder nu för första gången i materialet. Nämnas kan åderbillar och långliar samt holkyxor, ett utmärkt snickarverktyg. Idémässiga och teknologiska influenser från romarriket kan även ses i de produktionshöjande roterande handkvarnarna. Allt talar för att dessa spreds i Skandinavien genom direkta kontakter med Rom och genom olika germanspråkiga gruppers deltagande i den romerska armén.¹⁶ Vid sidan av de befästa gårdarna påträffas de roterande handkvarnarna i övrigt endast på gårdar med hallhus. Dessa fynd visar att flera befästa gårdar fungerade som jordbrukstekniska ”innovationscentra” och slutpunkten i en större kedja, från sädesproduktionen på kringliggande gårdar fram till konsumtion. I

Runsa har säden processats (tröskats, rensats och så vidare) innan den transporterats in till borgen. Samtidigt som de roterande handkvarnarna uppträder på borgarna, dyker även fynd av bröd i olika varianter upp. Det är anmärkningsvärt att alla kända brödfynd från folkvandringstid som gjorts i Sverige och som inte påträffats i gravar, är från befästa storgårdar. Bröden ska ses som specialtillverkade lyxartiklar i romersk anda, inte som basföda. De var avsedda för speciella tillfällen, spis med ett starkt religiöst innehåll.¹⁷

Kontakterna och inflytandet har dock inte enbart gått i syd-nordlig riktning. Större keramikårl med en strimmig ut- och invändig dekor visar på kontakter med andra sidan Östersjön. Bennålar med triangulära, platta huvuden, med ursprung i sydvästra Norge, finns i enstaka borgar.

Flera av statusfynden från Boberget och Gullborg är vad man till karaktären skulle kunna kalla ”hallfynd” – fynd som i andra sammanhang påträffas i hallmiljöer. Fynden går dock på grund av en bristande och ofullständig dokumentation inte att knyta till en specifik byggnad eller dess närmaste omgivning. I Runsa har visserligen endast delar av hallhuset undersökts, men det som då hittats är spelbrickor, halvfabrikat av smidesprodukter och en ring till en ringbrynja samt keramik.

Borghushållet

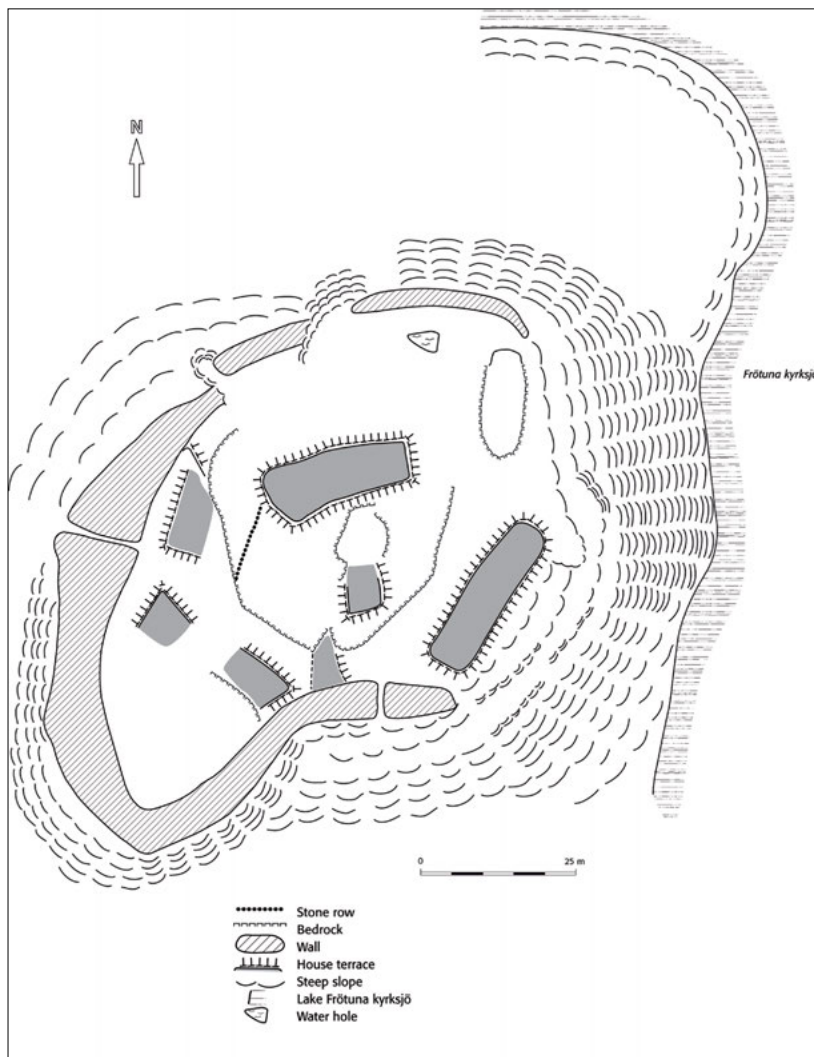
Sammanhangen och fynden visar att borghushållets ledande familj haft en avvikande och hög levnadsstandard. Man har haft god tillgång till, för att inte säga ett överflöd av, animaliska produkter. Åtminstone kan det rika och välbevarade djurbensmaterialet tolkas i den riktningen. I exempelvis Gåseborg, som ligger på ett betydande avstånd från produktionsmark och bebyggelse, visar det sig att de köttrika delarna från nöt, får och svin dominerar. Får och nöt har uppnått en viss ålder och varit mjölkproducenter före slakt. Svinen har slaktats då de uppnått optimal storlek, en slags lyxkonsumtion. Djuren har inte slaktats på plats, utan köttet har kommit in till borgen i styckat skick.

Med ”borghushållet” avses här i första hand den ledande familj som representerat eliten i bygden. Till stormannens hushåll har även hört ett följande med en grupp krigare samt därutöver ett an-

tal familjer av hantverkare och annan arbetskraft. Kvinnor och barn utgjorde en väsentlig del av borghushållet. Den befästa storgården har med all sannolikhet varit en, och en mycket viktig, enhet i ett större gårdsinnehav, en slags godsbildning. Elitens bebyggelse, gårdsinnehav och levnadssätt kännetecknades av rörlighet och förflyttning mellan de olika gårdarna under flera tider på året. Rikedom var i stor utsträckning flyttbar. Huruvida borgar varit bebodda året runt eller säsongvis är oklart. Den osteologiska bestämningen av djurbenen från Gåseborg antyder att man vistats här enbart under sommarhalvåret.

Omfattningen av boende och därmed borgens roll och funktion i ett större fysiskt och mentalt landskap, inte minst ett religiöst sådant, avspeglar sig även i förekomsten av samtida och närbelägna gravar, ibland som gårdsgravfält. Till Runsa, Broborg och Darsgårde i Uppland hör gårdsgravfält, något som onekligen förstärker bilden av ett permanent boende. I andra fall, som vid Börrås i Bohuslän och Boberget i Östergötland, finns enstaka gravar. Till Eketorp II på Öland är det betydligt svårare att knyta ett specifikt gravfält, mycket beroende av det specifika landskapet och hur det disponerades. Merparten av befästa gårdar saknar dock anslutande gravar eller gravfält. En förklaring till detta skulle kunna ses som ett uttryck för säsongsmässigt boende. Begravningarna har i stället skett på den ”huvudgård” varifrån borgbygandet initierats. En annan och viktig orsak skulle kunna vara att merparten av de människor som bebodde borgarna under långa tider utgjordes av enkla arbetare med familjer eller ofria hantverkare – sociala kategorier som föll utanför de frias gemensamma norm och därför kanske inte bevärdigades en regelmässig begravning.

Det är av vikt att peka på det speciella hus – hallen – som finns i flera av de befästa gårdar och inhägnade storgårdar som behandlats ovan. Även i detta avseende är likheterna slående med de senromartida, folkvandringstida borgarna på kontinenten och de brittiska öarna. På de högsta partierna och/eller direkt innanför ingångarna och därmed i ett primärt blickfång, finns terrasshus av avvikande storlek. På Runsa och Darsgårde ligger de största husen – hallhusen – på borgens högsta punkt (fig. 3, 4). Det var byggnader som fungerade som representativa symboler för sina

ägare och som en offentlig social scen, där förhållanden mellan människor, i det här fallet stormannen och hans hird och övriga närvarande av hans hushåll, reglerades. Förhållandena mellan människor och gudar var synnerligen väsentliga. Dessa, liksom olika sociala relationer, exponerades och reglerades bland annat genom ett komplicerat gåvosystem. Myter som uttryckte självbild, etik och moral, och som var gemensamma för krigarelliten förmedlades och spreds i hallarna.¹⁸ Gåvosystemet grundade sig på överskott som eliten kunde realisera genom plundringar och krigståg mot grannar och mot mer avlägsna områden, men även genom exploatering av den egna arbetskraften på gårdarna. Ett överskott kunde även tas ut i form av olika tributer och arbetsinsatser från gårdar och byar i ett större område som stod i ett beroendeförhållande till "borgherren". Den politiska makten var intimt förknippad med en religiöst rituell makt.

Fynden av omfattande hantverk, smältning av guld, hallbyggnader, bostäder och förråd utgör karaktäristiska drag för syd- och mellansvenska borgar med bebyggelse. Deras militära betydelse kan ha varit betydande vid tider av stress och ökade spänningar. De måste därför ses som symboliskt betydelsefulla anläggningar i bygderna, som demonstrerade militär makt och auktoritet men även ekonomisk och politisk makt. Borgarna kan associeras med rang, social stratifiering och därmed olika identiteter i samhället. Och det är i ett sådant perspektiv vi måste sätta in alla fynd från befästa gårdar och byar, som huvudsakligen kan karaktäriseras som "civila", vardagsföremål som verktyg, keramik och liknande. Det är viktigt att påpeka att militära lämningar, vapen och spår efter väpnade konflikter, endast utgör en mindre del av ett större och komplext sammanhang. Och denna del kan

FIGUR 3. (över) "Borgen", Frötuna socken i Uppland, är en god representant för folkvandringstidens befästa höjdbosättningar. Den centrala och högst belägna terrassen, troligen hallen, omges av ett större hus, sannolikt boningshus, samt ett antal mindre hus för hantverk och enklare bostäder. Kartering: Liselotte Bergström, Helené Ermerud och Michael Olausson. Vall och topografi efter karta av Harry Thålin 1939. Digitalisering: Arkeobild.

FIGUR 4. (under) Det högst placerade och förmodade hallhuset på Frötunaborgen. I bakgrunden Kyrksjön och Norrtäljes södra utkanter. Foto från SSV av författaren.

både övervärderas och undervärderas. Förnödenhet och underhåll – logistiken – är helt avgörande för att hålla igång en stridande enhet, oavsett om vi rör oss på folkvandringstida borgar eller i en sentida stadsgarnison. De enskilda krigarnas aktiviteter bestod huvudsakligen av olika underhållsarbete, en verksamhet som knappast lämnar några krigsliknande spår.¹⁹

Bronsgjutning och guldsmltning/smide

Ett par verksamheter som var mer specialiserade och exklusivare än exempelvis järnsmidet, var hantverk med olika ädelmetaller och pärltillverkning. Bronsgjutning krävde införsel av bronsskrot, och förgyllning/försilvring eller tillverkning av guldföremål förutsatte import av silver och guld. Pärltillverkning förutsatte införsel av glasskrot eller glasmassa. Hantverket med olika ädelmetaller och brons var länge något man enbart förknippade med platser som Helgö i Mälaren eller Bäckeby i Västmanland, inte med de folkvandringstida befästa gårdarna.²⁰

En anmärkningsvärd och betydelsefull upptäckt, som gjordes nyligen vid undersökningar av den kraftigt befästa gården Gåseborg, var smältning av guld. Likheten med verksamheten på det folkvandringstida Helgö är slående, vilken setts som ensam i sitt slag. Guldhalt på deglarna från Gåseborg och Helgö visar att man laborerat med olika legeringar, där guldslaget utgjort 60–70 procent. De solidusmynt från Helgö som analyserats visar däremot en guldhalt på över 99 procent. Om den lägre guldhalt på deglar och guldblocket från Gåseborg är ett resultat av att mindre guldhaltiga romerska solidis smälts ned eller om man själv varierat guldhalt av olika anledningar går inte att säga.²¹

Sambandet mellan Solviksborg, Kärrbo socken i Västmanland, och fyndet av fem guldringar direkt utanför vällen är bestickande. Borgen saknar några som helst spår av bebyggelse men har dock troligen ingått som en del i ett regionalt maktcentrum, en aristokratisk ”godsstruktur”. Den ligger vid Mälaren, en knapp kilometer från den ovan beskrivna vallomgärdade Lindögården. Här i området fanns en grupp människor från det samhällsskikt som direkt eller indirekt kunde ha deltagit i

krigsaktiviteterna på Balkan under 400- och början av 500-talen, med den enorma mängden romerskt guld som var i omlopp.

De skandinaviska borgarna och Rom

Romerska föremål, smycken, vapen och inte minst guldsmynt var mycket begärliga bland krigargrupperna hos folken i Barbaricum. Tjänstgöring i den romerska armén var uppenbarligen något attraktivt och innebar olika karriärmöjligheter. I Skandinavien under 400-talet och början av 500-talet var guld i form av solidusmynt, omsmälta till praktföremål eller ämnesguld, antingen ett resultat av romarnas sold till germanska krigare eller rena krigsbyten.²² Mynten har även till viss del fungerat som betalningsmedel i Barbaricum. Under början och mitten av 400-talet kan de också ses som utslag av att skandinaver deltog som krigare hos goter och hunner. Ringarna från Solviksborg väger 777,80 gram vilket motsvarar 174 solidi. Guldhalt varierar dock betydligt, från 64 till 89%. Ringarna kan jämföras med fyndet från Tuna i Västerlunds socken, Södermanland, vilket var på 12,5 kg (ca 2 797 solidi), och är dessutom det största enskilda guldfyndet från folkvandringstid i Europa.

Romarna betalade enorma subsidier till goter, hunner, perser och avarer från början av 400-talet till slutet av 500-talet. Syftet var både kort- och långsiktigt. Det syftade till att tvinga fram respit och fred och till att hålla barbarerna borta från imperiets kärnområden. År 447 betalades 432 000 solidi ut till hunnerhövdingen Attila. År 532 köpte sig kejsar Justinianus respit från de sassanidiska perserna med hjälp av 792 000 solidi. Planen var att en gång för alla slå ut Vandalerna från deras nordafrikanska rike, vilket man också gjorde. Segerparaden hölls i Konstantinopel 535.²³

För att få en uppfattning om solidusmyntens värde, eller *nomismata* som är deras grekiska benämning i det östromerska (bysantinska) riket, ska här ges några exempel. Den årliga betalningen i den romerska armén, *stipendium*, är svår att fastställa exakt. Årliga ransoner i natura, *annona* (litt. den årliga skörden), kallad *annona militaris* tillkom liksom utbetalningar, *donativum*, vid särskilda tillfällen samt en vart femte år, *quinquennialia*. Utöver detta fick soldaterna även fri utrustning,

vapen, mat, foder till hästarna, *capitus*, samt olika skattereduktioner. Tjänstgöring i kejsarnas garde, *scholae*, betalades mer än de reguljära. Kavalleriet fick mer än infanteriet, officerarna självfallet betydligt mer än vanliga soldater. Till detta kom delar av krigsbytena. Under stora delar av 400-talet utgick lönen huvudsakligen i natura men kom under slutet av århundradet, under kejsar Anastasius regering, att omvandlas till reda mynt. Det är alltså inte helt lätt att fastställa lönens storlek under folkvandringstiden, senantikens, men den torde ha uppgått till mellan sex och tio solidi, under vissa kejsare kanske något mer.²⁴

Lönen, får uppfattas som ganska mager. Inkomsterna drygades därför ut på olika sätt, jordbruk var inte ovanligt.²⁵ En okvalificerad slav kostade 20 solidi, vilket var i paritet med lönen för en vanlig arbetare, en åsna gick för tre solidi.²⁶ Men olika germanfolk inklusive de skandinaviska fann uppenbarligen tjänstgöring i armén betydelsefull, statusfylld och inkomstbringande. Enrolleringen av germaner hade pågått under flera hundra år men sköt fart under andra hälften av 300- och början av 400-talet. Ett vanligt sätt var att romarna angav bosättningsområden och att de värvade delar av de besegrade barbagrupperna i samband med olika krigsföretag. Dessa kallades i delvis olika sammanhang för *gentiles*, *tributarii*, *dediticii* och *laeti*. Ett annat system var att enrollera klientgrupper, vilka ofta betalades med en klumpsumma. Dessa slogs under sina egna ledare, kungar, och kallades för *foederati*.²⁷

Germaner, men även andra folk, ansågs krigiska och som speciellt lämpade som soldater.²⁸ Det finns ett stort antal exempel på framför allt germaner som uppnådde en hög rang i armén, vissa blev även överbefälhavare, *magister militum*. Den mest namnkunniga av dem alla är Stilicho. Hans far var en vandal och officer i den romerska armén, gift med en romarinna. Flavius Stilicho var gift med kejsar Theodosius syskonbarn Serena och uppenbarligen mer ”romersk” än romarna själva.

Påverkan från Rom var mycket stark, även i det perifera Skandinavien. Det var idéer och föreställningar man inhämtade och tog intryck av på olika sätt, intryck som sedan omsattes utifrån egna inhemska förutsättningar. De folkvandringstida borgarna är ett bra exempel på detta. Från början inskränkte sig kontakterna till enstaka prakt-

och prestigeföremål som påträffas i gravar från tiden strax före Kristi födelse och framåt. Några århundraden senare, från 300-talet, har utbytet eller handeln mellan germanfolken i Barbaricum inklusive Skandinavien och romarriket blivit mer komplicerat och sammansatt. Fynd av romerska ämbetsringar, romerska eller romerskt inspirerade militärbälten, *cingulum militiae*, är uttryck för en intellektuell import där man omfattade ett främmande idéinnehåll och var helt klar över funktionen. Man tog till sig den starka symboliken som låg i exempelvis ett praktfullt och rangbetecknande bälte.²⁹

Förutom solidimynt i olika varianter och fyndsammanhang, är gravfynd med romerska föremål, militärbälten inte minst, viktiga källmaterial för att rekonstruera ”upptagningsområden” och hemtrakter för germankrigare i den romerska armén.³⁰ Man ”översatte” och ”imiterade” det romerska. Avbildningar eller imitationer av avbildningar av olika kejsare, i förlängningen av sig själva på guldmedaljonger, så kallade brakteater är ytterligare exempel. Utöver detta uppskattade man statusföremål som glas, spel och vapen. Genom kontroll av distributionen av dessa föremål kunde lokala potentater stärka och utvidga sin inflytelsesfär och inte minst knyta fler unga krigare till sitt följe. Föremål blev ett sätt att belöna krigarna i följena, något som ofta var ett resultat av framgångsrika krigståg i större eller mindre skala. Enrollering i den romerska armén torde därför under perioder ha utgjort den framgångsrikaste vägen för olika germangrupper att skaffa sig rikedom, makt och inflytande i hemlandet eller hembygden.³¹

Brandgravskicket var det allmänt rådande i Skandinavien under denna tid. Möjligen kan man se de rika kammargravar som uppträder i vissa områden under slutet av 400-talet som ett indirekt utslag av den romerska seden med skelettbegravningar, en sed som övertas av de kristna, men kanske framför allt som ett intryck av kontinentalgermanska gruppers gravskick.³² Det ekonomiska beroendet av Rom i form av handel, exempelvis handel med bärnsten, skinn och slavar, som förespråkas av en del forskare, är betydligt svårare att belägga men fullt möjligt.

För de svenska borgarnas vidkommande har det även förekommit en diskussion om romerska förebilder och romersk påverkan. Framför allt har

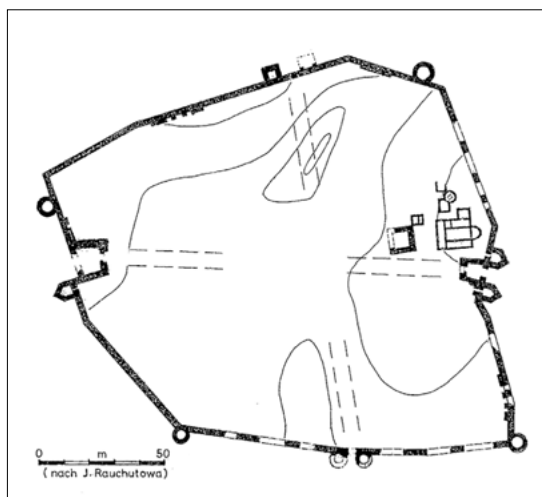
detta rört de öländska låglandsborgarna. Utgångspunkten var fynden av romerska solidusmynt på Öland.³³ Länge kretsade diskussionen kring fysiska likheter mellan borgar på Balkan i det östromerska riket och de öländska ringborgarna med sina radiellt placerade husgrunder. Men de arkitektoniska likheterna är få, närmast obefintliga. Finns det likheter tror jag detta knappast kan ses i form av direkta kopieringar. Den romerska befästningens grundstruktur var ju dessutom allt som oftast rektangulär.

Till följd av oroligheter runt gränsområdena vid Rhen, men kanske framförallt vid Donauområdet och på Balkan under andra hälften av 300-talet, förstärktes äldre befästningar och även nya uppfördes, inte minst under Valentinianus I. Förstärkningarna skedde även under 500-talet under kejsar Justinianus. Murarna gjordes högre, vallgravarna djupare, fler flankeringstorn byggdes liksom porttorn (fig. 5). Utvecklingen innebar att romerska befästningar på Balkan blev allt mer terränganpassade där svåråtkomliga höjder utnyttjades.³⁴ Borgar i Sverige med välbyggda försvarsverk och mycket höga murar, som på exempelvis Öland och i delar av Mälardalen, skulle kunna ses som "barbariska" försök till "översättningar" och tillämpningar av egna erfarenheter från exempelvis Balkan (fig. 6). Andra exempel är utfallsportar och avancerade konstruktioner vid huvudingången. Vi ser det också i den hittills enda kända fällgallerporten, *portocullis*, som finns på Eketorp II.

I förlängningen kom det huvudsakliga syftet att

bli att efterlikna den kontinentalgermanska och romerska elitens livsstilar. Aristokratin och eliten på olika nivåer kom inom vissa delar av nuvarande Sverige att utveckla en livsstil, som likt alamanner och andra borgbyggande kontinentalgermanska grupper kännetecknades enligt Heiko Steuer av "Die Gewohnheit auf Höhen zu leben".³⁵ De hemvändande krigarna, med nya kunskaper, erfarenheter och solidumynt på fickan, torde därför ha varit en viktig grupp bakom de folkvandringstida borgarna, en faktor som dessutom genererat spänningar i lokalsamhället med olika förändringar i en maktstruktur som följd. Thomas Burnes skriver att "Sometimes soldiers chose to retire at considerable distances from the Roman camps in which they had served. Some probably returned to their original homes, or chose locales that had struck their fancy during their travels. Regardless of where they ended their lives, they carried with them aspect of their Roman experience."³⁶

Antaganden och spekulationer kring romersk påverkan har även förts fram avseende alamannernas borgbyggande. Flertalet av deras borgar hade enkla befästningsverk. I enstaka fall, som exempelvis när det gäller borgar med mycket kraftiga vallar som Glauberg och Zähringer Burgberg, har man antagit att romerska krigsfångar varit arkitekter och rådgivare vid byggandet. Troligen var inflytandet mer indirekt.³⁷ Märkligt nog finns inga skildringar av deras borgar hos Ammianus Marcellinus, romersk historiker och arméofficer i livvaktens högst rankade del, *protectores domestici*. Krigsföretagen mot alamannerna intar en framträdande plats i hans historia, men den saknar direkta skildringar av deras höjdbosättningar. Det närmaste man kommer i detta avseende är hur alamannerna vid ett tillfälle "stationed themselves on a lofty mountain" vid Solicinium (Heidelberg), som anfölls och intogs av Valentinianus I:s trupper år 368. Tio år senare stormade Gratianus trupper en höjd av "sheer rocks" som försvarades av hinder som liknar en stadsmur.³⁸ Orsakerna till diskre-

FIGUR 5. Debreste, mindre senromerskt befäst samhälle i norra delen av provinsen Makedonien. Notera de avancerade portkonstruktionerna i öster och väster med de typiska flankeringstornen. Efter Mikulčić 2002, abb. 248. Jfr med Borgen, Frötuna, fig. 3.

FIGUR 6. Ett stort antal befästningar av enklare slag i romarriket byggdes likt de svenska borgarna i tormursteknik. Bilden visar ett vallavsnitt av den befästa staden Gradok, Kaniste i nuvarande Makedonien. Foto författaren.

pansen mellan en skriftlig källa och arkeologin är påtaglig men svår att komma åt.

Avslutning

Mängden borgar som uppfördes och användes under relativt kort tid representerade någonting helt nytt. Sett utifrån ett mer renodlat militärteknologiskt perspektiv var de dessutom en anomali i förhållande till hur man vanligtvis stred både före och efter denna epok. Borgarna och elitens flyttning upp på höjderna var en väsentlig del i framväxten av en militäraristokrati. Skydd kombinerades med hantverk, handel och – representation. Det var i mycket ett resultat av en social rörlighet inom eliten bland germansktalande folk och dess kontakter med och påverkan från Romarriket. Kontingenter av olika krigargrupper och deras deltagande i de omfattande striderna mellan det romerska imperiet och olika barbarfolk var härvidlag troligen ett av de viktigaste kontaktfälten för spridning av idéer och kunskap. Borgarna kom att uttrycka elitens behov av ”moderniteter”. Förmå-

ga och möjligheter att uppföra befästningar, dåtidens monumentalarkitektur, blev till ett signum för eliten i flera regioner. Borgarna blev en i flera avseenden kulturell nymodighet, en syntes av inhemska bebyggelsemönster och traditioner å ena sidan och idémässiga impulser från romarriket å den andra, något som i förlängningen kom att bidra till förändringar av interna sociala strukturer och relationer.

De folkvandringstida borgarna tycks ha varit ett av de viktigaste objekten och angreppspunkterna för att lösa upp konflikter och motsättningar inom eliten. Borgar med hallhus kan mycket väl ha varit primära angreppsmål efter det att landsbygden ödelagts. Hallhuset kan liknas vid en ryggrad, en ”regeringsbyggnad”, militärt oväsentlig men politiskt helt avgörande att knäcka och erövra. Hur många människor som omfattades och deltog i dessa våldshandlingar kan vi bara spekulera kring. Krigshandlingarna resulterade allt som oftast i att borgen brändes. De återuppbyggda nedbrända murarna visar dessutom på platsernas dåtida stora betydelse, socialt, politiskt och till vissa delar även

militärt. Dessutom är det återigen en god illustration till järnålderssamhällenas närmast regelmässiga och notoriska stridande.

Jag har i tidigare sammanhang ifrågasatt de skandinaviska folkens och samhällenas förmåga att tillämpa den romerska belägringstekniken i sina hemtrakter.³⁹ Det finns inga arkeologiska spår som motsäger denna tolkning, och forskningen på kontinenten är i huvudsak överens om att detta var en färdighet som barbarfolken, inte tillämpade själva. ”Inneslutningar” förekom säkert, men striderna avgjordes uppenbarligen utanför borgen på sedvanligt sätt, efter plundring och ödeläggelse av landsbygden runtomkring. Efter en eller flera sådana attacker, följda av perioder av återuppbyggnad och ”fred”, kan vi se spåren av det som kom att bli det sista anfallet. Borgarna och borgkulturen försvann nästan lika snabbt som de etablerades, och de brukades under en begränsad tid av 100–150 år, inte mer. Övergivandet skedde under slutet av 400-talet och in i början på 500-talet. Oavsett om vi befinner oss i Skåne, vid borgen på Stenshuvud, eller på Mjälleborgen i Jämtland, så kan ett mer eller mindre liknande förlopp och mönster studeras.

Nedgången och det relativt snabba övergivandet av den svenska borgkulturen pågick och inträffade relativt sett samtidigt med kulmen av solidus-

importen, alltså i början av 500-talet. Sambandet är med all säkerhet mer av indirekt karaktär. I de områden i landet där borgkulturen med befästa gårdar utvecklades och för en tid dominerade landskapet och den politiska bilden, kom en ekonomisk och politisk samhällsstruktur att utvecklas som kan ha varit mer obenägen för förändringar, faktorer som ökade de interna spänningarna inom aristokratin. Dynamiken kom att försvinna och man var låst till en viss livsstil.⁴⁰ Nya och verkligt ”aristokratiska” grupper, som dynastin vid Gamla Uppsala med dess högar, såg uppenbarligen inte någon betydelse i befästa gårdar och andra befästningar under Vendeltiden. Dessa grupper kom att ersätta de äldre maktkonstellationerna.

Michael Olausson är docent i arkeologi och i: antikvarie på Länsstyrelsen i Stockholms län.

Artikeln bygger på resultat från projektet ”Borgar och befästningsverk i Mellansverige 400–1100 e. Kr.”, finansierat av Riksbankens Jubileumsfond samt med medel från Berit Wallenbergs Stiftelse.

michael.olausson@lansstyrelsen.se

Noter

1. Wickham 2005, Halsall 2007, Innes 2007.
2. Olausson, manus i tryck.
3. Ramkvist 1991.
4. Olausson 2007.
5. Alcock 1987, Steuer 1995, 1997.
6. Olausson 1987, Fernstål 2004, s. 89–90.
7. Näsman 1979, s. 117–150.
8. Nordström & Herschend 2003, s. 50–64.
9. Olausson 1996, 1997.
10. För exempel på nedbrända borgar utan inre lämningar, se Olausson, manus i tryck.
11. Steuer 1995, s. 128, Alcock 1987, s. 56, Steuer 1997.
12. Olausson 1998, Göthberg 2000.
13. Ljungkvist 2006, s. 90.
14. Nordén 1938, s. 331.
15. Kangur 2004, Kangur & Olausson 2006.
16. Bergström 2007.
17. Bergström 2007.
18. Herschend 2001.
19. Engström 1993, s. 61 f.
20. Lamm m. fl., 2008.
21. Kangur & Olausson 2006.
22. Kyhlberg 1986.
23. Lee 2007, tab. 4.2, s. 121.
24. Treadgold 1995, s. 149 f, Southern & Dixon 2000, s. 76 f, Elton 1996, s. 120 f, Haldon 1999, s. 121, Lee 2007, s. 85 f.
25. Lee 2007, s. 87.
26. Mango 1980, 2005, s. 40.
27. Diskussionen om ”barbariseringen” av den romerska armén och romarnas stora behov av externt rekryterade soldater och den ömsesidiga påverkan är omfattande. Se exempelvis Liebeschuetz 1990, Burns 1994, Innes 2007, s. 79 ff, Halsall 2007, s. 101 f, Lee 2007, s. 83–85, samt referenser i dessa.
28. Vid sidan av olika germangrupper ansågs armenier, illyrier, thraker och isuarier (ett område i nuvarande Turkiet) som ”krigiska” folk och utgjorde betydande inslag i armén och inte minst i kejsarens garde, jfr. Elton 1996, s. 134 f, s. 146 f.
29. Jfr. Andersson 1997, s. 91 f.

30. Fischer 2008. Böhme 1996, s. 91 f.
31. Halsall 2007, s. 128 f.
32. Grönwall 2008.
33. Werner 1949, Herschend 1985, Näsman 1989.
34. Johnson 1983, Lander 1984, Mikulčić 2002.
35. Steuer 1994, s. 128.
36. Burns 1994, s. 135.
37. Steuer 1997, Drinkwater 2007.
38. Ammianus Marcellinus 2000, XXVII, 10.8–9, 31, 10.12–13.
39. Olausson 2007.
40. Shaw 1999, s. 159.

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor och litteratur

- Alcock, Leslie, 1987, *Economy, society and warfare among the Britons and Saxons*.
- Ammianus Marcellinus, *History, Books 14–31*, översatt och kommenterad av John. C. Rolfe, 2000 (1935).
- Andersson, Kent, 1997, "Handel", *Germanerna och Rom*, utg. Kent Andersson & Frands Herschend (s. 49–76).
- Bergström, Liselotte, 2007, *Gräddat. Brödkultur under järnåldern i östra Mälardalen*.
- Burns, S. Thomas, 1994, *Barbarians within the gates of Rome. A study of Roman military policy and the barbarians, ca. 375–425 A.D.*
- Böhme, Horst, Wolfgang, 1996, "Söldner und Siedler im Spätantiken Nordgallien", *Die Franken. Wegbereiter Europas* (s. 91–101).
- Drinkwater, John F., 2007, *The Alamanni and Rome 213–496, Caracalla to Clovis*.
- Elton, Hugh, 1996, *Warfare in Roman Europe AD 350–425*.
- Engström, Johan, 1993, "Military Activities without Warlike Remains", *Castella Maris Baltici I*, utg. Knut Drake (s. 61–66).
- Fernstål, Lotta, 2004, *Delar av en grav och glimtar av en tid*.
- Fischer, Svante, 2008, "The Udovice solidus pendants. Late 5th century evidence of South Scandinavian mercenaries in the Balkans", *Fornvännen* 2008:2 (s. 81–88).
- Grönwall, Richard, 2008, "En folkvandringstida kammargrav vid Karby i Täby socken", *Fornvännen* 2008:1 (s. 13–22).
- Göthberg, Hans, 2000, *Bebyggelse i förändring. Uppland från slutet av yngre bronsålder till tidig medeltid*.
- Haldon, John, 1999, *Warfare, state and society in the Byzantine World, 565–1204*.
- Halsall, Guy, 2007, *Barbarian migrations and the Roman West, 376–568*.
- Herschend, Frands, 1985, "Fällgallerporten i Eketorp II, Öland", *Tor*, vol. XX (s. 165–216).
- Herschend, Frands, 2001, *Journey of civilisation. The late iron age view of the human world*.
- Innes, Matthew, 2007, *An introduction to early medieval Western Europe, 300–900. The sword, the plough and the book*.
- Johnson, Stephen, 1983, *Late Roman fortifications*.
- Kangur, Maria, 2004, *Metallhantverket på Gåseborgs fornborg, Järfälla sn, Uppland: en studie av metallurgisk keramik*.
- Kangur, Maria & Michael Olausson, 2006, "Metallhantverk och handelskontakter under folkvandringstid med Tjust fornborgar i fokus", *Koppar vid Östersjökusten* (s. 11–19).
- Kyhlerberg, Ola, 1986, "Late Roman and Byzantine solidi. An archaeological analysis of coins and hoards", *Excavations at Helgö X. Coins, iron and gold*, utg. Agneta Lundström och Helen Clarke (s. 13–126).
- Lamm, Kristina & Helen Clarke utg., 2008, *Excavations at Helgö 17*.
- Lander, James, 1984, *Roman stone fortifications*.
- Lee, A. D., 2007, *War in late antiquity, a social history*.
- Liebeschuetz, J.H.W.G., 1990, *Barbarians and bishops. Army, church, and state in the age of Arcadius and Chrysostom*.
- Ljungkvist, John, 2006, *En här att rikr. Om elit, struktur och ekonomi kring Uppsala och Mälaren under yngre järnåldern*.
- Mango, Cyril, 2005, *Byzantium. The empire of the New Rome*.
- Mikulčić, Ivan, 2002, *Spätantike und Frühbyzantinische Befestigungen in Nordmakedonien*.
- Nordén, Arthur, 1938, *Östergötlands järnålder*, häfte 2.
- Nordström, Karin & Frands Herschend, 2003, "Det ideologiska inslaget i väven", *Trälär: ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid*, red. T. Lindkvist & J. Myrdal (s. 50–76).
- Näsman, Ulf, 1979, "The Settlement of Eketorp II", *Eketorp, fortification and settlement on Öland/Sweden. The monument* (s. 117–150).
- Näsman, Ulf, 1989, "The Gates of Eketorp II. To the question of Roman prototypes of the Öland ring-forts", *The birth of Europe. Archaeology and social development in the first millennium A.D.*, utg. Klavs Randsborg (s. 129–139).
- Olausson, Michael, 1987, "Hillforts, subsistence and economic centralisation A.D. 300–500 in Eastern Middle Sweden", *Theoretical approaches to artefacts, settlement and society*, utg. G. Burenhult et al. (s. 399–417).
- Olausson, Michael, 1995, *Det inneslutna rummet. Kultiska hägnader, fornborgar och befästa gårdar i Uppland från 1300 f. Kr. till Kristi födelse*.
- Olausson, Michael, 1996, *Runsa fornborg, en befäst stormannagård från folkvandringstid*.
- Olausson, Michael, 1997, "Fortified manors in the migration period in the eastern part of central Sweden", *Military aspects of Scandinavian society in a European perspective, A.D. 1–1300*, utg. A. Nørgård Jörgensen & B. Clausen (s. 156–168).
- Olausson, Michael, 1998, "Hus och tomt i Uppland och Södermanland under yngre bronsålder och äldre järnålder", *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* nr 33, 1997 (s. 95–116).
- Olausson, Michael, 2007, *En vallomgårdad storgård på Lindö utmark*.
- Olausson, Michael, "At Peace with Walls'. Fortifications and their significance A.D. 400–1100", *The martial society. Aspects on warriors, warfare and fortifications*, utg. L. Holmquist Olausson & M. Olausson, (under tryckning).

- Ramqvist, Per, 1991, "Perspektiv på regional variation och samhälle i Nordens folkvandringstid", *Samfundsorganisation og regional variation*, red. C. Fabeck & J. Ringtved (s. 305–318).
- Shaw, Brent D., 1999, "Warfare and violence", *Late antiquity. A guide to the postclassical world*, utg. G.W. Bowersock, Peter Brown & Oleg Grabar (s. 130–169).
- Steuer, Heiko, 1995, "Handwerk auf spätantiken Höhensiedlungen des 4./5. Jahrhunderts in Südwestdeutschland", *The archaeology of Gudme and Lundeborg*, utg. P.O. Nielsen, K. Randsborg & H. Thrane (s. 128–144).
- Steuer, Heiko, 1997, "Herrschaft von der Höhe", *Die Alamannen 2001* (s. 149–162).
- Southern, Pat & Karen R. Dixon, 2000 (1996), *The late Roman army*.
- Treadgold, Warren, 1995, *Byzantium and its Army, 284–1081*.
- Werner, Joachim, 1949, "Zu den auf Öland und Gotland gefunden Byzantinischen Goldmunzen", *Fornvännen* (s. 257–286).
- Wickham, Chris, 2005, *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean 400–800*.

When the aristocracy moved uphill Hilltop sites and other strongholds of the Migration Period

by Michael Olausson

Summary

The large number of strongholds constructed during the Migration Period and concentrated within a handful of regions in Sweden also included forts with permanent settlement – hilltop sites – and these represented something quite new. Viewed in the stricter perspective of military technology, this is an anomaly in relation to the nature of warfare both before and after the epoch in question. A more or less synchronous process can be traced from Skåne in the south all the way up to central Norrland. Large settlements migrated to the hilltops and played an essential part in the emergence of a specialised military aristocracy. Defence was combined with crafts, trade and – ostentation. The working of bronze and gold in

the fortified settlements can be viewed as a bid for monopoly.

The possibility and capability of building forts, the monumental architecture of the age, became a cachet of the élite in several regions. This was very much a result of social mobility within the élite among Germanic peoples, and an expression of their contacts with and susceptibility to the Roman Empire. The fortifications became a cultural innovation, a synthesis of native patterns of settlement and traditions on the one hand and intellectual impulses from the Roman Empire on the other, which in the longer term helped to bring about changes to internal social structures and relations.

Keywords:

Fortifications, Hilltop sites, Defence, Crafts, Ostentation, Monumental Architecture, Roman Empire (influence from), Aristocracy, History of built environment

”At vort Land var et selvstændig Rige”

Rekonstruksjonen av Håkonshallen i Bergen

av Tonje Haugland Sørensen

DEN 29. JULI 1898 INNVIET VESTMANNALAGET den rekonstruerte Håkonshallen i Bergen med en storslått Olsokfeiring.¹ Hallen hadde stått ferdig siden 1895, mer enn et halvt århundre etter at en mulig rekonstruksjon hadde blitt brakt på banen. Vestmannalaget var en forening dannet av bergenserene Henrik Krohn i 1868, som først og fremst var aktive deltagere i striden om det norske mål og skriftspråk.² Vestmannalaget hadde en særlig interesse for alt de anså som typisk norsk, og det nasjonalromantiske stod sterkt innen foreningen. Denne ideologien preget også dette Olsokstemnet, og Håkonshallen ble vigsla til lyden av folkemusikk og stev. Et ledd av feiringen var også opplesningen av et dikt skrevet av Krohn mange år tidligere:

Til Pryd for Bjørgvin og til Landsens Æra
I Herrens Namn no Halli vigd skal vera!
I Høgtidsstund, i Aalvor og i Gaman
Skal Noregs Folk i Halli stemma saman.³

Verset og det nasjonalromantiske fokuset til Olsokstemnet hadde lite eller ingen direkte sammenheng med hallens middelalderhistorie. Snarere kan de leses som tegn på den statusen Håkonshallen hadde ervervet seg i løpet av 1800-tallet som et nasjonalt minnesmerke likeså mye som en historisk bygning. Mange ulike foreninger, offentlige instanser, private foretagende og til dels svært meningssterke enkeltpersoner hadde i større eller mindre grad vært medvirkende til at hallen ble rekonstruert og fikk denne tunge, nasjonale betydningen.

FIGUR 1: En av maleren Johannes Christian Dahls skisser som illustrerte artikkelen ”Historisk Vandring i Bergen og dens nærmeste omgen” publisert i *Urda* i 1840. Håkonshallen sees til venstre i bildet.

Denne artikkelen vil i hovedsak fokusere på hvordan hallens istandsettelse ble preget av interessene til forskjellige foreninger og prominente privatpersoner, likeså mye som et historisk objektivt ideal. Det spesielle med Håkonshallens istandsettelse er at den ble jobbet frem og fant sted i et tidsrom hvor Norge fremdeles offisielt var i union med Sverige. Likevel var retorikken i forbindelse med rekonstruksjonen av Håkonshallen preget av nasjonalromantiske og nasjonalistiske ytringer, hvorpå mange av dem fremmet tanken om Norges selvstendighet. Samtidig ble hallen rekonstruert i en periode hvor det faglige grunnlaget for denne type istandsettelse fremdeles var på begynnerstadiet, da spesielt i Norge. Jeg ønsker derfor å vise at de ulike synene som preget den lange arbeidsperioden var et resultat av faglig uenighet vel så mye som ulike ideologiske ståsteder.

Samtlige av deltagerne i debatten og arbeidet med Håkonshallen uttrykte sin respekt for det autentiske og historisk korrekte, men samtidig var det ulike oppfatninger om hva denne autensiteten innebar. Det er verdt å merke seg at alle de engasjerte i Håkonshallen ytret et ønske om dens istandsettelse og tilbakeføring til hva de mente var dens opprinnelige utseende. Derimot var det ingen røster som argumenterte for en bevaring av hallen slik den var før arbeidet begynte. Forskjellen på rekonstruksjon og restaurasjon var derfor noe som ikke var spesielt viktig for aktørene, da særlig de tidligste. Når jeg selv har benyttet meg av disse begrepene, har jeg i størst mulig grad forsøkt å være tro mot den ordlyden som opptrer i kildematerialet, og har ikke forsøkt å tolke kilden på dette området. Det er derfor mulig at rekonstruksjon og restaurasjon vil bli benyttet om hverandre når kilder blir siterte eller parafasert. Når jeg benytter begrepene selv, er de derimot ikke tilfeldig valgt.

Håkonshallen er plassert ved innseiling til Vågen i Bergen, og er en av de bedre bevarte bygningene i det man mener har vært kongsetet i byen. Hallen er oppført i gråstein i kistemur med hjørnekvadrer og detaljer av kleberstein. Den allmenne oppfatning er at Håkonshallen ble bygget under kong Håkon Håkonsson (1204–63), og den første mulige skriftlige kilde er sagaens omtaling av bryllupet til Magnus Lagabøter den 11. september 1261. Da het det seg at gjestene i bryllupet ble

fordelt over tre haller, og at kongen satt i hallen av stein.⁴

I likhet med mange andre norske bygninger fra middelalderen var Håkonshallen i forfall på begynnelsen av 1800-tallet. Etter unionen mellom Norge og Danmark hadde hallen blitt brukt som kongsbolig stadig sjeldnere, og fra 1500-tallet fungerte den som et magasinbygg for det militære. Skriftlige kilder forteller at særlig taket på hallen var et problem, og på 1600-tallet stod hallen en periode uten tak. På 1800-tallet ble hallen brukt som kornmagasin, og hallens underetasje var innredet som kirke for fangene ved Bergens Festningsstrafefanstalt.⁵

Fra kornkammer til Håkonshall

På et besøk i hjembyen Bergen i 1839 fattet maleren Johan Christian Dahl (1788–1857) interesse for det gamle kornkammeret på Bergenshus festning. Han begynte å undersøke bygget, og ble etter hvert overbevist om at dette var den gamle kongshallen som var nevnt i sagaene. I samarbeid med bergenserer Lyder Sagen startet han sitt arbeid for at hallen skulle bevares og fremheves som et historisk minnesmerke, og sammen skrev de "Historisk Vandring i Bergen og dens nærmeste Omegn" til tidskriftet *Urda* i 1840. Her ble det gamle kornkammeret beskrevet, og bygningen ble tillagt særskilt betydning som kulturminne fra middelalderen. Sagen betegnet kornkammeret som "en af de smukkeste Bygninger af normannisk Bygningskonst fra Middelalderen, hvilken erindrer om deslige Bygninger i England, Normandiet og enkelte Dele af Bygninger, der endnu ere tilbage fra hiin Normannernes Tid paa Sicilien."⁶ (Figur 1)

I tillegg utarbeidet Dahl en rekke skisser og utkast til rekonstruksjon av hallen, og det er verdt å merke seg at i Dahls skisse blir den tenkte rekonstruksjonen fremstilt med flatt tak.

I 1841 foretok den tyske arkitekt Franz Wilhelm Schiertz en oppmåling av Håkonshallen på vegne av Dahl.⁷ Den 26. desember 1841 publiserte Dahl en ny artikkel, denne gangen i *Bergens Stiftstidende*, med tittelen "Innbydelse til Restauration af den gamle Kongehal i Bergen". Artikkelen var i all hovedsak en oppfordring til å støtte restaurasjonen av hallen økonomisk, og han betegnet hallen som "hele Norges skjønneste, eldste og mest min-

neverdige bygning.”⁸ Dahls oppfordring ble ikke møtt med videre entusiasme. Han hadde tenkt seg at minst 6 000 borgere skulle donere en spesidaler hver. I alt tegnet det seg 18 bidragsytere. I 1842 henvendte Dahl seg derfor til Stortinget, uten at dette gav noen form for økonomisk uttelling.

Dahl ønsket ingen tilbakeføring til en middelalderhall, men var inneforstått med at hallen skulle tilpasses samtidens ”smak og fordringer.” Dahl var bosatt i Dresden, og var en venn av den tyske maleren Caspar David Friedrich. Det er derfor nærliggende å anta at Dahl har blitt sterkt påvirket av tysk romantisk tankegods, og at dette har vært med på å prege hans syn på Håkonshallen og viktigheten av denne. Det kan også nevnes at Håkonshallen ikke var den eneste bygningen fra middelalderen Dahl hadde viet særskilt interesse. Under tidligere Norgesbesøk hadde han blant annet foretatt oppmålinger og skisser av flere stavkirker.

Dahl var ikke den eneste norske kulturpersonligheten som var opptatt av Håkonshallen på dette tidspunktet. Etter å ha lest Dahls artikler ble dikteren Henrik Wergeland inspirert til å skrive diktet *Norges Storthing* som en støtte til Dahls arbeid. Siste vers lyder:

Hakons Hal og Olafs Kirke
reise ville de af Gruus.
Ha, det var Normannavirke!
Var det ikke, Akershuus?
Og hva Fryd for dine Taarne,
Saae du Hakons Tid igjen!
Det beroer på Norges Kaarne:
Tidens Guder er dens Mænd.⁹

Dette diktet er, så vidt vi vet, det første stedet navnet Håkonshallen benyttes om denne bygningen. Skuffet over mangelen på respons la Dahl ned sitt personlige engasjement med den syrlige kommentaren ”[...] saa er den dog i det mindste (som enn Mand bemærkede) en Gildesal for Rotter og Muus.”¹⁰ Dahls arbeid var likevel ikke forgyves. Hans engasjement hadde satt et fokus på hallen som tidligere ikke eksisterte. Han var også en sterk pådriver for opprettelsen av Foreningen for Norske Fortidsminners Bevaring.

Fortidsminneforeningen

Dahl hadde vært medlem av Alterthums-Verein i Dresden, en forening som drev med opplysnings-

arbeid, istandsettelse og vedlikehold av gamle bygninger i Tyskland. Han ønsket å etablere noe lignende i Norge, og i 1844 ble Foreningen for Norske Fortidsminners Bevaring (fra nå av bare betegnet som det mer kjente Fortidsminneforeningen) stiftet. I det første styret satt Dahls elev Joacim Frich, maleren Adolph Tidemand, arkitekt Johan Henrik Nebelong, kammerherre Christian Holst, og historiker professor Rudolf Keyser. Sistnevnte ble foreningens første formann. Formålsparagrafen til foreningen var sterkt basert på Königlich Sächsischen Alterthums-Verein i Dresden:

[...] at oppspore, undersøge og vedligeholde Norske Fortidsminnesmærker, især saadanne, som oplyse Folkets Kunstfærdighed og Kunstsands i Fortiden, samt gjøre disse Gjenstande bekjendte for Almenheden ved Afbildninger og Beskrivelser. Foreningen vil derfor, saavidt dens Midler tilstrække, understøtte reiser i Fædrelandet og befordre Udgivelsen av Værker med sigtende til Øiemeds Oppnaalse.¹¹

I 1848 ble Håkonshallen for første gang omtalt i *Fortidsminneforeningens årsberetninger* av arkeologen Nicolay Nicolaysen (1817–1911), som slo endelig fast hallens alder og argumenterte for at den ble bygget under Håkon Håkonsson i tidsrommet 1247 til 1261.¹² Både Nicolaysen og foreningen skulle etter hvert bli sentrale i arbeidet med hallens rekonstruksjon. Samme år ble Nicolaysen valgt inn i Fortidsminneforeningens Direction for første gang.

Fortidsminneforeningen og dets ledelse var situert i Christiania, og hele foreningens engasjement rundt restaurering og bevaring av fortidsminner ble i de første årene styrt herfra. Det var også en Christianiasak som indirekte skulle få avgjørende betydning for Håkonshallens videre skjebne, arbeidet og stridighetene rundt Gamle Aker kirke. Aker kommune hadde i praksis vedtatt å rive den gamle middelalderkirken, og at steinene skulle brukes til å bygge en større kirke tegnet av arkitekt Heinrich Ernst Schirmer. Fortidsminneforeningens Direction hadde ikke protestert på dette vedtaket, men fremsatte et ønske om oppmåling av kirken før rivning. Protestene kom derimot på foreningens generalforsamling i 1851, og en av lederne i kampen om å bevare Gamle Aker var Nicolay Nicolaysen. Etter at foreningens tidligere formann Professor Keyser trakk seg som et resultat av denne striden, overtok Nicolaysen som

leder. Nicolaysen fungerte som foreningens leder i 49 år, og foreningen selv har i ettertid kalt denne perioden fra 1851 til 1899 ”Nicolaysen-perioden”.¹³ Fra 1860 var Nicolaysen også ansatt som statslønnet antikvar, og var statlig rådgiver for alle saker som angikk kulturminnevern.¹⁴

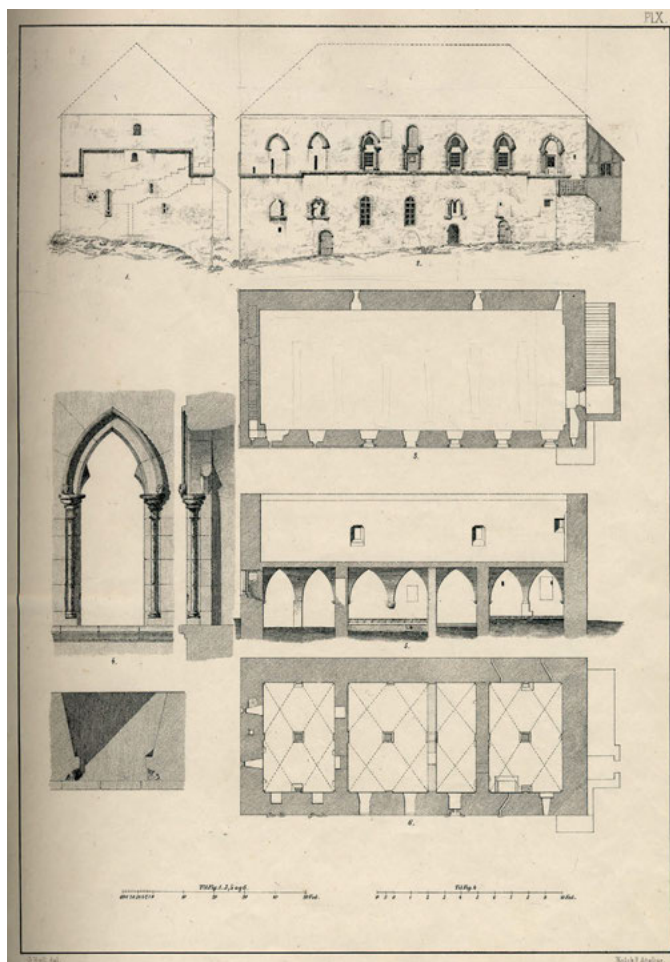
Tidligere samme år hadde dikteren Andreas Munch publisert en artikkel i tidsskriftet *Idun* med tittelen ”Kongehallen i Bergen”, hvor han i den beste nasjonalromantiske ånd forsøkte å oppildne sine lesere til engasjement for hallens rekonstruksjon.¹⁵ Hans-Emil Lidén spekulerer i sin biografi om Nicolay Nicolaysen i hvilken grad denne artikkelen var medvirkende til at Munch ble valgt inn i den nye Directionen i 1851. Sammen med Directionens øvrige medlemmer, som på dette tidspunktet nesten utelukkende bestod av menn med samme restaureringssyn som Nicolaysen, valgte han Nicolaysen til foreningens nye leder. I det påfølgende år 1852 ble restaurasjonen av Håkonshallen for første gang satt på foreningens prioriteringsliste. (Figur 2)

På dette tidspunkt stod foreningen overfor to problemstillinger hva Håkonshallen angikk. Hallen hadde vært underlagt Armeedepartementet, og måtte fristilles herfra før noen form for omfattende restaureringsarbeid kunne ta til. Denne fristillingen ble vedtatt i 1869, men allerede før det hadde departementet vist velvilje. Videre ønsket foreningen en grundigere og mer vitenskapelig oppmåling av bygget enn det som hadde blitt foretatt i regi av Dahl. Man hadde i utgangspunktet håpet at en slik oppmåling kunne utføres allerede sommeren 1852, men dette målet var nesten oppgitt da man noe overraskende mottok melding fra Cand. Polyt. Georg Andreas Bull om at han allerede hadde påbegynt og nesten ferdigstilt dette arbeidet. I foreningens årsberetning ble det understreket at Bulls tegninger, i tillegg til å være ”meget nitid udførte og fordelagtig vidne om Sagkyndighed og Nøjagtighed,” var understøttet med historiske dokumenter fra Riksarkivet innsamlet av Bull foregående høst.¹⁶ Det er i denne sammenhengen verdt å nevne at Riksarkivet hadde kon-

torplass i Kirkedepartementet, samt at Nicolay Nicolaysen i samme periode var ansatt i Kirkedepartementet og hadde profesjonell kontakt med historikerne på Riksarkivet.¹⁷

Norske Bygninger fra Fortiden

Oppmålingsarbeidet til Bull ble ferdigstilt i 1854, og i 1861 ble de utgitt sammen med en vitenskapelig avhandling om hallen skrevet av Nicolaysen, og forslag til rekonstruksjon utført av arkitekt Eilert Christian Christie. Denne utgivelsen utgjorde tredje hefte av *Norske Bygninger fra Fortiden*, og kom til å utgjøre den faglige ryggraden i rekonstruksjonsarbeidet. Utredningen begynner med at Nicolaysen hevder bygningens sjeldne karakter, og erklærte den som et ”synlig merke på at Norge i gamle dage var et selvstændig rige.”¹⁸ Nicolaysen mente at hallen var utført i engelsk stil, og argu-

FIGUR 2: Oppmålingstegninger av hallen basert på arbeidet utført av Georg Bull. Skissen ble presentert sammen med Nicolay Nicolaysens artikkel om hallen i *NORSKE BYGNINGER FRA FORTIDEN. Spesialsamlingen, Universitetet i Bergen*.

menterte for at den hadde bestått av tre deler: et nedre stokkverk med atkomst til brønnen, et midtre stokkverk med krysshvelv, og et øvre stokkverk hvor festsalen har vært. Denne salen målte han til omtrent 50 alen lang, 20 alen bred og rundt 11 til 12 alen høy ved veggene, men med en høyde opp til takstolen på 27 alen. (Figur 3)

Han argumenterte videre for at hallens nederste rom hadde vært delt i to med et tregulv, da man fant tegn til portaler høyt på veggen og muren hadde tegn etter kragestein som Nicolaysen mente støttet opp om dette gulvet. Det mellomste rommet, med unntak av krysshvelvet, lignet på det underste. Selve festsalen mente han hadde vært forsynt med to firkantede og to spissbuede vinduer i nordveggen, og syv like store spissbuede vinduer i østveggen. Grunnet de store vinduene i nord mente Nicolaysen at det var her kongens høysete hadde vært, og at det i sør hadde vært

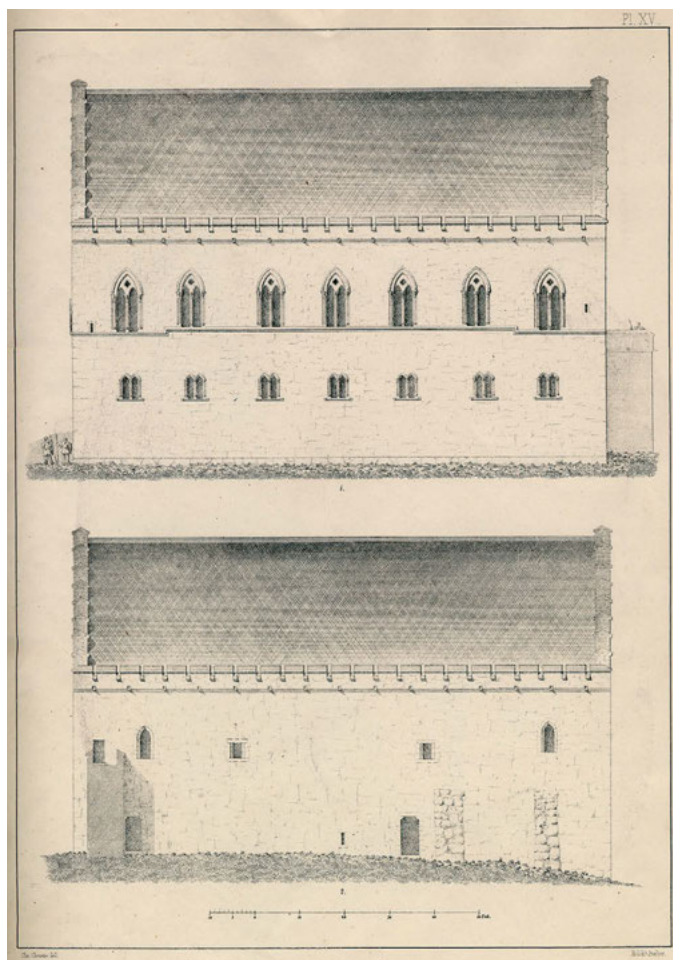
det han kalte et musikk-galleri av samme type som man også hadde funnet i England. De fleste arkitektoniske valgene begrunnet Nicolaysen med studier av bygningen, men innimellom kan det virke som om fantasien har fått spille litt fritt. I forbindelse med det antatte høysetet i nord hevdet han at dette hadde stått på en forhøyning eller pall, og videre:

Paa denne pall stod da bordet foran kongens højsæde, medens de øvrige benke med tilhørende borde, som satte frem naar der spistes, fik sin plads ved hallens langsider ligefra pallen til forstuen. Til højtids hængte man vistnok tæpper paa veggene, derimod er det for tiden ej mulig at sige, om hallen havde ildsted.¹⁹

I forbindelse med ildsteder mente han at det nok, i likhet med England, hadde vært en åpen arne midt på gulvet, da ingen tegn etter skorsteinspiper var blitt funnet.²⁰

Nicolaysen mente at hallen utvendig hadde hatt trappeformede gavler, selv om han innrømmer at lignende konstruksjoner ikke fantes på andre bygninger i Norge. I tillegg mente han at hallen ikke hadde hatt loft, samt at takstolen hadde vært åpen i tråd med skikk fra både Norge og England, og her ble Værnes kirke i Trøndelag fremhevet som et middelaldersk forbilde.²¹ Han konkluderte sin utredning med at hallen hadde den samme form som "hallerne her i landet havde dels fra ældgamme tid", men mente også de kunne ha blitt endret i middelalderen.²² Med dette mente han:

[...] vi har en for sig selv staaende aflang firkantet bygning med gavler i hver smalende; et øverste stokkverk, hvortil adgangen er ad en høj udvendig trappe; en festhall med aaben tagstol, forstue i den ene smalende og kongens højsæde i den modsatte. Men alt dette er nu af sten istedenfor af træ, og dels som følge der af og dels i tidens medfør er svalgangen om øverste stokkverk bortfallen, rummene have faaet store lysaabninger, og inde i murene er der gange og trapper, som sætte de forskjellige stokkverk i forbindelse med hverandre. Det hele fremtræder saaledes paa en ny maade, og da næsten alle de nævnte hovedformer, som ovenfor vist fant sted ogsaa i de engelske haller, saa fremkommer derved en stor lighed med disse.²³

FIGUR 3: Christies skisse av den tenkte Kongehallen på Bergenshus. Skissen ble publisert som en del av Nicolay Nicolaysens artikkel i *NORSKE BYGNINGER FRA FORTIDEN*, og kom i stor grad til å bli førende for rekonstruksjonsarbeidet. *Spesialsamlingen, Universitetet i Bergen*.

Nicolaysen avsluttet utredningen med en oppfordring om at hallen måtte tilbakeføres til det den engang hadde vært, et minnesmerke over den tid da Norge hadde sitt største omfang og Bergen var landets hovedstad.²⁴

I 1864 tok Fortidsminneforeningen initiativet til en restaurasjon av hallen i henhold til det rekonstruksjonsforslaget som var fremlagt i *Norske Bygninger fra Fortiden*.²⁵ Den utløsende faktor for dette vedtaket var i første omgang takets forfatning, som på dette tidspunktet var svært dårlig. Kostnadsoverslaget var 13 000 spesidaler, hvor 2 500 spesidaler skulle tilegnes taket. Det var i utgangspunktet den siste summen man håpet på å få bevilget, men årsberetningen for 1865 gjør det klart at forslaget ikke falt i god jord hos departementet. Saken ble derfor ikke fremlagt for Stortinget.²⁶ I 1867 tok foreningen saken opp på nytt, men da i en appell direkte til kong Karl XV. Her betones det:

Blant vore Mindesmerker fra Fortiden indtager Kongshallen paa Bergenshus en høj Rang. Foruden at være den eneste verdslige Stenbygning i Norge fra Tiden før Reformationen, staar den ved sin Alder over Bygninger af samme Slags i Sverige og Danmark, og er i disse Lande, hva Hovedformer angaar Endog uden Sidestykke. Hertil kommer dens store Verd for Kunst- og Kulturhistorien og ikke mindst som Monument. Den reiste sig i en af Landets mest blomstrende Tidsperioder, 1247–1261, blev opført af en af Deres Majestets navnkundigste Formænd paa Norges Trone, Haakon Haakonson, og staar nu som det eneste synlige tegn paa, at vort Land ogsaa i gamle Dage var et selvstændig Rige.²⁷

Det vites ikke hvilken virkning denne appellen hadde på en pan-skandinavisk svensk-norsk monark, men året etter ble det bevilget 2 500 spesidaler, samt et mindre beløp til oppføring av et nytt kornkammer.²⁸

Optimismen ble noe dempet etter at det i 1869 ble oppdaget at murene i hallen var i så dårlig forfatning at de ikke kunne bære det planlagte taket. Det ble derfor utarbeidet nye rekonstruksjonsplaner i samarbeid med Ingeniørbrigaden, som hadde foreslått å benytte hallen som militær gymnastikkhall. Dette hadde Directionen lite å utsette på, da en slik bruk bare i liten grad ville påvirke interiørets utforming.²⁹ Christie fremla nye skisser til hallens rekonstruksjon samt kostnadsoverslag for disse. Dette førte til store merkostnader, og forslaget ble utarbeidet for sent til å behandles

av den sittende sesjonen i Stortinget. Avgjørelsen rundt Håkonshallen måtte derfor vente til 1871. Derimot hadde Stortinget rukket å bevilge midler til ny eksersishall for de militære, og med dette sluttet militæretaten å engasjere seg i rekonstruksjonen av hallen. De tiltrengte midler ble heller ikke bevilget av Stortinget i 1871, og det så derfor ut til at hallens rekonstruksjon skulle strandre på økonomiske vanskeligheter.

Vestmannalaget kommer på banen

Lederen for Vestmannalaget, Henrik Krohn, engasjerte seg sterkt i saken om Håkonshallens rekonstruksjon. Allerede på et møte den 14. desember 1871, bare tre år etter at laget ble stiftet, la han frem hallens rekonstruksjon som sak, og han vinklet den dit hen at Vestmannalaget var blitt så stort at det trengte et større møtelokale, og at Håkonshallen ville passe utmerket til dette.³⁰ Senere gientok han saken om hallen flere ganger, og på møtet 13. april 1872 begynte han for alvor å snakke om pengeinnsamling til inntekt for hallens gjenreisning. I samband med dette publiserte han sitt eget dikt *Håkonshalli* i bladet *Fraa By og Bygd* hvor han selv var redaktør. Etter dette satte Vestmannalaget ned en nemd som spesifikt skulle jobbe med pengeinnsamling til arbeidet med hallen. Henrik Krohn var med i denne nemda, men det var John Lund som var formann. Nemda holdt kveldsstevner, en stor basar og opererte med innsamlingslister. I følge boka *Vestmannalaget i 110 år* så samlet de inn 23 000 kroner over en periode på tre år, samt at de solgte bilder donert av norske malere for ytterligere 7 000 kr.

Parallelt med dette hadde den nye Bergensavdelingen av Fortidsminneforeningen samlet inn 10 000 kroner, og det var disse til sammen 40 000 kronene som gjorde det mulig å starte den første fasen av rekonstruksjonsarbeidet i tidsrommet 1880–1882. Dette arbeidet ble ledet av arkitekt Peter Blix, men hadde basis i de tegningene og skissene som hadde blitt utarbeidet av Christie. Bakgrunnen for dette arbeidet var en konglig resolusjon som via statlige myndigheter den 19. april 1873 hadde gitt en offisiell tillatelse til restaureringsarbeidet. I 1876 hadde det vært et møte mellom Nicolaysen, Christie og Bergensavdelingen, hvor det ble besluttet at Christie ble gitt oppdra

get om å utarbeide tegninger for restaureringsforslag. Da Christie i samme periode var opptatt med restaurasjonsarbeidet på Nidarosdomen i Trondheim, ble Blix utpekt som leder og han tiltrådte den stillingen i 1880.

Rapporten fra dette arbeidet ble publisert i *Fortidsminneforeningens årsberetninger* i samme og påfølgende år. I Blix sin første rapport, datert 6. mai 1880, utredet han om funn i forbindelse med utgravninger av grunnen rundt hallen. Her ble det rapportert om funn av blant annet kleberstein, farget glass fra vinduene, takheller av skifer, og smeltet bly som Blix mente måtte komme fra takmønet. Videre konkluderer Blix at siden man ikke har funnet spor av gulvheller hadde hallen hatt tregulv, og han spekulerte også i om det hadde vært to peiser langs veggen. I den andre rapporten fra 8. september samme år ble undersøkelsen av vinduer og nisjer beskrevet, og hvordan disse hadde blitt avpusset for kalk og renhugget.³¹

I den fjerde rapporten datert 8. januar 1881 ble det opplyst om at seks av syv vinduer i vestveggen var ferdige, men at det hadde oppstått problemer med vinduene i sørveggen da muren her var for svak. I perioden Blix utførte sitt arbeid forekom det jevnlig korrespondanse mellom Fortidsminneforeningens Direction i Christiania og Bergensavdelingen. I forhold til detaljspørsmål uttalte Directionen seg:

[...] hvor bygningen selv ikke gir veiledning om sit oprindelige udseende, vil man gjøre sig skyldig i en mindre feil mod den historiske sandhed ved at foretrække mere nøitrale former end naar rigere anvendes, især da det ved lignende bygninger fra middelalderen ikke er sjeldent, at deres udstyr navnlig i det indre viser sig forholdsvis tarvelig.³²

I august 1882 måtte arbeidet med restaurasjonen oppgis på grunn av pengemangel.

Den andre omgangen av arbeidet var alt planlagt av Christie, men kostnadsoverslaget viste at man trengte rundt 130 000 kroner, og dette var en

FIGUR 4: Håkonshallen sett fra sjøsiden, slik den så ut som ferdig restaurert rundt 1900. Det er verdt å merke seg hvor likt det ferdige resultatet ble de tegningene som ble fremlagt i *NORSKE BYGNINGER FRA FORTIDEN. Bildesamlingen, Universitetet i Bergen*.

så pass høy sum at det var vanskelig å samle inn via privat initiativ.³³ Derfor ble det søkt om støtte fra Stortinget i 1882, men søknaden ble avslått. I 1883 ble derimot John Lund, som tidligere hadde ledet Vestmannalagets rekonstruksjonsnemd valgt inn på Stortinget, og sammen med Hagbart Emmanuel Berner fikk han gjennomslag i saken og rekonstruksjonsarbeidet fikk den støtten de trengte. ”Stortinget ytte no mange pengar nokre aar fram-igjenom, og mykje vart lagt til Bergen, mest av Sparebanken og Samlaget.”³⁴ Basert på dette kan man argumentere for at selv om Vestmannalaget ikke hadde en direkte rolle i utarbeidingen av planer og skisser, så var de likevel en viktig del av rekonstruksjonsarbeidet. (Figur 4)

Arkitektkonkurransen i 1884

Det økonomiske fundamentet var nå langt på vei sikret, men nye problemer materialiserte seg i form av uenighet mellom arkitekt Blix og styret for Bergensavdelingen. Striden dreide seg om arbeidsplaner og tegninger, hvor Blix ønsket å utarbeide tegninger fortløpende for slik å kunne inkorporere nye funnet i rekonstruksjonsplanene. Dette stilte styret seg rent ut negative til, da de mente at ferdige tegninger måtte foreligge for å sikre arbeidets fremtidige drift. I tillegg antok stridighetene nesten personlige dimensjoner, da nye rekonstruksjonsforslag hadde blitt sendt inn av arkitekt Joakim Mathisen i 1883 og styret hadde stilt seg positive til disse.³⁵ Mathisen hadde tidligere arbeidet som assistent for arkitekt Eilert Christian Christie under arbeidet med Domkirken i Trondheim, men sluttet i 1882 på grunn av uenighet i forbindelse med fremgangsmåte for rekonstruksjonen.³⁶ Mathisens tegninger møtte likevel motbør fra et av styrets medlemmer, *Cand. Theol.* Christie, som både i denne og i andre saker støttet opp om Blix.³⁷ Saken ble tatt opp til debatt på generalforsamlingen 29. januar 1884, og referatet sier at Håkonshallens rekonstruksjon førte til en lengre debatt.³⁸

Et nytt styremøte ble holdt 5. februar 1884, og her ble det forfattet et brev hvor man spurte Blix om han var villig til å fortsette som arkitekt, samt underordne seg Bergensavdelingens bestemmelse om at tegninger skulle foreligge før arbeidet startet, og videre være behjelpelig med å utarbeide

disse. Dette brevet var basert på tidligere utredninger om Blix sitt arbeid som Blix hadde svart på i 1883. I sitt svarbrev argumenterte Blix for at de nye funnene ikke var ”tarvelige” slik Bergensavdelingen hadde hevdet, men av stor betydning for utarbeidelsen av rekonstruksjonsplanen, og han nevner blant annet funn av kjellervinduer man ikke før ante eksisterte, tilstedeværelsen av peiser, skorsteiner i klebersteinsrør, rester av takets helledekning, og tegn på at to trapper i nordgavlen hadde endt ute på taket og ikke inne i takrommet som før antatt. Han avslutter med:

Det forekommer mig at Udbyttet ikke er saa tarvelig som Bestyrelsen vil gjøre det til, og selv om man nu vil have det til at være tarvelig, saa er det ingen Grund for, at man ikke ogsaa skulde finde noget i de Vægge, som nu maa rives, tvert imot der turde nok være Stene og Ting her, som kunde give Veiledning, der maatte være Kjærkommen. Ønskeligheden af disse Forhaandstegningene bunder derfor neppe i ”for Sagens Skyld”, men noget i ganske andet Sagen uvedkommende.³⁹

Knapt en måned etter at de hadde sendt sin anmodning til Blix, utlyste Bergensavdelingen den 7. mars 1884 en arkitektkonkurranse om Håkonshallens videre restaurasjon.

Denne konkurransen ble ikke godt mottatt av Directionen i Christiania, som på sin side skrev til Kirkedepartementet og anmodet om at konkurransen ble tilbakekalt. Til tross for dette ble konkurransen avholdt, og i konkurransens innstilling ble det oppfordret til å ta utgangspunkt i de målingene som forelå i *Norske Bygninger fra Fortiden*. Det kom inn tre forslag, og disse ble bedømt av komiteen som blant annet bestod av arkitekt Heinrich Ernst Schirmer. Under bedømmelsen var navnet på de deltagende ikke kjent. Vinneren ble arkitekt Lars Solberg med ”Early English”, mens Joakim Mathiesen, som også hadde deltatt med sitt forslag ”Bjørgvin”, kom på andre plass. Bergensavdelingen hadde i forbindelse med denne konkurransen, samt den tidligere striden med Blix, kommet til å stille seg i en vanskelig posisjon. Directionen i Christiania, og da særlig Nicolaysen, tok et standpunkt mot Bergensavdelingen, og det endte med at restaureringen ble lagt inn under Kirkedepartementet etter en konglig resolusjon 6. desember 1884. Året etter, i 1885, oppnevnte Kirkedepartementet en ny komité som skulle overse

FIGUR 5: Hallens kortside med Christies trapparhus i nygotisk stil. Billedsamlingen, Universitetet i Bergen.

arbeidet med hallen, med Nicolaysen som forman og arkitektene Georg Andreas Bull og Christian Christie som medlemmer.⁴⁰

I en innstilling datert 13. oktober 1885 uttalte denne komiteen at de ikke kunne tenke seg noen bedre leder av det resterende rekonstruksjonsarbeidet enn Peter Blix, men siden han ikke ønsket å fortsette sitt arbeide foreslo de arkitekt Adolph Fischer. Videre understreket de at det mest tilfredsstillende [sic!] ville nok vært at de nye restaurasjonsplanene ble utarbeidet av arkitekt Christie, og at Christie også skulle godkjenne eventuelt nye tegninger før disse ble sendt til departementet. I forbindelse med restaurasjonsplanene hevdet komiteen at hallen ikke burde restaureres med hensyn til en bestemt bruk, men i all hovedsak å rekonstruere bygningen til den forfatning den med størst sannsynlighet hadde hatt i middelalderen. Som et ledd i dette ønsket komiteen å tilføye brystvern langs takets langsider. Dette er første gang et slikt brystvern nevnes i restaurasjonsplanene, men komiteen begrunner det med funn av ganger i gavlmuren, samt forlegg fra lignende

bygninger i Normandie, England og Skottland.⁴¹ I tillegg valgte man å basere takstolen på norske forbilder, og basert på funn av arkitekt Blix foreslo man å anlegge et trapparhus man mente ville medvirke til å gi bygningen en "særlig, norsk middelaldersk karakter."⁴²

Christies nye forslag ble sendt til Kirkedepartementet den 15. desember 1885, og departementet sendte det så videre til Nicolaysen og Bull for ekspertvurderinger. Ikke overraskende stilte de seg positive til planene, og Christies tegninger ble godkjent.⁴³ Dermed var det ingenting i veien for at Fischer kunne påbegynne sitt arbeid, noe han også gjorde i 1886. Under dette arbeidet ble det også oppført en utvendig trapparhus i gotisk stil, som i all hovedsak var basert på Christies ideer, snarere enn bygningsarkitektoniske funn. Deretter fortsatte arbeidet relativt uforstyrret frem til hallens ferdigstillelse i 1895. Den hallen som da stod ferdig var i stor grad i overensstemmelse med Christies plantegninger fra *Norske Bygninger fra Fortiden*, og den største endringen var tilføyselen det nygotiske trappehuset. (Figur 5)

Debatten rundt og kritikken mot rekonstruksjonen av hallen

Håkonshallen ble rekonstruert i en tid preget av stadig økende nasjonale strømninger i Norge, hvor et gjennomgående trekk var ulike syn på hva som kunne kalles norsk. Dette var ikke en klar ideologi, men snarere en sammenblanding av grupper med så ulike fokus som lekmannskristendom, avholdssak, språk- og målpolitikk samt forskjellige liberale syn på kultur og politikk. De forskjellige gruppene som engasjerte seg i rekonstruksjonen av Håkonshallen må sees i lys av dette. Således ble debatten rundt rekonstruksjonen, samt kritikken mot den, preget av nasjonalpolitiske følelser så vel som rent historiske og kunsthistoriske fundamenterte argumenter. Et uttrykk for dette synet var Nicolaysens gjentatte argument om Håkonshallen som et monument over Norges storhetstid. Det bør likevel nevnes at en av de mest nasjonalpolitiske engasjerte gruppene som ble assosiert med Håkonshallens rekonstruksjon, Vestmannalaget, ikke ser ut til å ha vært nevneverdig opptatt av selve utformingen. For dem var hallens symbolske betydning av størst verdi.

Et eksempel på denne påvirkningen av nasjonalromantiske strømninger kan sies å være Christies forslag til takkonstruksjon basert på en trappegavl med åpen takstol. (Figur 6) Både Christie og Nicolaysen begrunner den åpne takstolen med basis i lignende konstruksjon fra Værnes kirke. Christie hadde også tidligere rekonstruert ulike byggverk fra middelalderen i 1861, og han la disse rekonstruksjonene til grunn for en lignende restaurering av hallen.⁴⁴ Bortsett fra norske forbilder fremhevet Nicolaysen det han kalte en engelsk stil, og stort sett med hjemmel i at norske konger hadde hatt kontakt med England, og således blitt inspirert derfra. I forbindelse med trappegavlens var et av bevisene Scholeus-stikket som avbilder Bergen havn, der hallen er fremstilt med en slik gavelform. Det bør likevel understrekes at dette stikket stammer fra ca 1580, og man kan derfor ikke med sikkerhet si at trappegavlene har vært opprinnelige. Den åpne takstolen og trappegavlene fikk stor betydning for rekonstruksjonsarbeidet, da *Norske Bygninger fra Fortiden* hvor tegninger av dem var publisert ble lagt til grunn for

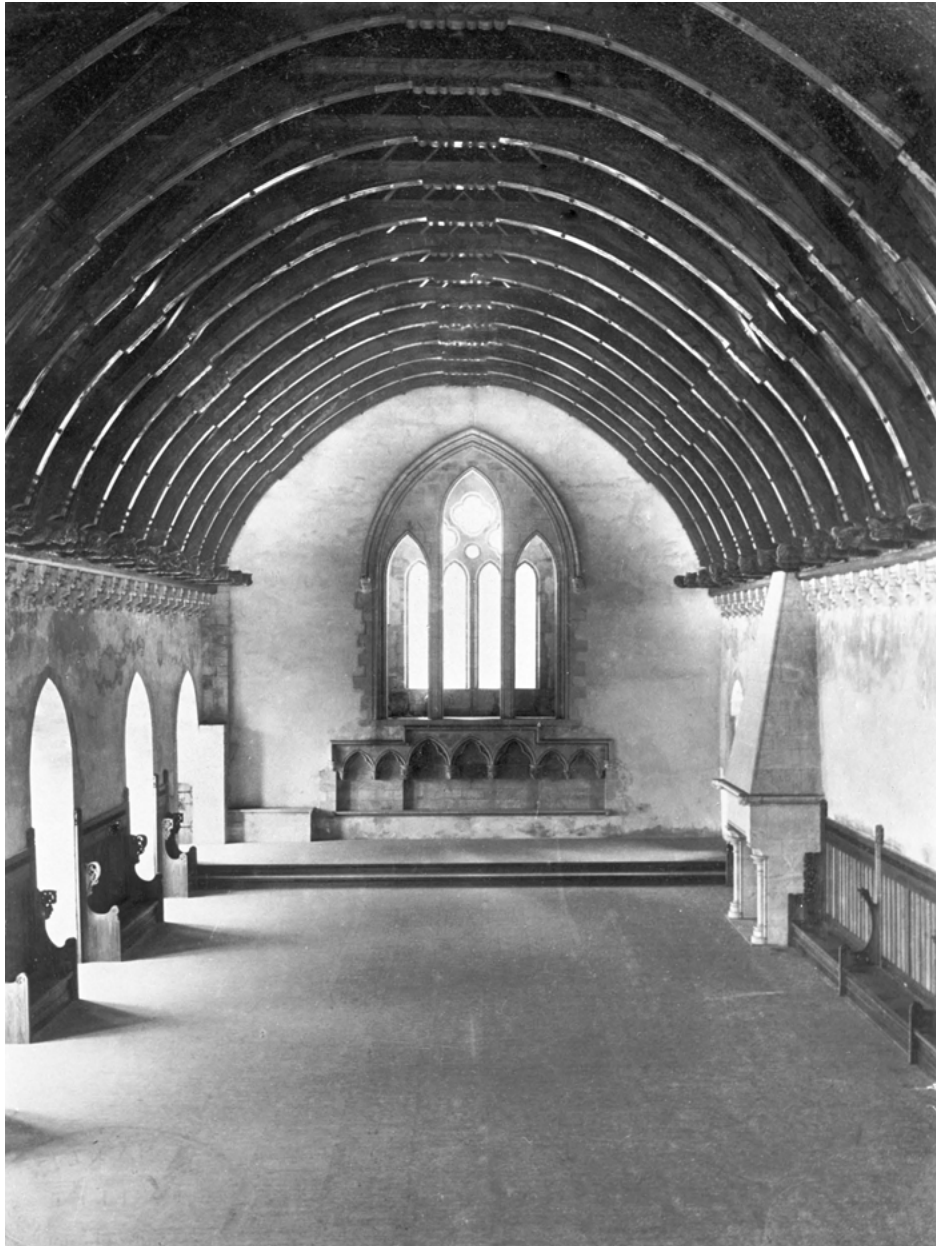
rekonstruksjonsarbeidet, og den ferdige hallen var utstyrt med begge deler.

Utformingen av taket ble likevel debattert i sin samtid, noe som fremkom i komitébedømmelsen fra 1884. De tre innkomne forslag hadde alle brukt *Norske Bygninger fra Fortiden* som forlegg, og komiteen konkluderte at:

Det har ledet alle 3 Forfattere til, omendskjønt de begynder med at erkjende, at Forbilledet for Hallens Tagrøst maa søges i de engelsk-gothiske tagkonstruktioner, at forlade denne Tanke og tage sin Tilflugt til Værnes Kirketag, idet de dels i tro Efterligning dels i friere Behandling bruger dette som Motiv til Hallens tak.⁴⁵

Det kan dermed virke som om komiteens medlemmer har vært av den oppfatning at et forlegg for taket burde finnes i England eller Normandie, snarere enn i Værnes kirke. Dette understøttes ved at komiteen anbefalte en grundigere granskning av bygninger som var samtidige med Håkonshallen i Normandie og England, før man begynte med takets rekonstruksjon. I sin kritikk av de innkommende forslagene mente de videre at enkelte av dem, særlig "Björgvin", hadde basert seg for mye på Scholeus-stikket. Dette anså komiteen som særlig uheldig, da trappegavlene som var synlige på stikket var inspirert av tyske middelalderbygning i mur, og at disse innehadde et preg som var fremmed for hallen og var resultatet av en ombygning i senere tid. Dette synet ble også støttet i samtiden av Herman Major Schirmer, som særlig kritiserte trappegavlene og takkonstruksjonen, da han mente gavlene representerte en tvilsom løsning og at taket var basert på idealer som var 150 år eldre enn bygningen.⁴⁶

Lignende kritikker ble gjenopptatt av daværende konservator ved Bergen Museum, Haakon Shetelig, mange år senere. I en debatt om hallens utsmykning i *Aftenposten* fra 1906, oppsummerte og langt på vei kritiserte han den restaurasjonen som hadde blitt foretatt. Shetelig påpekte at det var underlig å lese bedømmelsen som komiteen i 1884 hadde kommet med, da han mente den langt på vei representerte en forstandig og berettiget kritikk av de arbeidene som alt var utført, særlig i forhold til behandlingen av taket. Videre hevdet han at komiteen i 1884 ikke var utpreget populær hos Directionen i Christiania, og at juryinnstillingen ble utsatt for svært hard kritikk i Christiania-

FIGUR 6: *Interiøret i Håkonshallen som viser den åpne takstolen. Bildesamlingen, Universitetet i Bergen.*

aviser.⁴⁷ Shetelig satte dette i direkte sammenheng med at den bergenske avdeling ble tilsidesatt, og restaurasjonen av hallen underlagt en komité ned-satt av Kirkedepartementet, hvor Nicolaysen var forman. Shetelig konkluderte med:

Den bergenske Filialforening var hermed sat utenfor enhver Befatning med Hallens Restauration. Kirkedepartementet oppnevnte en ny Komite, som sammentraadte i Bergen neste Sommer, og hvis Forslag netop i væsentlige

Punkter gikk i en ganske modsat retning af det bergenske Forslag.⁴⁸

Shetelig avsluttet sin kritikk med å påstå at den valgte løsning i forbindelse med Håkonshallen måtte ansees som mangelfull på mange punkter, og han betegnet den som "mindre heldig." For Shetelig var restaurasjonen av hallen et godt eksempel på 1800-tallets restaurasjonsmetoder, og "særlig på den Brist i Ævnen, som naturnødvendig

altid vil være tilstede ved et Restaurationsforslag.” Shetelig mente ikke nødvendigvis at senere tider kunne stått for en bedre rekonstruksjon av hallen, men snarere at man ikke ville ønsket å rekonstruere den i like stor grad. For ham var kjennetegnet for den moderne restaurasjonsoppfatning en økt pietet som satte større pris på de ”gamle brustne Sten” enn på nye etterligninger.⁴⁹

Nicolaysen svarte på Shetelig sin kritikk med å hevde at sistnevnte ikke hadde godt nok kjennskap til saken, og at Shetelig i sin utredning hadde unnlatt mange viktige momenter. Han fortsatte med å si: ”jeg finder mig derfor opfordre til paa væsentlige Punkter at foretage en Supplering eller Rettelse til Forfatterens [Shetelig] Opfatning, skjønt jeg derved trods min Ulyst ikke kan undgaa at tale om mig selv.”⁵⁰ Han fortsatte med å beskrive hvordan Dahls opprinnelig oppfordring hadde virket på ham som et slag, og hvordan han siden hadde brukt all sin kraft på den han betegner som kampen om ”at befri Bygningen for den uværdige Brug, hvorunder den i lang tid hadde lidt.”⁵¹ I forbindelse med konkurransen og komiteen i 1884 sier Nicolaysen at han stilte seg undrende, da han mente en privat organisasjon som Bergensavdelingen ikke kunne utskrive en konkurranse om en statlig eiendom. I tillegg hevdet han at utgangspunktet for konkurransen i prinsippet var gal, da dette dreide seg om en historisk bygning, hvor alle de nødvendige undersøkelser på det tidspunktet ikke hadde blitt foretatt. Det bør her nevnes at Nicolaysen ikke nevner at Christie på denne tiden alt hadde laget og publisert skisser, da med utgangspunkt i Nicolaysens artikkel i *Norske Bygninger fra Fortiden*.

Nicolaysen hevdet også at komiteens konkurranse neppe hadde blitt godkjent av departementet hvis det ikke samtidig hadde oppstått det han kaller for en ministerkrise. ”Minsiterkrisen” var noe mer omfattende enn det Nicolaysen underdri-velse kan gi inntrykk av. Saken gjaldt en riksretts-sak mot ministeriet Selmer, og var utgangspunktet for innføringen av det parlamentariske styrings-system i Norge. Som svar på Sheteligs og andres støtte til komiteens forslag om å hente inspirasjon fra utlandet, stilte Nicolaysen seg tvilende, da ”vi hos os selv med Sikkerhed kjender den Udsmykning som væsentlig blev anvendt,”⁵² og han mente at man med utgangspunkt i sagaene blant annet

kunne finne basis for at hallen har vært utsmykket med skjold langs veggen.⁵³

Ulike syn på rekonstruksjon og hallens betydning

På mange vis illustrerer debatten mellom Nicolaysen og Shetelig ulike syn på bygningsbevaring, som er grunnet i to forskjellige generasjoner og historiske kontekster. Grunnet det lange arbeidet med rekonstruksjonen av Håkonshallen, kan man si at diskusjonene rundt hallen kan eksemplifisere mange ulike restaureringssyn. I den tidligste perioden argumenterte Johan Christian Dahl for å få frem bygningens historiske tyngde, da han mente det lå en legitimeringskraft i hallen og at denne bygningen muliggjorde at Norge kunne få et historisk minnesmerke. Samtidig ønsket Dahl ingen nøyaktig rekonstruksjon, og stilte seg åpen for at hallen kunne tilpasses samtidens behov og at en oppussing skulle skje etter ”tidens smak og fordringer.” Dermed kan man si at for Dahl var hallens symbolverdi og den historiske arv den representerte som var det viktigste.

Nicolaysen beskriver som nevnt at Dahls skriv om hallen slo ned i ham, men i motsetning til Dahl kan det virke som det for ham var essensielt å gjenskape hallen til slik han mente den hadde sett ut i middelalderen, for så å preservere den som et stykke historie. Dette merkes blant annet ved at Nicolaysen ikke ønsket at hallen skulle bli en bruksbygning, og mente at den i høyden kunne benyttes som museum for byens våpensamling.⁵⁴ Dermed er det fristende å tolke Nicolaysen dit hen at han hadde en økt fokusering på hallen som en bygning hvis historie kunne gjenskapes, og som samtidig kunne fungerer som et monument av nasjonal betydning. Et slikt syn støttes på mange måter av brevet til Karl XV, som Nicolaysen var med på å skrive, hvor det heter:

Det kan vel ogsaa ansees som sikkert, at Direktionen, i det Ovenstaaende har udtalt ikke alene Foreningens Ønsker, men overhovedet *enhver Nordmands*, som er gjennemtrængt af Følelse for Fædrelandets Fortid.⁵⁵

Håkonshallen gis dermed verdi av nasjonal identitetsskapende så vel som en rent historisk karakter, og det er ikke urimelig å se Fortidsminneforening og Nicolaysens arbeid med hallen som en del

av den nasjonalkulturelle vekkelsen på 1800-tallet.

Dette synet på hallen som et ledd i nasjonal identitetskapning og nasjonalt monument ble delt av Vestmannalaget. I et dikt om Håkonshallen uttrykte lagets leder Henrik Krohn seg på følgende vis: "Me alle med vil vera/at bøta Skaden, reisa Norges Æra."⁵⁶ Dette diktet kom i tillegg til et stykke om Vestmannalagets tiltak i saken om Håkonshallen, hvor Krohn langt på vei belyser det ideologiske grunnlaget bak lagets engasjement. Gjennomgående argumenterer Krohn for at Håkonshallens rekonstruksjon var en viktig idealistisk sak, og et viktig grep for å gjenreise Norges ære. Han kaller hallen for "dat prydelege og gagnlege national Stormerkje" og "eit Tankens Tempel".⁵⁷ Videre betonte han at dette ikke var en ren Vestmannasak, men et anliggende for hele det norske folk, da "Vaar national Atterfødsla krev, at halli ikkje lenger skal standa dar som eit Spøkjehus og til Spott og Spe."⁵⁸

Men Haakonshalli er eit national Minnesmerkje av dei stautaste som eit Land kann hava. Ho kann ogso meir en ein Gong verda til gang fyre Landet, som dan høvelegaste Møtestaden, naar eit elder annet storvigtugt Landsemne kallar heile Noregs Folk saman [...].⁵⁹

Håkonshallen stod for Krohn som et klart nasjonal minnesmerke med tung symbolsk verdi, og det kan virke som om hans kamp for hallens rekonstruksjon var basert på et ideologisk, nasjonalromantisk grunnlag mer enn en historisk-vitenskapelig interesse i hallen som arkitektonisk byggverk.

Det er på basis av denne nasjonale idealisme, at Vestmannalaget starter sin pengeinnsamling, samt sitt aktive politiske arbeid for få bevilget statlige midler til rekonstruksjonsarbeidet. Selv om retorikken er noe annerledes, er også Fortidsminneforeningen forankret i denne ideologien. Shetelig og senere kritikere kan derimot ikke sies å være

like nasjonalideologisk orientert. Dette vises blant annet i Sheteligs utredning om hallen i 1913, hvor betoningen av hallen som nasjonalt monument er klart dempet sammenlignet med Nicolaysen og Vestmannalaget sine omtaler av bygget.⁶⁰ Tidens politiske strømninger påvirket klart synet på hva som var en god og korrekt rekonstruksjon.

Den 20. april 1944 eksploderte 130 tonn sprengstoff ombord i lasteskipet "Vorboode" som lå til havn i Bergen, knappe femti meter fra Håkonshallen. Omtrent hundre mennesker døde, nesten fem tusen ble såret og Håkonshallen fikk store skader. Få timer etter eksplosjonene ble Bergens Antikvariske Katastrofekomité opprettet, og disse startet arbeidet sikre og rydde hallen nesten umiddelbart. Arbeidet med hallen fortsatte til langt inn på 1950-tallet, og i sin nye utgave fikk hallen et nytt, mer brannsikkert trappehus. Utvendig beholdt man likevel det utseende hallen hadde fått under første rekonstruksjon, og innvendig valgte man å beholde den åpne taggavlen etter forlegg fra Værnes kirke. Denne andre rekonstruksjonsfasen var mindre stormfull enn den første, og var mer preget av etterkrigstidens samarbeidstanker. I dag er Håkonshallen en del av Bymuseet i Bergen, og benyttes også som fest- og konsertsal.

Tonje Haugland Sørensen är Fil. Kand. i Konsthistoria. Hon är utbildad vid Universitet i Bergen. Hennes intresseområden är kulturminnen och folkliga föreställningar om historia, det långa 1800-talet i Nordeuropa och visuell kultur med tonvikt på monument och minnesmärken. Tonje studerar nu på magisternivå med inriktning på mediavetenskaplig filmteori. Hon arbetar också vid Bergen Museum, som är ett forskningsmuseum knutet till Universitetet i Bergen.

tonje.sorensen@gmail.com

Noter

1. Olsok var den offisielle festdagen til St. Olav. Tradisjonen vil ha det til at 29. juli var datoen for slaget på Stiklestad hvor Olav Haraldson, senere Hellige Olav, falt. I middelalderen var St. Olav den viktigste helgenen i Norge, og han ble tillagt statusen som "Norges evige Konge."
2. Dette språket var Landsmaal (nynorsk). Den norske målstriden stod mellom den dansk-norske Riksmålet (senere bokmål) og det dialektbaserte Landsmaalet.
3. Hannaas, Clausen og Jerdal 1978, s. 158.
4. Hødnebo & Magerøy 1979, band 4, s. 309.
5. Lexow 1929, s. 80.
6. Lexow 1929, s. 84.
7. Disse oppmålingene er bevart, og finnes ved Spesialsamlingene ved Universitetet i Bergen.

8. Lexow 1929, s. 92.
9. Wergeland 1842-1845.
10. Lexow 1929, s. 96.
11. Sørby 1994, s. 10.
12. Nicolaysen 1848.
13. Sørby 1994, s. 13.
14. Sørby 1994, s. 14.
15. Lexow 1929, s. 104 ff.
16. *Fortidsminneforeningens årsberetning* for 1852.
17. Lidén 2005, s. 34.
18. Nicolaysen 1861, s. 6.
19. Nicolaysen 1861, s. 16.
20. Disse skorsteinspipene ble senere funnet av arkitekt Peter Blix under hans arbeid med hallen.
21. Nicolaysen 1861, s. 14.
22. Nicolaysen 1861, s. 16.
23. Ibid.
24. Nicolaysen 1861, s. 18.
25. *Fortidsminneforeningens Årsberetning* for 1864.
26. Lexow 1929, s. 118.
27. Siterte i *Fortidsminneforeningens Årsberetning* for 1867.
28. Lexow 1929, s. 119.
29. *Fortidsminneforeningens Årsberetning* for 1870.
30. Hannaas, Clausen og Jerdal 1978, s. 71.
31. *Fortidsminneforeningens Årsberetning* 1880.
32. Siteres i Lexow 1929, s. 130.
33. Hannaas, Clausen og Jerdal 1978, s. 75.
34. Ibid. Samlag betyr forening på nynorsk, og Det Norske Samlaget var et forlag som ble stiftet i 1868 med formålet å utgi bøker på nynorsk. Første formann i forlaget var for øvrig den samme H. E. Berner som sammen med J. Lund sørget for Stortingets bevilgninger til Håkonshallen.
35. Lexow 1929, s. 132.
36. Lidén 2005, s. 143.
37. Lexow 1929, s. 134. Lexow betegner Cand. Theol. Christie som Blix sin våpendrager, og nevner at de i striden om rekonstruksjonen og flyttingen av Hoprekstad stavkirke også hadde dannet en samlet front.
38. *Fortidsminneforeningens årsberetning* 1884, samt Lexow 1929, s. 134. Ved valg av styre på samme møte ble Cand. Theol. Christie gjenvalgt, men Blix ble det ikke.
39. Sitert i Lexow 1929, s. 136.
40. I tillegg til skipsbygger Annanias Dekke og konservator Anders Lorange.
41. Lexow 1929, s. 142.
42. Sitert i Lexow 1929, s. 144.
43. Lexow 1929, s. 144. Man hadde ikke de samme strenge krav til habilitet i 1885 som i dag. Videre bør det kanskje nevnes at Nicolaysen var gift med Christies søster, og at de således var svogere.
44. Lidén 2005, s. 144.
45. Bedømmelseskomiteen for Haakonshallens restaurasjon 1884, s. 5.
46. Lidén 2005, s. 144. Herman Major Schirmer var for øvrig arkitekt, samt sønn av den tidligere nevnte Heinrich Ernst Schirmer.
47. Shetelig, 1906.
48. Ibid.
49. Ibid.
50. Nicolaysen 1906.
51. Ibid.
52. Ibid.
53. Ibid.
54. Vihovde 2005.
55. *Fortidsminneforeningens Årsberetning* 1867, s. 121. Utte-ving min.
56. Hannaas, Clausen og Jerdal 1978, s. 71.
57. Hannaas, Clausen og Jerdal 1978, s. 72 f.
58. Hannaas, Clausen og Jerdal 1978, s. 73.
59. Ibid.
60. Shetelig 1913.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Spesialsamlingene ved Universitetet i Bergen

Tryckta källor och litteratur

- Bedømmelseskomiteen for Håkonshallens restaurasjon, 1884, *Innstilling fra Bedømmelseskomiteens for Haakonshallens Restaurasjon*.
- Forseth, Terje (red.), 1994, *En reise gjennom norsk byggekunst*.
- Fortidsminneforeningens årsberetning*, 1848, 1852, 1864, 1867, 1870, 1880, 1884.
- Hannaas, Torleiv, Conrad Clausen & Ludvig Jerdal, 1978, *Vestmannalaget 110 år*.
- Hødnebo, Finn & Hallvard Magerøy (red.), 1979, *Noregs Kongesoger*.
- Krohn, Henrik, 1872, "Hakonshalli", *Fraa By og Bygd*.

- Lexow, Einar, 1929, *Haakonshallen*.
- Lidén, Hans-Emil, 2005, *Nicolay Nicolaysen. Et blad av norsk kulturminnevernens historie*.
- Nicolaysen, Nicolay, 1848, "Bidrag til Bergens Topgrafi" i *Norsk Tidsskrift for Videnskab og Litteratur*.
- Nicolaysen, Nicolay, 1861, *Norske Bygninger fra Fortiden*.
- Nicolaysen, Nicolay, 1906, "Mere om Haakonshallen", *Aftenposten* 3. og 4. august 1906.
- Shetelig, Haakon, 1913, *Haakonshallen og Rosenkrantztaarnet på Bergenhus*.
- Shetelig, Haakon, 1906, "Haakonshallens Restaurasjon", *Aftenposten* 8. og 10. juli 1906.
- Sørby, Hild, 1994, "Kulturminnevern i 150 år", *En reise gjennom norsk byggekunst*, Terje Forseth (red.).
- Wergeland, Henrik, 1842-1845, *Digte*: 3dje bind.
- Vihovde, Anne-Brit, 2005, "Håkonshallen og Rosenkrantztaarnet", *Årbok for Bymuseet i Bergen*.

“That our country was an independent kingdom” The reconstruction of Håkonshallen in Bergen

by Tonje Haugland Sørensen

Summary

The origins of the building in Bergen now known as Håkonshallen go back to medieval times, and most probably it is a relic of the royal manorial complex erected by King Håkon Håkanson in the 13th century. By the early 19th century large parts of the building had fallen into disrepair and the rest had been converted for military use. The reconstruction of this building and its acquisition of the name Håkonshallen is a complicated story spanning large parts of the 19th century and bearing the imprint of many of that period's trends and tendencies.

In 1840, following a visit to the town of his birth, the painter J. C. Dahl started a campaign to have the hall reconstructed. He himself dropped the idea relatively soon, but the challenge was taken up by others, especially the Society for the Preservation of Norwegian Ancient Monuments (Fortidsminneforeningen) and its long-time director Nicolay Nicolaysen. The reconstruction was not completed until 1895, some 50 years later, during which time it had repeatedly been on the point of discontinuation. Financial constraints and differences of opinion concerning the rightfulness of reconstructing old buildings were

among the principal reasons for this halting progress. The central location of Fortidsminneforeningen did not prevent other groups from playing an active part in work on the hall, one of the most prominent among them being Vestmannalaget. Vestmannalaget was a Bergen-based society campaigning for a “Norwegification” of language and culture and closer co-operation with Iceland, and eventually emancipation from Swedish and, in particular, Danish influence. In this company Håkonshallen acquired progressively greater national significance in a Norway where the idea and necessity of independence from Sweden were becoming more and more of a talking point.

The present article addresses some of the ideas and ideologies underlying the reconstruction of Håkonshallen, ideologies which expressed both through different professional approaches to reconstruction and varying political willingness to support the reconstruction financially. It also conveys some insight into the relatively small community which was professionally and politically concerned with the reconstruction of Norwegian buildings during the second half of the 19th century, a community whose influence then becomes politically noticeable and architecturally visible.

Keywords:

History of built environment, Restoration, Reconstruction, Ancient monuments, Cultural heritage, Nationalism, Architectural conservation

Att bo på en medeltida borg

Hushåll, livsstil och rumslig ordning

av Eva Svensson & Susanne Pettersson

Vardagslivets betydelse

Vardagsliv under medeltiden förknippas ofta med bönder och gårdar, mer sällan med samhällelig elit och borgar. Men vardagsliv var naturligtvis något som alla, även kungar och kejsare, levde och upplevde, om än under olika former. I själva verket utgjorde (och utgör) vardagslivet en essens, eller grundläggande kulturellt betingad struktur, för all mänsklig verksamhet.¹ Studiet av vardagsliv är ett område som passar väl ihop med arkeologiska källmaterial och metoder, eftersom arkeologiska material, särskilt boplatSMaterial, är resultat av daglig mänsklig praktik. Arkeologin är till sin natur fysisk och spatial. En betoning av rummets sociala innebörd ökar värdet av sådana studier.

Då borgar framför allt har associerats med makt, och iscensättning av överhöghet, har frågor om vardagsliv, hushåll och människor ofta hamnat i skymundan. Avsikten med föreliggande artikel är därför att lyfta fram vardagslivets gestaltning och de människor som bodde på borgarna, och därmed belysa andra sidor av borgar och makt under medeltiden.² De båda borgar som står i fokus är Saxholmen och Edsholm i Värmlands län, vilka var i bruk under 1200-talets andra hälft respektive sent 1300-tal och tidigt 1400-tal.

Hushållen, vardagslivet och arkeologin

Hushåll brukar betraktas som de minsta sociala enheterna, och de uppfattas därför lätt som mindre intressanta eller värdefulla ur ett samhällsperspektiv. Eller snarare, samhällsstrukturen anses styra hushållen mer än hushållen påverkar samhällsstrukturen. I olika försök att lyfta fram hushållens betydelse talas t.ex. om vikten av vardagslivsstudier, behovet av intimare sociala studier, att hushållen utgör en sorts hud eller mellanläge

mellan samhälle och individ, hushållens samhällsfostrande betydelse och hushållens ekonomiska betydelse som producenter och konsumenter.³

Det är viktiga och korrekta påpekanden. Hushållet är, och har alltid varit, en av de viktigaste sociala arenorna för vardaglig mänsklig praktik. Det dagliga livet, konsumtionen och merparten av produktionen organiserades i allmänhet inom hushållets ram. De mänskliga beslutsprocesserna utspelades oftast inom hushållet, mellan olika hushåll eller mellan hushåll och yttre aktörer. Men hushållen var mer än ett gränsland mellan kroppens intima behov och det yttre samhället.⁴ Hushållen skulle inte bara reproducera samhällets maktstrukturer och ideal ned till individnivå, utan även det motsatta bör ha varit för handen. Inom hushållen fanns olika förhållningssätt, både gentemot de egna medlemmarna och gentemot samhället, och hushållen var inte minst betydelsefulla avseende produktion av asymmetriska genusrelationer.⁵

Hos stormännen knöts icke-familjemedlemmar (och deras familjer) med olika funktioner till hushållen under längre eller kortare perioder. Därigenom etablerades hierarkiska storhushåll, ofta av föränderlig karaktär. Aristokraternas hushåll utmärktes också av mobilitet och resor mellan olika egendomar. Hos de högre aristokraterna var hushållen organiserade i två zoner, ett inre hushåll kring frun, och ett yttre, ridande, hushåll kring mannen. En försvarlig del av aristokratins makt byggde på fungerande nätverk av släktingar och vänner, samt klienter respektive patroner, där hushållen fungerade som knutpunkter.⁶

De båda borgar som behandlas i denna artikel, Saxholmen och Edsholm, har undersökts med målsättningen att studera vardagslivet ur ett rumsligt perspektiv. Genom att kombinera byggnader och

andra konstruktioner med fyndplatser för föremål eller artefakter och ekofakter som djurbensmaterial och rester efter olika växter, kan mänskliga aktiviteter och rörelse belysas.⁷ Tilläggas bör att det finns många källkritiska problem rörande hur föremål har deponerats i sin samtid, medvetet och omedvetet, och hur senare aktiviteter påverkat de olika fyndplatserna. Inte heller är det självklart hur olika föremål skall relateras till specifika människor eller grupper.⁸

Aristokratisk livsstil

Det idag tämligen vanliga begreppet ”socialt kollektiv” betonar att det inom en på många sätt heterogen grupp fanns sammanbindande idéer om vad som var, eller skulle vara, gemensamt för gruppen. En social identitet som kommunicerades både inom och utom gruppen, inte minst genom den materiella kulturen. I det här sammanhanget hörde aristokrati och huvudgårdar/borgar samman på ett komplext och ömsesidigt identifieringsätt.

Aristokratins identitet konstruerades utifrån huvudsakligen två uppfattningar. För det första en distinktion genom härkomst, dvs. arv, blod och släkt, och för det andra att denna distinktion utmärkte sig genom särskild karaktär och intellekt. Till detta kom en viss förmögenhet, inte minst i form av gods, och makt över andra. Aristokratin strävade efter att synliggöra sin identitet och härkomst genom heraldik, familjenamn och ursprungsmyter. Man kunde känna igen en sann aristokrat genom en rad identifierande sociala markörer, som kroppsstorlek, uppträdande, språk, kläder, mat, ritualer för social interaktion och rumslig organisation. Denna visuellt sociala dimension av liv och beteende blev med tiden allt viktigare, som ett sätt att gå över från en direkt, mer våldsbaserad dominans över de underordnade, till en indirekt form av makt baserad på uppvisad legitimitet.⁹ Sammantaget utgjorde dessa sociala markörer kärnan i den höviska kultur och de riddarideal som utvecklades och förfäktades vid de europeiska hoven under medeltiden.

Aristokratiska kvinnor hade en viktig roll att spela som gestaltare och förvaltare av hövisk kultur och elitär identitet. Särskilt sömnad var en del av modellen för den kvinnliga eliten, vilket syns

inte minst i den höviska litteraturen.¹⁰ Att sy var ett sätt att kommunicera, umgås och excellera, i relation till andra kvinnor och till en större omvärld. Men även om de medeltida adelskvinnorna framställdes som passiva, sköra varelser i den höviska kärlekens namn, hade de verkliga och krävande funktioner. Inte minst att fungera som alliansskapare mellan olika släkter, producenter av nobla familjers kommande släktled och övervakare över hushållens produktion och konsumtion.

Den svenska modellen

I Sverige vann adeln sina officiella privilegier 1280 genom Alsnö stadga. I realiteten fanns redan en aristokrati baserad både på jordäggande och tjänst åt kungen, men genom Alsnö stadga formaliserades och legitimerades gruppens privilegier och särställning. Den svenska adeln var och förblev en försvinnande liten grupp människor. 1526 fanns bara 178 familjeöverhuvuden inom det världsliga frälset i Sverige, och som mest under medeltiden fanns kanske fyra gånger så många.¹¹ Geografiskt var adeln och dess sätesgårdar koncentrerade till södra Sverige och Mälardalen, vilket underlättade nära kontakter inom den lilla gruppen. För de få svenska adelsfamiljerna var tätt sammanbundna i sociala nätverk baserade på släktskap, äktenskap, vänskap och beroendeförhållanden.¹²

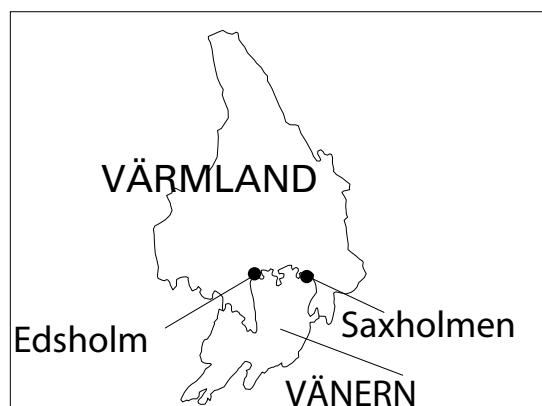
Även i Sverige och Norden vann den höviska kulturen insteg, framför allt vid hoven.¹³ Trots de utländska förebilderna är det tydligt att den nordiska varianten av hövisk kultur hade sina inskränkningar, vilka troligen hörde samman både med ekonomiska begränsningar och tröga inhemska mentaliteter. Ett tydligt exempel utgör den tidiga 1300-talsöversättningen av Chrestien de Troyes *Yvain ou le chevalier au lion*, på svenska *Ivan lejonriddaren*. Här utelämnades flera avsnitt som behandlade hövisk kurtis, för att istället ge större utrymme för framhäandet av hjältens mer manliga drag, främst hans vapenskicklighet.¹⁴

En annan nordisk verklighet var synbar i adelns och riddarnas sätt att bo. Sinnebilden för riddararistokratins bostad var den murade och krenelerade borgen.¹⁵ Men det var ytterst få svenska aristokrater förunnat att inneha en borg, om inte på kungligt uppdrag. Kungamakten var den dominerande aktören vad gällde anläggandet av borgar. De aristokrater som uppförde borgar gjorde det i

allmänhet med kungens goda minne eller rent av åt kungen. Frälsemän kunde i stället markera sin sociala position genom att befästa sina sätesgårdar, flytta dem till speciella platser i landskapet och ge dem nya namn. De kunde också använda sig av utmärkande arkitektur.¹⁶

De svenska borgarna och de befästa huvudgårdarna var efter europeiska mått tämligen små. Många var uppförda av trä istället för av sten, och stora stenborgar med flera torn och krenelerade murar var ovanliga. De flesta borgar blev också kortlivade skapelser, vissa stod bara något 50-tal år.¹⁷ Men av detta får man inte förledas att tro att det inte lades ned kraft och resurser vid uppförandet av de svenska borgarna. Tvärtom var det ofta fråga om omfattande arbeten, bl. a. skulle stora mängder jord flyttas för att bygga upp de kullar man ville att borgen skulle vila på.

Trots att borgarna till det yttre kan framstå som olikartade, rymmer den inre grammatiken flera gemensamma principer, om än iståndsatta i olika skala. Borggrammatiken var inte tillfällig utan hade tydliga socialt kommunikativa syften, även om dessa kunde skilja sig i tid, rum och sammanhang. Bland annat iscensattes successivt olika former av distansering, avskiljande och socialt rumslig sortering av människor.¹⁸ En framträdande tanke, även om den inte alltid var tydligt uttryckt, var uppdelningen av en borg mellan en huvudborg och en förborg. Även yttre befästning, såsom murar, vallar och gravar, var av avgörande betydelse som kringgårdande och avskiljande fenomen. Andra mer eller mindre genomgående beståndsdelar utgjordes av borgstugan för besättningen, dagligstugan och kammaren för borgherren, frustugan för damerna, en källare och gärna något torn.¹⁹

Saxholmen – en historia om en namnlös borg

Högst upp på en klipplåta på den lilla ön Saxen, i en vik av Vänern, ligger lämningarna efter en medeltida borg. Borgen på ön Saxen, eller Saxholmen som den kallas, är en mytomspunnen plats. Men platsen finns inte, så vitt är känt, omnämnd i några medeltida skriftliga källor.²⁰ Kanske kan Saxholmen vara identisk med en Stickaborg, vilken 1276 ingick som en del av ett underhållserbjudande till den nyligen avsatte kung Valdemar.²¹ Dateringsmässigt är detta en möjlighet, då utgrävningarna visade att Saxholmen var i bruk ca 1250-tidigt 1300-tal.

Ön Saxen hade legat i det närmaste orörd sedan borgen av okänd anledning övergavs runt år 1300, fram till de arkeologiska undersökningar som genomfördes under tre, fyra sommarveckor åren 1992–1996.²² Undantaget är en kort period under 1800-talets senare del, då en fattig fiskarfamilj etablerade ett torp på ön ett stycke vid sidan av borgruinen.

Ett förslag till historisk kontext

Den stora majoriteten borgar som uppfördes under 1200-talets andra hälft var skapelser av kungamaktens nätverk, och det finns bara enstaka exempel på konkurrerande företag. Ett sådant var Ymseborg, som innehades av de s.k. Filipssonerna Johan och Birger Filipsson (Aspenäs-ätten), vilka var motståndare till kungen och hans män. Ett annat var Läckö borg, som uppfördes av skarabiskopen Brynolf Algotsson, en av de mäktiga Algotsönerna. Men den byggdes kanske först så sent som 1298.²³ Ur ett Saxholms-perspektiv är dessa borgar intressanta, för både Ymseborg och Läckö ligger i Vänerområdet, alltså i samma sfär som Saxholmen.

Värmland var under medeltiden även ur ett svenskt perspektiv fattigt på stormän, adelsfamiljer och gods. Det var framför allt lagmännen och deras familjer som innehade gods och maktposition, och de få huvudgårdar som är kända kan i allmänhet knytas till lagmännen. Dessa hade en

FIGUR 1. Saxholmens och Edsholms geografiska belägenhet.

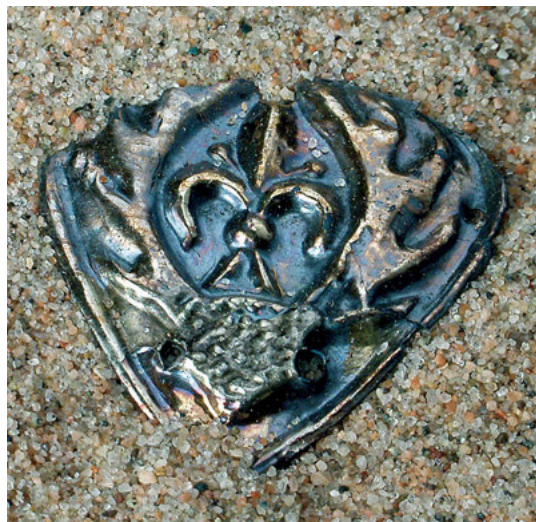
stark ställning i landskapet, och de var åtminstone under medeltidens första hälft starkt förankrade i landskapet.²⁴ Att ta plats i det värmländska Vänerområdet krävde därför att man hade lagmannen på sin sida. Vid 1200-talets mitt fanns rätt man på plats, lagman Höld, som tillhörde kungamaktens nätverk. Genom Birger Jarl kom Höld i besittning av ett aldrig tidigare skådat godscomplex i Värmland. Många av gårdarna hade tidigare ägts av personer tillhörande Filipssonernas (och deras företrädares) nätverk, men de hade hamnat i kungamaktens ägo till följd av olika (förlorade) konflikter och strider.²⁵ Flera av de gårdar Höld kom i besittning av låg i sydöstra Värmland, och hans huvudgård Arnön låg i Saxholmens grannsocken Väse.

Men i Saxholmens omedelbara närhet fanns andra starka aktörer på plats. Ölmeviken, dvs. området runt Saxholmen, uppvisade den högsta tätheten i Värmland beträffande frälseägda gårdar. Det är också troligt att någon eller några av dem fungerade som sätesgårdar under tidig medeltid och 1200-tal, då Ölme kyrka var egenkyrka för släkten Värmske, som ägde flera gårdar vid Ölmeviken. Utifrån det fragmentariska skriftliga källmaterialet ingick släkten Värmske i Filipssonernas nätverk och tillhörde alltså kungamaktens motståndare. Även Filipssonerna, och några av deras närmaste släktingar, förfogade över jord i trakten.²⁶

Troligen uppfördes Saxholmen som en del av det kungliga nätverkets ambitioner i Vänerområdet. Föremål och ekofaktmaterial, som djurben och makrofossila växtdelar från Saxholmen, visar att borgen var självförsörjande, åtminstone avseende animalieprodukter, något som inte hade varit nödvändigt om borgen tillhört någon med tillgång till lokala gårdar.²⁷

Närvaron av kungamaktens nätverk på Saxholmen kan även beläggas arkeologiskt. Vid utgrävningarna på Saxholmen påträffades en ströning med ätten Bobergs vapenbild (se fig. 2). Ströningen härrör från den senare delen av borgens brukningstid och kan med stor sannolikhet knytas specifikt till riddaren och riksrådet Lars Boberg, vilken vid 1200-talets slut verkade i Värmland i kraft av ett kungligt uppdrag.²⁸ Lars Boberg var alltså, å kungens vägnar, borgherre på Saxholmen i slutskedet av borgens livstid.

Saxholmen gick ur bruk under tidigt 1300-tal,

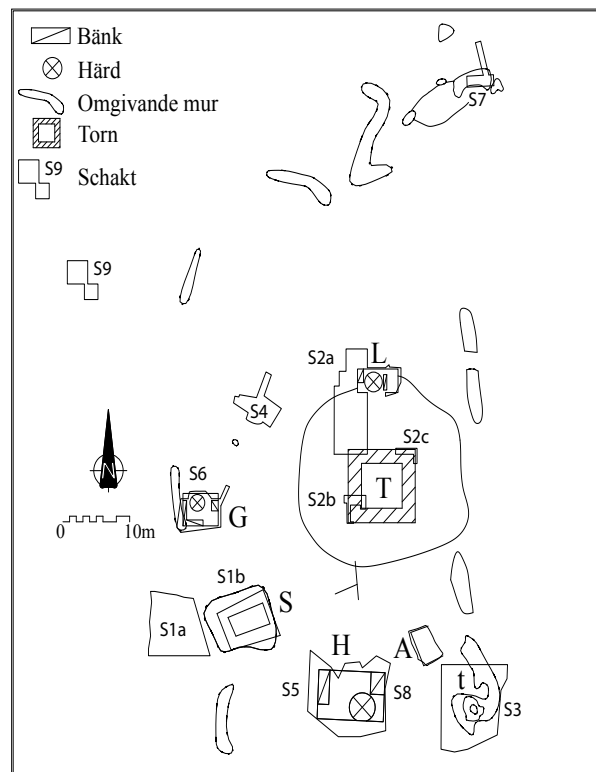
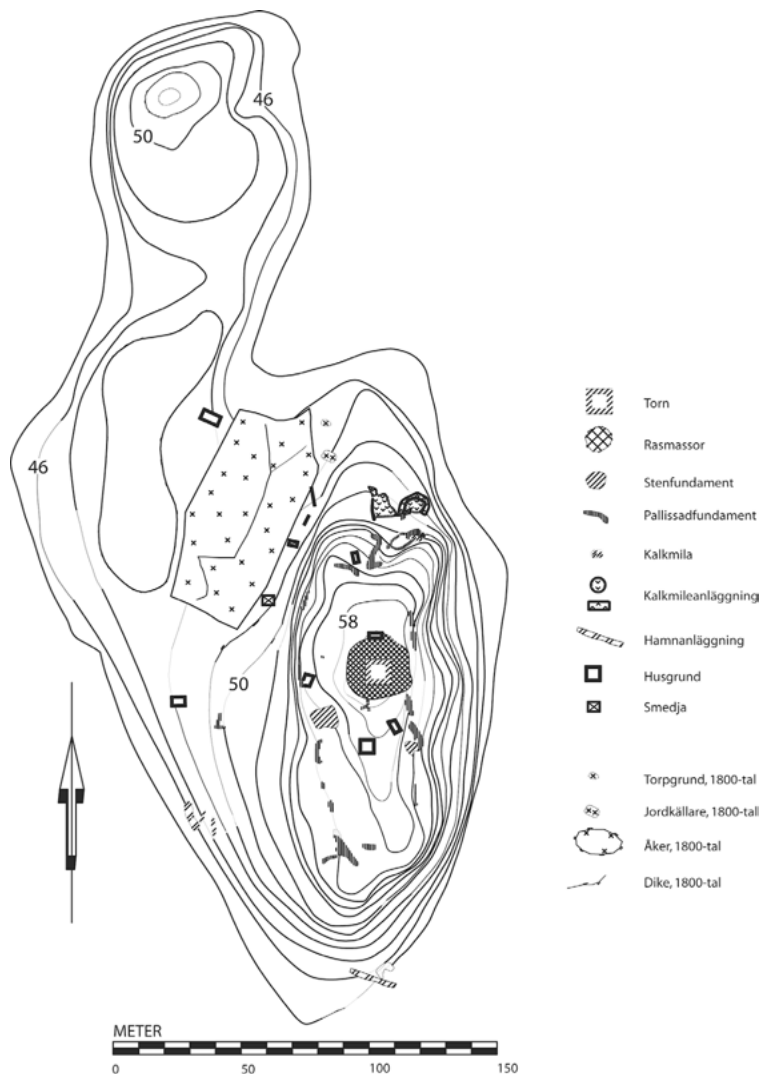
FIGUR 2. Ströning med ätten Bobergs vapen hittad på Saxholmen. Foto Lars Thorén, Värmlands Museum.

utan några spår av strider eller systematiskt förstörande. Man verkar helt enkelt ha lämnat borgen och inte återvänt. Förmodligen spelade platsen successivt ut sin roll, i och med att Filipssonerna och Algotssonerna led svidande nederlag och släkten Värmske dog ut. Det fanns inte längre någon seriös konkurrent till kungamakten i Ölmeviken och Vänerområdet. Kanske hade Saxholmen kunnat fortleva och utvecklas, om borgherrarna hade lyckats få ordning på skatteuppbörden och därmed gett borgen en ny roll som centrum i ett fögderi.

Undersökningarna av Saxholmen

Ön Saxen består av två klipphöjder belägna i norra respektive södra änden av ön. Mellan dessa ligger en lägre platå och ett lågt, delvis blött område. Den södra klipphöjden är den största och den högsta, med en ca 100 x 40 meter stor platå ca 25 meter över Vänerens yta. På den högsta klippan ligger resterna efter ett ca 10 x 10 meter stort stentorn, Saxholmens huvudbyggnad. Platån kantas ställvis, främst vid de mindre branta partierna, av låga stenmurar. Dessa utgjorde fundament till en omgivande palissad av trä, vilken hade omgärdat det huvudsakliga borgområdet. Här återfinns lämningar efter flera hus, och merparten av utgrävningarna har varit förlagda till detta område.

Det fanns tre öppningar i palissaden. De två

FIGUR 3. Saxholmen, plan över kartade och undersökta lämningar. Borgområdet uppförstorat. Bokstavs-beteckningar refererar till konstruktioner beskrivna i texten.

huvudingångarna var belägna i norr respektive i söder, och palissaden var invid dessa utrustad med extra förstärkningar i form av dubbla murar och långa, trånga inslussningspassager. För att nå den södra porten var man tvungen att färdas genom en smal, naturlig klippskreva, medan stigen upp till norra porten omgärdades av en brant klippa på ena sidan och en palissad på den andra. I anslutning till den norra ingången har dessutom en byggnad, troligen en vaktstuga, varit belägen. Den tredje öppningen i palissaden har fungerat som "lönnutgång", och bestod bara av några få trappsteg anlagda i muren på en undanskymd plats i den sydvästra delen av borgområdet.

På en avsats nedanför och norr om borgområdet lokaliserades lämningarna efter en kalkmila, en kalksläckningsgrop, en damm och en kanal

mellan dammen och släckningsgropen. Kalkmilen har grävts ut, och bl. a. påträffades en stor mängd räfflad lerklining från den välvda kupolen över milan. Likadan lerklining påträffades i stora mängder som fyllnadsmaterial under flera hus inne på borgområdet. Något som visar att kalkmilen byggdes och brukades medan anläggningsarbetena inför borgens uppförande pågick.

På en avsats nedanför, strax väster om borgområdet, påträffades en smedja. Även denna har grävts ut. Inga redskap eller andra föremål hittades, och mängden slagg var försvinnande liten. Smedjan har troligen använts för reparationer som var nödvändiga under vistelsen på borgen. Det är också möjligt att smedjan främst var i bruk under borgens byggnadsfas för de behov som då förelåg.

Två hamnanläggningar har påträffats, och en tredje bör ha funnits. Den största av de lokaliserade hamnanläggningarna bestod av en stor brygganläggning med ett båthus, belägen på öns sydspets. I vattnet utanför bryggan påträffades rester efter stenistor, som har tolkats som fundament till en vågbrytare. Den andra hamnanläggningen, bestående av en liten brygga, är belägen i ett undanskymt läge bakom en klippa på öns sydvästra sida. Intressant nog leder den närmaste och mest lättframkomliga vägen från lönstrappan ned till denna brygga. Det bästa hamnläget på ön är emellertid den lilla viken norr om borgområdet. Den gick inte att undersöka, men sannolikt har där funnits en hamn.

Ytterligare några anläggningar har påträffats på ön utanför själva borgområdet, fem husgrunder, varav två endast delvis synliga, och ett stenfundament med okänd funktion. Tre av husgrunderna är belägna på en avsats nordväst om borgområdet, överblickande det sankna område som dikades ut av 1800-talets torpare och gjordes om till åker. En husgrund och ett stenfundamentet hade anlagts på terrasser i slutningen väster om borgområdet. Den sista husgrunden, vilken hade låg härd av distinkt medeltida karaktär, var belägen intill viken med den förmodade hamnen.

Den mur- eller palissadomgärdade platå, på vilken merparten av borgens byggnader hade uppförts, var ojämn med gropar och uppstickande klippor. Ett omfattande arbete med att jämna ut den naturgivna topografin hade därför föregått byggnationen. Man hade fyllt med jord, kasserad lerklining från kalkmilekupolen, bränt virke och vegetation från brandröjningen. Trots detta kvarstod en hel del ojämnheter och uppstickande klippor, något som användes som konstruktionselement vid uppförandet av byggnaderna.

Utgrävningarna på Saxholmen genomfördes genom att sju olika schakt togs upp i det centrala borgområdet.²⁹ De lämningar som påträffades vid dessa undersökningar härrörde från två faser, anläggningsfasen och bruksfasen. Förutom utfyllnadslagren påträffades ett lager bestående av kalkbruk, tegel och sten i anslutning till tornet, samt två nedbrända träbyggnader.

I borgområdets sydvästra del undersöktes ett kombinerat magasin och vaktorn (S). En kraftig stengrund och läget mellan två klippor gav bygg-

naden en källarfunktion, medan träöverbyggnaden sannolikt fungerade som sovstuga för soldaterna och som extraförstärkning i det svaga parti av det yttre försvaret som svackan utgjorde. Under magasinet/vaktornet påträffades resterna efter en äldre, nedbränd träbyggnad.

Själva tornet (T) på Saxholmen undersöktes egentligen inte. Dels för att ruinkullen skulle bevaras för eftervärlden, dels på grund av problem med att hantera de stora volymerna rasmassor utan maskinell hjälp. Däremot togs två mindre schakt upp över förmodade hörn, och ett större schakt togs upp över ett yttre, stående hörn och en intilliggande plan yta som bedömdes kunna rymma andra anläggningar. Genom undersökningarna av hörnen kunde tornets storlek bestämmas till att ha varit ca 10 x 10 meter utvändigt, med en vägg tjocklek på ca 2 meter. Tornet har förmodligen rymt borgherrens bostad, en källare i botten och en sal.

Norr om tornet påträffades en mindre träbyggnad (L), med rester efter en härdpall och två bänkar. Utifrån fyndmaterialet, med ett påtagligt inslag av ”kvinnoföremål”, tolkades byggnaden som en frustuga.

I borgområdets sydöstra del undersöktes en naturlig sänka med ett ovalt stenfundament och delar av det omgivande palissadfundamentet. Sänkan utgjorde en av de svagaste och mest lättillgängliga punkterna i borgens försvar, och den hade därför förstärkts med ett extra torn av trä. Den lilla sänkan hade använts som sogrop, och här påträffades rikligt med artefakter, inklusive en hel del hela föremål. Påtagligt var att man hade vinnlagt sig om en organiserad sophantering. Benmaterialet, matavfallet, hade bränts och krossats innan det dumpades i sogropen. Ambitionerna att hålla borgen någorlunda ren var påtaglig även i de andra schakten.

Det största undersökta huset, en träbyggnad med stor eldstad och rester efter väggfasta bänkar (H), var beläget i borgområdets södra del. Till följd av husets storlek och karaktären på fyndmaterialet har byggnaden tolkats som borgens hall och hushållets samlingsplats. Under hallen påträffades ett äldre nedbrunnet hus.

Ytterligare ett hus med eldstad (G), påträffades i borgområdets västra del. Huset tolkades som ett bostadshus av trä för medlemmar av borghushäl-

FIGUR 4. *De stående resterna av tornets nordvästra hörn.*
Foto Erik Engelbrekt, Saxe Knutar (VM S-1528:5).

lets lägre sociala skikt, då fyndmaterialet var av ett påtagligt enklare slag än från de övriga byggnaderna.

Det sista undersökta huset, en träbyggnad utan eldstad (A), var beläget nordöst om hallen. Fyndmaterialet visar att hantverk, bronsjutning och slidhornshantverk hade bedrivits i byggnaden.

Byggnaderna på Saxholmen, förutom huvudtornet, var uppförda i huvudsak av trä. Till följd av att borgen övergavs utan att byggnaderna monterades ned fanns en riklig uppsättning byggnadsdetaljer i fyndmaterialet. Eller rättare sagt, det finns mycket gott om spik och nitar med tillhörande brickor från byggnadernas rasmassor. Nitarna med brickor visar att träbyggnaderna har satts samman av delvis förtillverkade delar, troligen plankfyllda ramar. Träbyggnaderna hade alltså kunnat uppföras tämligen enkelt och snabbt, men de blev inte särskilt stabila och täta.

Undantaget från detta byggnadssätt var hus G, utrustat med hörnstenar istället för syll och med avsevärt färre spikar, nitar och brickor i fyndmaterialet. Detta indikerar att huset var knuttimrat och alltså mer stabilt och vädertåligt än de hopnitade plankhusen. Hus G utmärker sig även på andra sätt. Härden var förhållandevis stor, golvet vilade på ett tjockt, isolerande lager lera och läget var undandraget till en från väder och vind mer skyd-

dad plats. Kort sagt, hus G var mer lämpat som vinterbostad än övriga hus.

Huskonstruktionerna på Saxholmen ger alltså anledning att tro att borgen främst nyttjades sommartid och att bara en liten besättning lämnades kvar över vintern. Denna iakttagelse stämmer väl överens med fyndmaterialet, som i det närmaste helt saknar vinterrelaterade föremål som broddar och isläggjar.

En hel del av de byggnader och funktioner man kan förvänta sig att hitta på en borg³⁰ har lokaliserats på Saxholmen. Några saknas, som kök eller kokhus, stall och ladugård, men dessa kan dölja sig bland de icke undersökta anläggningarna. I stort sett verkar i alla fall Saxholmen följa ett allmänt mönster vad gäller vardagslivets och olika funktioners rumsliga uppdelning på borgar.

Fogdeborgen Edsholm

Under medeltiden låg Edsholm på en liten klippö i ett smalt sund mellan Vänern och viken Grumsfjorden. Idag är området mellan fastlandet i norr och den lilla ön utfyllt, och ön har förvandlats till en halvö. På ömse sidor sundet har två tätorter, Grums och Slottsbron, vuxit fram, och inte mycket av det medeltida landskapet finns kvar.

Edsholm anlades som uppborås och cent-

rum för det värmländska fögderi som skapades 1326 eller något senare.³¹ Borgen omtalas i skriftliga källor första gången 1397 men uppfördes sannolikt några decennier tidigare. 1378 överläter en Jöns Gudleksson gården Strand, under vilken Edsholms borgö bör ha legat, till Erik Kertilson Puke, en av de mäktigaste männen i Norden vid denna tid. Erik Kertilsson Puke hade etablerat sig som stor godsägare och potentat i Värmland under 1360-talet, och i början av 1370-talet agerade han som kung Håkans förlängda arm.³²

Med största sannolikhet var det Erik Kertilsson Puke som uppförde Edsholms borg, troligen strax efter att han kom i besittning av gården Strand. Puke innehade Edsholms borg och fögderi fram till sin död 1396, trots inbördeskrig, växlande kungar och slutligen skapandet av Kalmarunionen. Efter Eriks död köpte drottning Margareta det väldiga godsinnehavet med pantlänet Värmland av hans arvtagare och dotter Katarina.

Bland Erik Kertilsson Pukes efterträdare fanns bl. a. Agmund Hemmingsson Hatt, riddare och lagman i Värmland, och den siste fogden Herman Gisler. Herman Gisler kan ha haft en underfogde, för han satt inte på Edsholm den fatala dagen 1434 då Edsholm blev upprorets och lågornas rov.³³

Edsholm var en av många borgar som uppfördes i Sverige under 1300-talets senare hälft.³⁴ Det var en tid av såväl inbördeskrig och kamp om herreväldet över de nordiska länderna som av ekonomisk kris, befolkningsminskning och därmed vikande skatteunderlag. Borgarna blev ett instrument för att strama upp skatteuppbörden och stärka kronans förvaltning i många landsändar. Som fogdar insatte först kung Albrekt av Mecklenburg och senare drottning Margareta gärna danskar och tyskar. Fogdarna gjorde sig ofta kända för att fara hårt fram å sina härskares vägnar, och de blev därför illa sedda av bönderna.

Lika impopulära blev borgarna, de i landskapet fysiska förkroppsligandena av fogdarnas agerande och överhetens allt hårdare nypor. Därför blev borgarna måltavlor under Engelbrektsupproret 1434 då merparten borgar i Sverige intogs.³⁵ Många brändes ned och förstördes, och Edsholm var inget undantag. 1434 intogs och brändes Edsholm av en upprorsgren under ledning av väpnaren Peder Ulfsson (Roos av Ervalla). Edsholm försvinner därefter ur det skriftliga källmaterialet, och de arkeologiska utgrävningarna visar att borgen aldrig byggdes upp igen.

FIGUR 5. Edsholms borgruin. Foto Eva Svensson.

Borgen och uppbörd

Huvuddragen för de senmedeltida skatterna kan försöksvis rekonstrueras för Värmland, då skatteboken från 1503 och jordeboken från 1540 troligen har rötter i Erik Kettilsson Pukes tid. Enligt uppgift skall Erik Kettilsson Puke ha låtit upprätta en räkenskapsbok, med uppgifter om beskattningen, och både skatteboken från 1503 och jordeboken från 1540 hänvisar till gammal stadga.³⁶ Utifrån de båda tidiga 1500-talskällorna erlade de flesta byar sina grundskatter i oxar, men även järn och pengar var relativt vanliga skattepersedlar, och enstaka enheter skattade märdskinn eller lax.

Förutom de skatter som skulle erläggas till kronan var bönderna skyldiga att betala en skatt till borgarnas underhåll, den s.k. gårdesskatten som infördes 1403.³⁷ Gårdesskatten stipulerade att varje gård, dvs. fyra bönder, skulle leverera ett nöt, två får, en gris, två gäss, fyra höns, 40 ägg, 40 lass ved, två pund (ca 17 kg) smör, ett pund råg och 1 mark (drygt 200 g) hampa varje vinter och en och en halv gång så mycket varje sommar. Gårdesskatten var en betungande pålaga för bönderna men verkar inte ha räckt till för borgarnas behov.

Under sin korta tid framstår Edsholm som en framgångshistoria ur uppördssynpunkt. Ekofaktmaterialet från Edsholms förborg, både det osteologiska och det paleobotaniska, ger vid handen att de stipulerade skattepersedlarna verkligen levererades till borgen.³⁸ Men det arkeologiska materialet från Edsholm, särskilt ekofaktmaterialet från förborgen, visar att borgen måste ha försörjts också på annat sätt än genom skatter. Bland annat påträffades mycket havre och en hel del vete som var tämligen dåligt rensad, och det kvarvarande ogräsmaterialet överensstämmer väl med vad som hade kunnat förväntas för lokalt odlad säd. Då andelen kronojord i Värmland var försvinnande liten, bör de gårdar som stod till förfogande för Edsholms försörjning snarast ha varit kopplade till fogdarna, som den tidigare omtalade gården Strand.

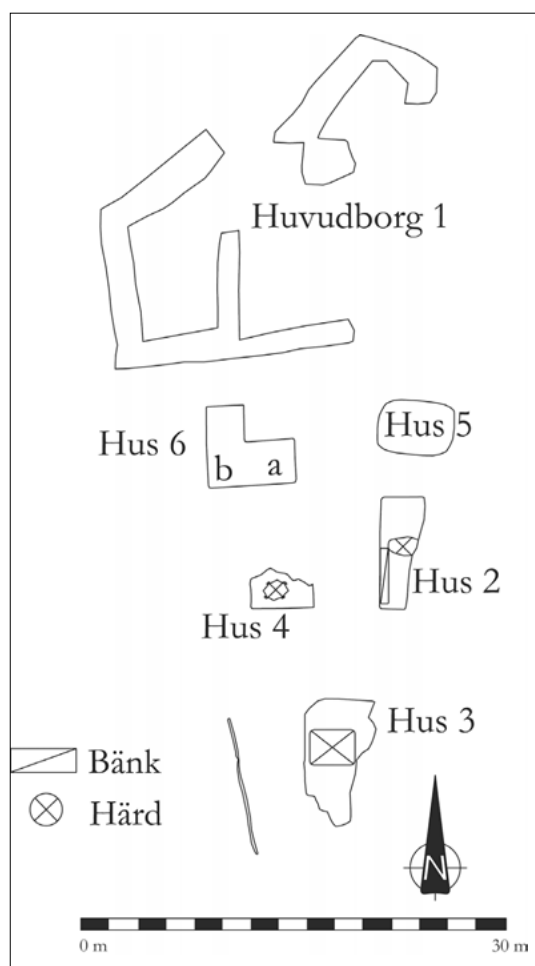
De arkeologiska undersökningarna av Edsholms borg

Edsholms borg grävdes ut huvudsakligen i två omgångar. Under åren 1948 och 1954–1955 undersöktes huvudborgen av sten, och under åren

1991–1992 förborgen med dess byggnader av mer förgängligt material.³⁹ Bakgrunden till utgrävningarna vid 1900-talets mitt var att militären under andra världskriget hade återanvänt den medeltida befästningen och byggt in betongbunkrar i borgen. Utgrävningarnas syfte var därför att ta fram de medeltida murarna och konservera dessa. Man grävde även kulturlagret i huvudborgen, men till följd av den mycket översiktliga rapportframställningen är det arkeologiska materialet från huvudborgen till vissa delar svårbehandlat. En stor brist är avsaknaden av osteologiskt och paleobotaniskt material.

Förborgen grävdes ut hösten och vintern 1991–1992 som en exploateringsundersökning, till följd av ombyggnad av intilliggande järnväg och lands-

FIGUR 6. Edsholm, plan över undersökta lämningar. Sifferbeteckningar refererar till konstruktioner beskrivna i texten.

väg. Redan tidigare hade delar av förborgen förstörts, utan arkeologisk dokumentation, vid anläggandet av den ursprungliga järnvägssträckningen och annan verksamhet. De sentida aktiviteterna och störningarna till trots är det arkeologiska materialet från Edsholms förborg tämligen gott och omfattande.

Huvudborgen (1) hade varit uppförd i sten. Utifrån kvarstående fundament och foton från den äldre utgrävningen verkar det ha varit fråga om skalmurar av natursten som inte tuktats. Huvudborgens placering och utformning följde de topografiska förutsättningarna och berggrundens struktur, vilket gav byggnaden en oregelbunden planlösning. Den översiktliga dokumentationen, avsaknaden av uppgifter om var olika fynd har hittats samt frånvaron av ekofakter gör det svårt att bedöma vilka funktioner som rymdes i huvudborgen. Uppgifter om en riklig förekomst av bränd säd gör det troligt att stenborgens bottenvåning hade fungerat som magasin.

Huvudborgen bör i övrigt ha utgjort residens för borgherren med familj och ha använts för representation. Även borgherrens närmast omgivande uppvaktningshus bör ha huserat i huvudborgen. Fyndmaterialet indikerar en social skiktning mellan huvudborgen och förborgen, och att kvinnor vistades i huvudborgen men inte på förborgen.

De många sentida störningarna på förborgen gjorde att inget av de hus som påträffades var intakta, och husens storlekar kunde vara svåra att uppskatta. Lyckligtvis var vitala konstruktioner som härdar bevarade, och de kvarvarande kulturlagren var rikhaltiga. Det var därför sällan några problem att funktionsbestämma de undersökta byggnaderna med hjälp av bevarade strukturer, artefakter och ekofakter.

Det mest påtagliga intrycket från grävningens inledningsfas var den totalt ödeläggande brand som drabbade borgen 1434. Allt var eldpåverkat, och husen hade rasat samman till följd av branden. I rasmassorna efter husen fanns gott om byggnadsmaterial bevarat, vilket gjorde det förhållandevis enkelt att rekonstruera byggnadsskicket. I samtliga fall, utom ett, hade husen uppförts i korsvirke. Den avvikande byggnaden hade varit knuttimrad, och de sista, hårt brända, stockvarven stod fortfarande kvar. Knuttimmer var ett förväntat byggnadsskick i dessa trakter, men korsvirke

var desto mer förvånande. Det förefaller som korsvirkestekniken var ett tämligen urbant fenomen under medeltiden och att spridningen till landsbygden skedde först senare.⁴⁰

Under utgrävningen tillkom ett annat intryck, nämligen att förborgen hade varit en starkt nedsmutsad och skräpig plats. Där låg drivor av djurben (ca 500 kg tillvaratogs), dvs. mat- och slaktavfall, både i och utanför husen. Dessa sopor hade inte sorterats, deponerats eller behandlats på något särskilt sätt, utan bara dumpats var som helst.

De olika byggnaderna på förborgen hade haft olika funktioner. Resterna efter de två största byggnaderna var belägna i utgrävningsområdets västra respektive södra utkanter. Den ena hade fungerat som manskapsbarack och samlingsplats för förborgsbesättning (2), och den andra hade varit sovstuga (3). Manskapsbaracken hade en hallfunktion, och den specifika fyndkombinationen av skärvorna av ett vinkrus, några speltärningar och mynt belyser tämligen väl verksamheten i denna byggnad. I manskapsbaracken hade också mat lagats och konsumerats, tydligt uttryckt i en stor mängd djurben. Härden, eller ugnen, i huset hade även, att döma av makrofossilmaterialiet, använts för att baka vetebröd. Omedelbart söder om manskapsbaracken fanns ytterligare en liten härd som hade använts för matlagning.

Sovstugan rymde en ovanligt stor eldstad, men inga spår av matlagning påträffades här. Däremot påvisade makrofossilanalysen förekomst av starrväxter, dvs. möjlig sovhalm. Ställvis invid både manskapsbarackens och sovstugans väggar fanns rester efter fundament till väggfasta bänkar.

Centralt på förborgsområdet låg det mest skadade huset (4), troligen resterna efter ett bostadshus, kanske för garnisonens befälhavare. Här hittades sköldbucklor och kvarnstenar, sparsamma rester efter matlagning osv.

Norr om manskapsbaracken låg ett ovalt hantverkshus (5). Genom byggnaden gick en störning efter ett sentida rör. Märkligt nog följde störningen i stort sett den funktionella uppdelning som hade varit för handen under medeltiden. Den östra delen rymde en kupolväld ugn där finsmide av järn och koppar hade idkats. I den västra halvan hade hornhantverk baserat på älghorn bedrivits, och här hittades råvaror, halvfabrikat och spill samt abborrhjäll från limtillverkning.

Det sista huset, i två delar, var en märklig konstruktion beträffande både funktion och byggnadsskick. Den östra delen (6a) hade varit uppförd i korsvirke, med de brända men tydliga resterna av ett trägol. Denna byggnad saknade eldstad, men istället hittades här ljushållare. Utifrån fyndmaterialet, t.ex. flera lås, ett bokspänne och ett par schackpjäser, har byggnaden tolkats som en skri-varstuga. Den västra delen (6b) utgjorde den enda knuttimrade byggnaden på borgen. Här påträffades en krubba med i det närmaste ren havre, lite hästgödsel och en uppsättning hästföremål, t.ex. ett betsel av ansenliga proportioner och en ryktskrapa. Med andra ord, byggnaden hade varit ett stall. Av hästuprustningen att döma var det inte vilken häst som helst som hade bott här, utan troligen borgherrens stridshäst. Den var så pass dyrbar att den hystes på förborgen istället för bland övriga hästar någonstans på fastlandet.

Det mesta talar för att förborgen beboddes av en grupp legoknektar av icke lokalt ursprung. Fyndmaterialet från förborgen har en tydligt militär karaktär, och de militära föremålen ger ett standardiserat intryck. Dessutom saknas föremål som indikerar kvinnlig närvaro. Den bristande

renhållningen visar att de män(niskor) som vistades på förborgen inte hade några planer på att stanna där någon längre tid. Valet att uppföra byggnaderna i korsvirke bör därför inte betraktas i termer av timmerbrist, vilket brukar anges som det främsta skälet till valet av korsvirke som byggnadsteknik, utan snarare i termer av ett försök att skapa en hemlik miljö åt legoknektarna. Förmodligen hade dessa hämtats i södra Skandinavien och/eller norra Tyskland, kanske från urbana miljöer där korsvirke var vanligt. För dylika män framstod säkert det glesbebyggda Värmland med dess stora skogsområden som en främmande miljö.

Vardagslivets strukturer och aktiviteter

Vid utgrävningarna av Saxholmen tillvaratogs 2 206 föremål.⁴¹ På Edsholms förborg tillvaratogs 2 998 föremål, och från utgrävningarna av huvudborgen finns 600–700 fyndposter registrerade.⁴² Det är alltså fråga om relativt stora föremålsbestånd som tillsammans med ekofakter och de olika konstruktionerna vittnar om olika aktiviteter, strukturer och tillstånd. Här skall hantverk, mat-

FIGUR 7. Fingerringar, pärlor, ströning, dräktbjällra och infattningssten från Saxholmen. Foto Lars Thorén, Värmlands Museum.

FIGUR 8. Skärvor av stengodskrus, tärningar och schackpjäser från Edsholm.
Foto Lars Thorén, Värmlands Museum.

och renhållning, klädsel och uppträdande samt vardagsmagi belysas närmare.

På båda borgarna har olika hantverk bedrivits. På Saxholmen har man idkat bronsgiutning, smide, textilhantverk, slidhornshantverk (okända produkter), och på Edsholm bronsgiutning, finsmide och smide, textilhantverk (endast sömnad i huvudborgen), skinnarbete samt hornhantverk för produktion av spelpjäser och armborstdetaljer. Med undantag för textilhantverket har det varit fråga om produktion i liten skala för konsumtion på borgen. De förmodat manliga hantverken utövades på särskilda platser, eller i speciella byggnader, av helt eller delvis specialiserade hantverkare. Det kvinnliga textilhantverket bedrevs däremot som en del av det vardagliga sociala umgänget i bostadshus eller samlingsbyggnader där borgfruarna med följe vistades. För de högättade kvinnorna var textilarbete mer än produktion av nödvändigheter, och särskilt sömnad var av grundläggande betydelse för konstruktionen av kvinnlig elitär identitet (se not 10).

Vid grävningarna på Saxholmen tillvaratogs 43 kg (oftast brända) djurben, mestadels matavfall från borgens brukningsfas.⁴³ Dessa djurben hade i huvudsak deponerats utanför husen och i ”sop-

gropen”, vilket visar att man hade strävat efter att hålla husen rena från matavfall. Nöt, följt av gris och därefter får/get dominerade kött dieten, men vid enstaka tillfällen hade man även festat på vilt, vildfågel, tamfågel och lokal fisk. Enligt makrofossilanalyser från Saxholmen⁴⁴ var den vegetabiliska delen av dieten ensidig. Främst konsumerades korn men också en mindre del havre, vilket indikerar att gröt och bröd varit viktiga inslag i kosten. Dessutom har enstaka enbär och hasselskal hittats. Kosthållet på Saxholmen framstår som tämligen enkelt, och det överensstämmer i huvudsak med vad som konsumerades av bönderna i den samtida byn Skramle i Värmland.⁴⁵ Större möda hade enligt fyndmaterialet lagts på bordets synliga delar, som servis. Förekomsten av bestick, som skedar, vittnar om att man också börjat uppmärksamma bordsskickets betydelse.

Från Edsholms förborg har belagts både en mer exklusiv servis och ett mer varierat kosthåll, inkluderande ett större inslag importerad mat och dryck, än på Saxholmen. Utifrån den osteologiska analysen kan det konstateras att nötkött dominerade den animaliska delen av kosten, men man hade också ätit får/get, gris, lite kyckling, lax, torsk samt älg, hare och lokalt förekommande fisk.

Den vegetariska delen av dieten dominerades, av makrofossilanalysen att döma, av korn, men även vete, havre, lite råg och kanske också hallon hade konsumerats. Sannolikt åt man än bättre i huvudborgen.⁴⁶ Trots bättre mat och dryck, och finare servis, utgjorde Edsholms förborg knappast en apptitlig miljö. Till skillnad från Saxholmen, där man vinnlagt sig om sin boendemiljö och idkat aktiv renhållning, slängde förborgsbesättningen på Edsholm sina sopor var som helst.

Om Edsholm utmärkte sig för bättre mat, så rådde omvända förhållanden vad gällde klädsel, för Saxholmen uppvisar i detta avseende ett synnerligen rikhaltigt fyndmaterial i form av smycken, dräktbeslag och andra accessoarer.⁴⁷ Kläder, accessoarer och rustning utgjorde viktiga medel i det ständigt pågående och föränderliga sociala spelet människor emellan, och genom exklusiv klädsel distanserade sig människorna på Saxholmen från andra sociala grupper i samhället. Man strävade uppenbarligen också efter att legitimeras sin särställning genom att demonstrera ädel härstamning, för i fyndmaterialet finns en rad smycken som har betydligt äldre dateringar än borgen.

Klädsel och uppträdande bör ha varit av särskilt stor betydelse under 1200-talets andra hälft, eftersom det var vid denna tid adeln konstituerades som privilegierat socialt kollektiv. Vid tiden för Edsholms borg var både adeln som social grupp och borgar som byggnadsform etablerade element i samhället. Edsholms besättning klädde sig avvikande gentemot människorna i omgivningen, men mindre påkostat än aristokraterna på Saxholmen, då inslaget av smycken och dräkt detaljer är avsevärt mindre i fyndmaterialet från Edsholm. För människorna på Edsholm var det inte bara avståndstagande från gemene man som var viktigt, utan centralt i de sociala förhållandena på Edsholm var relationen mellan människorna i huvudborgen och dem på förborgen. Genom kläder och rustning visade man tydligt att förborgen och huvudborgen utgjorde skilda sociala världar, befolkade av olika slags människor. Av fyndmaterialet att döma verkar besättningen på förborgen ha framlevt sina dagar klädda i rustning.

Saxholmen uppvisar rika spår efter vardagsmagiska handlingar.⁴⁸ En oval eldslagingssten (åskvigg), knivar, pärlor, yxor, nålar, hästskor, pilspetsar, rembeslag, saxar, soljor, sländtrissor samt

fyra hopvikta runbleck utgör möjliga vardagsmagiska föremål i sig själva. Därtill kan ytterligare tre föremål, två fingerringar och en skära, bedömas tillhöra denna grupp utifrån fyndkontexten. Fingerringarna hade deponerats i eldstäder. Den ena, en mansring att döma av storleken, hade placerats under eldstaden i frustugan (L), och den andra, en fingerring av guld med två händer sammanflätade i ett handslag, hade lagts i eldstaden i hallen (H). Skäran hade lagts under utfyllnadsmassorna utanför det knuttimrade huset (G).

Det vardagsmagiska inslaget är sparsammare på Edsholm, men hästskor, knivar, nålar, radbandspärlor, rembeslag, saxar, soljor, en skära och en yxa kan tolkas som lämningar efter dylika handlingar. Särskilt den skära som hittades invid huvudborgsmuren, alltså vid gränsen mellan huvudborg och förborg, är intressant då den kan tolkas som en symbolisk förstärkning av den viktiga sociala gränsen mellan huvudborg och förborg.

Möjligen kan den starkare kristna dimensionen på Edsholm, synbar i fynd av radbandspärlor, ha gjort den vardagsmagiska praktiken mindre viktig, men troligare är att det ovanligt stora antal rituella depositioner som har belagts på Saxholmen vittnar om andra behov. Saxholmen var ett känsligt politiskt projekt, samtidigt som borgen var ett nytt sätt att bo och leva på för många av människorna i borgbesättningen. En förändring av livet som gjorde att behovet att försäkra sig om trygghet blev extra kännbart.

Vardagslivets avigsida

Konstruktionen av adeln som ett socialt kollektiv var på många sätt en framgångshistoria, samtidigt som rötterna i bondeursprunget satt kvar. Mycket var nytt under 1200-talet, och antagligen inte helt lätt att tillägna sig vare sig man själv hörde till eliten eller ingick i dess hushåll. Matvanor satt djupt rotade, och att bo på en isolerad klippö inhägnad av omgärdande försvarsverk kunde vara en skrämmande nyhet. Kanske är det människors problem och rädsla inför att anpassa sig till ett nytt vardagsliv som syns i de många spåren av vardagsmagiska ritualer som hade utförts av borgbesättningen på Saxholmen.

Samtidigt var medlemmarna i borghushållet på Saxholmen förenade genom personliga band, och det fanns en fysisk närhet mellan hushållets

medlemmar trots olika social position och kön. Men en begynnande rumslig segregering var för handen. Förmodligen ser man på Saxholmen den tidiga fasen av en social process som nådde en mer utvecklad form på Edsholm. Till exempel saknade förborgen på Saxholmen tydlig avgränsning och struktur, och den bestod främst av spridda byggnader anlagda utanför själva borgområdet. På Edsholm var rumslig åtskillnad utifrån social position en bärande rumslig princip, då huvudborgen och förborgen var tydligt åtskilda genom huvudborgens södra stenmur. De båda enheterna utgjorde i princip två åtskilda hushåll med olika social sammansättning. På huvudborgen huserade borgherren med sin familj och uppvaktningsmedan förborgen var en uteslutande manlig miljö innefattande en grupp legoknektar samt borgens hantverkare. Relationen mellan de båda hushållen på Edsholm var av professionell och obeständig karaktär. Knektarna kunde hyras för pengar, och de byttes dessutom ut med jämna mellanrum. De planerade inte för en framtid på Edsholm, utan ägnade sig mest åt att fördriva tiden i väntan på avlösning, inte minst synbart i det växande sopberget, vinkonsumtionen och spelet.

Borgar och vardagsliv

Att bo på en medeltida borg innebar delaktighet i utövandet av makt över andra, men också att ingå i en hushållsgemenskap och leva i enlighet med vardagliga rutiner. Under de knappa två hundra år som gick mellan Saxholmens uppförande och Edsholms nedbränning förändrades formerna för hushåll, vardagsliv och maktutövande.

De människor som bosatte sig på Saxholmen vid 1200-talets mitt utgjorde borgbesättningspionjärer och spjutspetsar i en ny form av maktutövning. Men det arkeologiska materialet visar tydligt att vanor och livsstilar inte lät sig förändras över en natt, och att människor kunde vara trögare än maktstrategier. Samtidigt med strävan att etablera en elitär livsstil för att legitimera en privilegierad samhällsposition, kvarstod vanor och förhållningsätt från livet bland bönder. Man klädde sig och dukade bordet som aristokrater men serverade i stort sett samma mat som hos bönderna. Hushållet kvarstod som struktur för en gemensam framtid, uttryckt i valet att hålla rent och snyggt och

förhållandet att människorna umgicks över de sociala skrankorna, även om det fanns tendenser till begynnande social och rumslig segregering. Men Saxholmen sågs inte av alla som ett nytt hem, för platsen och det nya sättet att bo på var skrämmande, vilket föranledde en rad vardagsmagiska handlingar avsedda att blika övernaturliga väsen.

För Edsholms del rådde andra förutsättningar med mer institutionaliserad makt, till skillnad från den mer "personliga" makt som utövades på Saxholmen. Borgar, överhöghet och skatteuppbörd var etablerade om än illa sedda företeelser. Makten utövades av socialt, rumsligt och livsstilsmässigt särställda personer, men verkställdes i mångt och mycket av legoknektar som inte hade mycket gemensamt med borgherrens närmaste. Huvudborgen och förborgen på Edsholm utgjorde i flera avseende två olika världar, och åtskilda av en stenmur framlevdes olika vardagsliv. Till skillnad från borgherrens aristokratiska liv präglades legoknektarnas livsstil av konsumtion, tidsfördriv och nedskräpning. En vardag präglad av tillfällighet och avsaknad av anknytning till platsen.

Eva Svensson, f 1962, docent i medeltidsarkeologi, verksam som lektor i Miljövetenskap vid Karlstads universitet. Tidigare forskning har främst varit inriktad på medeltida förhållanden i skogslandskap. Arbetar idag med glesbygdsproblematik utifrån ett kulturarvsperspektiv, och materiell kultur i förhållande till miljörelaterade livsstilsfrågor. Denna artikel bygger på boken "The medieval household. Daily life in castles and farmsteads" av Eva Svensson. Boken utkommer från Brepols förlag under 2008. Projektet har finansierats av Riksbankens Jubileumsfond.

eva.svensson@kau.se

Susanne Pettersson, f. 1957 är arkeolog, verksam som feltledare bl. a. vid Kulturhistorisk Museum i Oslo. Har tidigare arbetat med arkeologisk uppdragsverksamhet i Småland och Värmland, och har tillsammans med Eva Svensson ansvarat för de arkeologiska undersökningarna av Saxholmen och Edsholm.

sussie-p@telia.com

Noter

1. Inglis 2005.
2. Denna artikel bygger på boken *The medieval household. Daily life in castles and farmsteads. Scandinavian examples in their European context* av Eva Svensson, vilken skall föreligga i publicerat skick av hösten 2008. För mer detaljerade resonemang hänvisas till denna publikation.
3. Allison 1999, Beattie et al. 2003.
4. Rees Jones 2003, s. 12.
5. Jfr. Arwill-Nordbladh 2001, Stig Sørensen 2000.
6. Jfr. Duby 1981, s. 185 f, Dyer 1989, särskilt s. 50, Hermansson 2000, Småberg 2004.
7. För exempel på andra studier baserade på artefaktspridningsmönster hänvisas till Austin & Thomas 1990, Bentz 2002, Borg 2000, Lagerstedt 2004, Mulk 1994, Saunders 2002, Schmidt Sabo 2001, särskilt s. 65 ff, Welinder 1992.
8. För källkritiska diskussioner i detta avseende hänvisas till Svensson in print.
9. Duggan 2000, Reuter 2000.
10. Burns 2002.
11. Lovén 1996, s. 273.
12. Hermansson 2000, Småberg 2004, se också Reinholdsson 1998.
13. Bengtsson 1999.
14. Vilhelmsdotter 1998, s. 12 ff.
15. Bengtsson 1999, s. 235 f.
16. Hansson 2001, Lovén 1996, Nordin 2005, Rahmqvist 1996.
17. Lovén 1996.
18. Johnson 2002.
19. Lovén 1996, s. 30 ff.
20. Avsaknaden av skriftliga källor har föranlett att lokalen har tolkats som ett magasin för torkad fisk enligt Ernvik 1983, s. 27 ff.
21. Lovén 1996, s. 410.
22. Røjder & Schedin 2004.
23. Augustsson 1999, Lovén 1996, s. 236 ff, 278 f, ÅSF I, s. 3 ff, 8 ff.
24. Se Nilsson 1970, s. 10 ff, Nilsson 1997.
25. Nilsson 1985, Nilsson 1999.
26. Nilsson 1997.
27. Sigvallius 1995, 1997.
28. Nilsson 1997, s. 21 f.
29. Svensson 2004.
30. Lovén 1996, s. 30 ff.
31. Fritz 1973, s. 76 ff.
32. Nilsson 1993.
33. Ernvik 1983, s. 26 f, Kjelleberg 1987, s. 7 ff, Nilsson 1997.
34. Lovén 1996.
35. Mogren & Svensson 1988, Reinholdsson 1998.
36. Broberg 1952, Nilsson 1993, s. 202, Samuelsson & Kallstenius 1939.
37. Dovring 1951, s. 51 f.
38. Engelmark 1997, Hårding 1997.
39. ATA Dnr 3819/48, Dnr 5485/54, Dnr 6040/55, Kjelleberg 1987, Pettersson & Svensson 1997.
40. Augustsson 1992, s. 63 med där angivna referenser, Werner 1924, s. 87.
41. Pettersson 2004, Røjder & Schedin 2004, Appendix 3.
42. Pettersson & Svensson 1997, Pettersson & Svensson 2000.
43. Sigvallius 1995, Sigvallius 1997.
44. Engelmark, Odaterad.
45. Andersson & Svensson 2002.
46. Ekofaktmaterial föreligger endast från förborgen, Engelmark 1997, Hårding 1997.
47. Textilier har tyvärr inte bevarats.
48. Vid tolkningen av vardagsmagiska handlingar har utgåetts dels från etnografiskt material avseende bruk av olika föremål i olika ritualer, dels från de individuella föremålens stratigrafiska placering. Se detaljerat resonemang i Svensson in print med referenser.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- ATA, Antikvarisk Topografiska Arkivet, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Engelmark, Roger, Odaterad, *Saxholmen, Ölme sn., Värmland. Makrofossilanalys*, otryckt rapport, Värmlands Museum, Karlstad.
- Sigvallius, Berit, 1995, *Saxholmen. Osteologisk analys av benmaterialet från Saxholmens borg, Ölme socken, Värmland*, Rapportserie från Osteologiska enheten, Statens historiska museum. Osteologisk rapport 1995:9.
- Sigvallius, Berit, 1997, *Saxholmen. Osteologisk undersökning av benmaterial framkommet under utgrävningar 1993-1996 på Saxholmens borg, Ölme socken, Värmland*. Otryckt rapport Värmlands Museum, Karlstad.

Tryckta källor och litteratur

- Allison, Penelope M., 1999, "Introduction", *The archaeology of household activities*, red. Penelope M. Allison (s. 1-18).
- Andersson, Sofia & Eva Svensson (red.), 2002, *Skramle - the true story of a deserted medieval farmstead*.
- Arwill-Nordbladh, Elisabeth, 2001, *Genusforskning inom arkeologin*.
- Augustsson, Jan-Erik, 1992, "Medeltida husbyggnad i Sverige", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 23 (s. 55-85).
- Augustsson, Jan-Erik, 1999, "Läckö som maktcentrum och bostad", *Läckö. Landskapet, borgen, slottet*, red. Leif Jönsson (s. 47-69).
- Austin, David & Julian Thomas, 1990, "The 'proper study' of medieval archaeology: a case study", *From the Baltic to the Black Sea. Studies in medieval archaeology*, red. David Austin & Leslie Alcock (s. 9-42).

- Beattie, Cordelia, Anna Maslakovic & Sara Rees Jones (red.), 2003, *The medieval household in Christian Europe, c. 850-c. 1550. Managing power, wealth and the body*.
- Bengtsson, Herman, 1999, *Den höviska kulturen i Norden. En konsthistorisk undersökning*.
- Bentz, Emma, 2004, "Mer än en by – presentation av ett projekt", *META 2004:1* (s. 37-47).
- Borg, Kaj, 2000, *Eketorp III. Ett medeltidsarkeologiskt projekt*.
- Broberg, Richard (utg.), 1952, *Jordebok för Värmland 1540. Nationen och hembygden VI*.
- Burns, E. Jane, 2002, *Courtly love undressed. Reading through clothes in medieval French culture*.
- Dovring, Folke, 1951, *De stående skatterna på jord*.
- Duby, Georges, 1981, *Krigare och bönder. Den europeiska ekonomins första uppsving 600-1200*.
- Duggan, Anne J., 2000, "Introduction. Concepts, origins, transformations", *Nobles and nobility in medieval Europe. Concepts, origins, transformations*, red. Anne J. Duggan (s. 1-14).
- Dyer, Christopher, 1989, *Standards of living in the later middle ages. Social change in England c. 1200-1520*.
- Engelmark, Roger, 1997, "Edsholms borg. Makrofossilanalys", *Edsholm – en värmländsk fogdeborg*, utg. Susanne Pettersson & Eva Svensson (s. 82-83).
- Ernvik, Arvid, 1983, *Värmländsk medeltid. Bidrag till landskaps äldre historia*.
- Fritz, Birgitta, 1973, *Hus, land och län*, del 2.
- Hansson, Martin, 2001, *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid*.
- Hermansson, Lars, 2000, *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*.
- Hårding, Barbro, 1997, "Osteologisk undersökning av en medeltida fogdeborg i Värmland", *Edsholm – en värmländsk fogdeborg*, utg. Susanne Pettersson & Eva Svensson (s. 87-111).
- Inglis, David, 2005, *Culture and everyday life*.
- Johnson, Matthew, 2002, *Behind the castle gate. From medieval to renaissance*.
- Kjelleberg, Åke, 1987, *Edsholms plats i Värmlands historia*, Särtryck ur Grums församlingsblad.
- Lagerstedt, Anna, 2004, *Det norrländska rummet. Vardagsliv och socialt samspel i medeltidens bondesambälle*.
- Lovén, Christian, 1996, *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*.
- Mogren, Mats & Kenneth Svensson, 1988, *Bondeplågårens borg. Om och kring undersökningen av fogdefästet Borgånäs i Dalarna*.
- Mulk, Inga-Maria, 1994, *Sirkas – ett samiskt fångstsambälle i förändring Kr.f.-1600 e.Kr.*
- Nilsson, Halvar, 1985, "Den värmländske lagmannen Höld och den stora donationen till Riseberga kloster", *Nationen och hembygden XIII* (s. 5-69).
- Nilsson, Halvar, 1993, "Erik Kettilsson riddare och marsk i Värmland". *Värmland förr och nu* (s. 183-205).
- Nilsson, Halvar, 1997, *De värmländska medeltidsbrev. Register med kommentarer*.
- Nilsson, Halvar, 1999, "Lagman Hölds donation till Riseberga kloster", *Riseberga Rediviva II* (s. 39-50).
- Nordin, Jonas, 2005, *När makten blev synlig – senmedeltid i södra Dalarna*.
- Pettersson, Susanne, 2004, "Fynd och fyndhantering", *Saxholmen*, red. Helena Röjder & Pernilla Schedin (s. 47-49).
- Pettersson, Susanne & Eva Svensson, 1997, *Edsholm – en värmländsk fogdeborg*.
- Pettersson, Susanne & Eva Svensson, 2000, "Ett återbesök på Edsholms fogdeborg. Dagligt liv bland legoknektar och riddare", *Skärvan 2000:1-2* (s. 61-67).
- Rahmqvist, Sigurd, 1996, *Sätessgård och gods. De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria*.
- Rees Jones, Sara, 2003, "Preface", *The medieval household in Christian Europe, c. 850-c. 1550. Managing power, wealth and the body*, red. Cordelia Beattie, Anna Maslakovic & Sara Rees Jones (s. xiii-xiv).
- Reinholdsson, Peter, 1998, *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige*.
- Reuter, Timothy, 2000, "Nobles and others. The social and cultural expression of power relations in the middle ages", *Nobles and nobility in medieval Europe. Concepts, origins, transformations*, red. Anne J. Duggan (s. 85-98).
- Röjder, Helena & Pernilla Schedin (red.), 2004, *Saxholmen*.
- Samuelsson, Sixten, & Gottfrid Kallstenius (utg.), 1939, *En värmländsk skattebok från 1503. Nationen och hembygden II*.
- Saunders, Tom, 2002, "Power relations and social space: a study of the late medieval archbishop's palace in Trondheim", *Journal of European Archaeology*, vol. 5 (s. 89-111).
- Schmidt Sabo, Katalin, 2001, "Att 'äga rum' – eller Vem behöver en by?", *Vem behöver en by? Kyrkheddinge, struktur och strategi under tusen år*, utg. Katalin Schmidt Sabo (s. 51-93).
- Småberg, Thomas, 2004, *Det stängda frälset. Makt och elit i det medeltida lokalsamhället: Marks och Kinds härader i Västergötland ca 1390-1520*.
- Stig Sørensen, Marie-Louise, 2000, *Gender archaeology*.
- Svensson, Eva, 2004, "Saxholmen – en borg och ett projekt", *Saxholmen*, red. Helena Röjder & Pernilla Schedin (s. 4-14).
- Svensson, Eva, in print, *The medieval household. Daily life in castles and farmsteads. Scandinavian examples in their European context*.
- Vilhelmsdotter, Gisela, 1998, "Inledning", *Ivan Lejonriddaren. En medeltida roman efter fornsvenska handskrifter från 1400-talet*, utg. Gisela Vilhelmsdotter.
- Welinder, Stig, 1992, *Människor och artefaktmönster*.
- Werner, Carl, 1924, *Korsvirkesarkitekturen i Sverige. Typer och perioder*.
- ÅSF, *Äldre svenska frälssläkter. Ättartavlor*, 1957-1989.

Life in a medieval castle

Household management, lifestyle and spatial order

by *Eva Svensson & Susanne Pettersson*

Summary

Everyday life, household management and social collectives are central concepts in this article, in which it is argued that everyday living must be regarded as an essence or basic, culturally conditioned structure, of all human activity. Households, although one of the smallest social units, were important arenas for the staging of everyday life. The term “social collective” stresses that within what in many ways constituted a heterogeneous group there existed unifying cement and ideas concerning what informed, or ought to inform, the lifestyle of individual members of the social collective. Everyday life is a field which goes well with archaeological source materials and methods, since archaeological materials, and especially materials from settlement sites, are the result of everyday human practices. By combining buildings, other structures, artefacts and ecofacts, a manifold light can be shed on human activities. The medieval social collective occupying the focus of attention in this article is the nobility. Among the nobility, non-family members (and their families) were tied to the households through various functions. In this way hierarchic extended households were formed which were often changeable in character.

The present article examines two medieval forts in Värmland, namely Saxholmen and Edsholm, which were probably built in a bid by the monarchy and its allies to fend off rival networks in the Lake Vänern region, and were in use during the second half of the 13th century and the early

14th. Edsholm was a tax-collection stronghold for the Värmland bailiwick, erected in the second half of the 14th century and burned down in Engelbrekt's rising in 1434. Saxholmen was garrisoned by a familia, or household, whose members were united by personal ties in a hierarchic structure with the castellan at its apex. Edsholm was inhabited by two segregated units, namely the bailiff and his family, plus his immediate entourage in the main castle, and secondly a garrison of mercenaries in the outer bailey.

Both strongholds were built as castle architecture, with buildings of dressed stone and prefabricated riveted planks or else half-timbered. In this respect the castles clearly deviated from the architectural tradition of the surrounding countryside, and the manner of their construction betokened detachment from the local peasants. Clothing, tableware and the beginnings of table manners were also used by the aristocratic élite to indicate their remoteness from the peasantry and also, in Edsholm's case, from the mercenaries in the outer bailey. But the construction of an aristocratic lifestyle was not without its travails, and having one's abode in such an alien phenomenon as a fortress could be found frightening. The material from Saxholmen, which was in use while the nobility were establishing themselves as a privileged estate, shows that eating habits did not change readily and that rituals of everyday magic were an important element in the inhabitants' strategies for making the castle a place of security.

Keywords:

Medieval castle, Everyday life, Household, Spatial order, Aristocratic lifestyle, History of built environment

Vallfärder till vasaborgar

– från bildningsresande till kulturarvsturism

av Mia Geijer

LEVANDE- OCH TILLGÄNGLIGGÖRANDE AV kulturhistoriskt värdefulla byggnader framstår idag som en kärnuppgift för de kulturarvsförvaltande myndigheterna. Medan tidigare berättelser kring slott och borgar i stor utsträckning handlat om den stora, nationella historien fokuseras i dag kulturarvets betydelse för social tillhörighet och mångfald i en tid av globalisering.¹ Det återspeglar de gällande kulturpolitiska målen om allas delaktighet och rätt till kulturarvet. Oavsett hur kulturarvet omsätts och tolkas i olika tider framstår de kulturhistoriskt intressanta byggnaderna som materialiserad historia, platser där vi kan minnas, göra vår historia begriplig och inhämta kunskap. Flera av landets främsta turistattraktioner utgörs av kulturhistoriskt intressanta bebyggelsemiljöer. Men hur det byggda kulturarvet etablerats och utvecklats som besöksmål har sällan berörts av forskningen.²

Vasaslotten tillhör en grupp byggnader vilka sedan mitten av 1800-talet vårdas och förvaltas som ett nationellt kulturarv.³ De har i egenskap av historiska och kulturhistoriska minnesmärken över såväl Sveriges politiska historia som regionernas samhörighet med nationen, besökts av en växande skara turister. Besöksskaran vid slotten har vidgats, från de tidiga bildningsresenärerna till dagens kulturarvs- och upplevelseturister. De främsta besökslotten har varit Gripsholm, Vadstena och Kalmar. Slotten i Örebro, Uppsala, Linköping och Västerås är alla residensslott och inrymde till helt nyligen lokaler för länens förvaltning. Också dessa mindre uppmärksammade slott har presenterats som historiskt framträdande platser och har därför framstått som besöksmål.

I kulturarvsmyndigheternas arkivhandlingar möter oss slottsbesökarna genom tjänstemännens ögon. Genom dem kan vi följa turismens

utveckling från början av 1800-talet och hur denna utveckling hanterats av kulturarvsförvaltningen. Vilka slottsturisterna har varit framgår sällan av de handlingar som behandlar bruk och gestaltning av vasaslotten – men undantag finns. I min forskning kring vasaslotten har jag träffat på enskilda ögonblicksbilder, vilka speglar besökarnas reaktioner och uppfattningar. Bilden kompletteras av anteckningar kring evenemang, reseskildringar och resehandböcker. Källorna visar att här finns ett intressant forskningsfält som ger perspektiv på den idag så aktuella frågan om utvecklande av bebyggelsemiljöer som besöksmål för en kulturarvs- och upplevelsebaserad turism.

Vasaslotten

blir historiska minnesplatser

Intresset för vasaslotten som patriotiska minnesplatser tycks ha uppstått redan i slutet av 1700-talet. Den första guiden till Gripsholms slott gavs ut redan 1755.⁴ De resande utgjordes av en elit av förmögna och bildningssökande.⁵ Historiska händelser och platser beskrevs bland annat genom *Upfostrings-sällskapets tidskrift* som publicerades från 1770-talets början. Bokutgivningen utvecklades markant från 1700-talets senare hälft, trots perioder av politiska restriktioner.⁶ Historiska och topografiska verk var populära och därmed spreds intressen för slotten som de platser där viktiga scener ur den svenska historien utspelats. Anders Fryxells *Berättelser ur den svenska historien* gavs ut under perioden 1823–1872 och fann en vid lärsarskara. Ulric Thersners *Fordna och närvarande Sverige* gavs ut under åren 1828–1842 och fortsattes av hans dotter Thora Thersner 1843–1867.⁷ En flitig författare som förenade geografi och historia

FIGUR 1. På en plansch ur C. Forssells ETT ÅR I SVERIGE från år 1827, framställdes Karin Månsdotters besök i Erik XIV:s fängelse i Gripsholm.

var Wilhelm Tham. Hans landskapsbeskrivningar behandlade Vasaslotten, där sådana fanns.⁸ Än mer vikt vid de historiska minnena lade folklivsskildraren Herman Hofberg i *Genom Sveriges bygder*, vars första utgåva publicerades år 1872.⁹

Vid sidan av den topografiska och historiska litteraturen var historieromanerna en egen genre som ökade intresset för vasaslotten. De utgjorde lämpliga scener för mer eller mindre fantasirika skildringar av historiska personer och miljöer. Herman Bjursten, ungdomskamrat till arkitekten och sedermera överintendenten Helgo Zettervall, hör till gengrens företrädare. Hans novellsamling *Vadstena förr och nu* utgavs år 1858.¹⁰ Handlingen i en av Bjurstens teaterstycken utspelade sig på Gripsholm.

Mot slutet av 1800-talet uppstod en konstvetenskaplig och så småningom också en kulturhistorisk litteratur, som behandlade slotten som tidiga

exempel på en medveten svensk arkitektur. För en av den svenska konstvetenskapens pionjärer, Carl Georg Brunius, representerade vasaslotten Gustav Vasas förstörelse av den katolska kyrkans konstskatt. Slottens prakt hade utvecklats på bekostnad av rikedomarna i de medeltida kyrkor som var hans främsta intresse.¹¹ Senare representanter för denna kunskapsuppbyggnad, exempelvis Gustaf Upmark d.ä. och August Hahr, hade en väsentligt mer positiv syn. Kring sekelskiftet 1900 framhölls vasatidens renässans som en källa till inspiration för en inhemskt sinnad arkitektur.

Att slotten kom att bli besöksmål för en växande bildningsturism hänger också samman med den ekonomiska utvecklingen i spåren av näringsfriheten och industrialiseringen som på allvar tog fart kring mitten av 1800-talet. De nya formerna för ekonomiskt utbyte och arbete samt utbildningsreformer bidrog till att kretsen av potentiella

bildningsturister ökade.¹² Denna utveckling löper parallellt med att möjligheterna att bekvämt nå slotten successivt ökade. För en mindre långväga besöksgrupp utgjorde slottsområdena uppskattade rekreativmiljöer sedan slottens närområden öppnades som promenadområden. I flera fall genomfördes planteringar i avsikt att försköna slottens närområden. I Västerås bildade den anslutande parkanläggningen ett slags minneslandskap över rikets och regionens stora män.

År 1885 bildades Svenska Turistföreningen efter förebilder från föreningar i England och Norge. Det brukar ofta framhållas att den tidiga svenska turiströrelsen inriktades på naturupplevelser men de viktiga nationella minnesplatserna ingick tidigt bland de besöksmål som föreningen propagerade för. Hans Hildebrand blev föreningens ordförande år 1887.¹³ Redan i de tidiga årgångarna av föreningens årsskrift presenterades de historiska

platserna som besöksmål. I föreningens resehandböcker intog landets historia en betydande plats vid sidan av och ibland sammanflätad med naturupplevelserna.

Till det faktum att slotten blev attraktiva som besöksmål bidrog musealiseringen av delar av dem. Redan från Gustav Vasas tid hade vissa samlingar förts till Gripsholm. När statens porträttsamling instiftades 1822 blev Gripsholms slott värd för samlingen.¹⁴ I några av slotten har läns-museer, vilka uppstod ur fornminnesföreningarnas samlingar, haft lokaler.¹⁵ Förutom att slotten var historiska miljöer, fanns outnyttjade utrymmen vilka staten kunde ställa till föreningarnas förfogande. Från 1873 uppläts den så kallade unionssalen och sydvästra tornkammaren i Kalmar slott till länets fornminnesförening.¹⁶ Museet expanderade till angränsande utrymmen och tog också de bevarade praktrummen i besittning. Närkeföreningen erhöll lokaler i sydvästra tornet av Örebro slott år 1881, och efter en period av ombyggnad kunde museet öppnas år 1884.¹⁷ Museets närvaro i slottet fick fysiska konsekvenser för den stora yttre restaurering som genomfördes åren 1897–1901. Fornminnesföreningen bidrog med pengar för att höja det sydvästra tornet i syfte att åstadkomma utvidgade museilokaler. I Västerås slott fick fornminnesföreningen disponera museilokaler från år 1889.¹⁸ Museerna innebar att slotten fick kompletterande attraktioner för såväl en lokal publik som för tillresande, även om öppettiderna till en början var begränsade.

Att slotts- och museibesökarna ibland kunde förväntas vara långväga, framgår av argumentationen för att restaurera några av praktsalarna i Kalmar år 1874. Då anfördes såväl ett kungabesök med anledning av en järnvägsinvigning som att antropologer från större delen av Europa kunde förväntas besöka slottet och dess museisamlingar.¹⁹ Svenska fornminnesföreningens årsmöte hölls i Kalmar slott 1881, vilket medförde besök av förväntade besökare från hela landet. Christoffer Eichhorn höll föredrag om slottets konsthistoriska värde.²⁰ Föredraget trycktes i fornminnesföreningens årsbok,

FIGUR 2. Framsidan till menykort från den högtidliga middag på Kalmar slott som hölls i samband med järnvägsinvigningen 1874. Foto Kalmar länsmuseum.

och blev därmed tillgängligt för fler än de deltagande fornvännerna.

Vitterhetsakademien lät år 1891 göra en plan för ruinvård vilken omfattade ruinerna i Nyköping och Borgholm.²¹ År 1897 hade Nyköpings slottsområde befunnits vara i ett ”synnerligt vanvårdat skick”, men en uppsnygning av slottsområdet hade påbörjats och små planteringar och gräsmattor hade anlagts.²² Under 1910-talet genomfördes museiinredningar i Nyköpings hus, vilket öppnades för allmänheten år 1918. Länsmuseum utvidgades successivt inom slottsområdets ännu brukbara byggnader.²³ Slottets attraktionskraft låg i dess medeltida, tidvis dramatiska historia. Portvalvet, med kvadermålade fasader, och Kungstornet var dock av omisskännlig vasatida karaktär. De restaurerades som minnesmärken över slottets forna renässansglans.²⁴ Under de följande decennierna fick läns museerna en viktig roll att spela i den pedagogiska organisation för folkhemmets medborgarbildning, vilken under Sigurd Curmans tid som riksantikvarie växte fram inom den kulturminnesvårdande sektorn.²⁵

Dagdrivare och patrioter vid Vadstena och Gripsholm

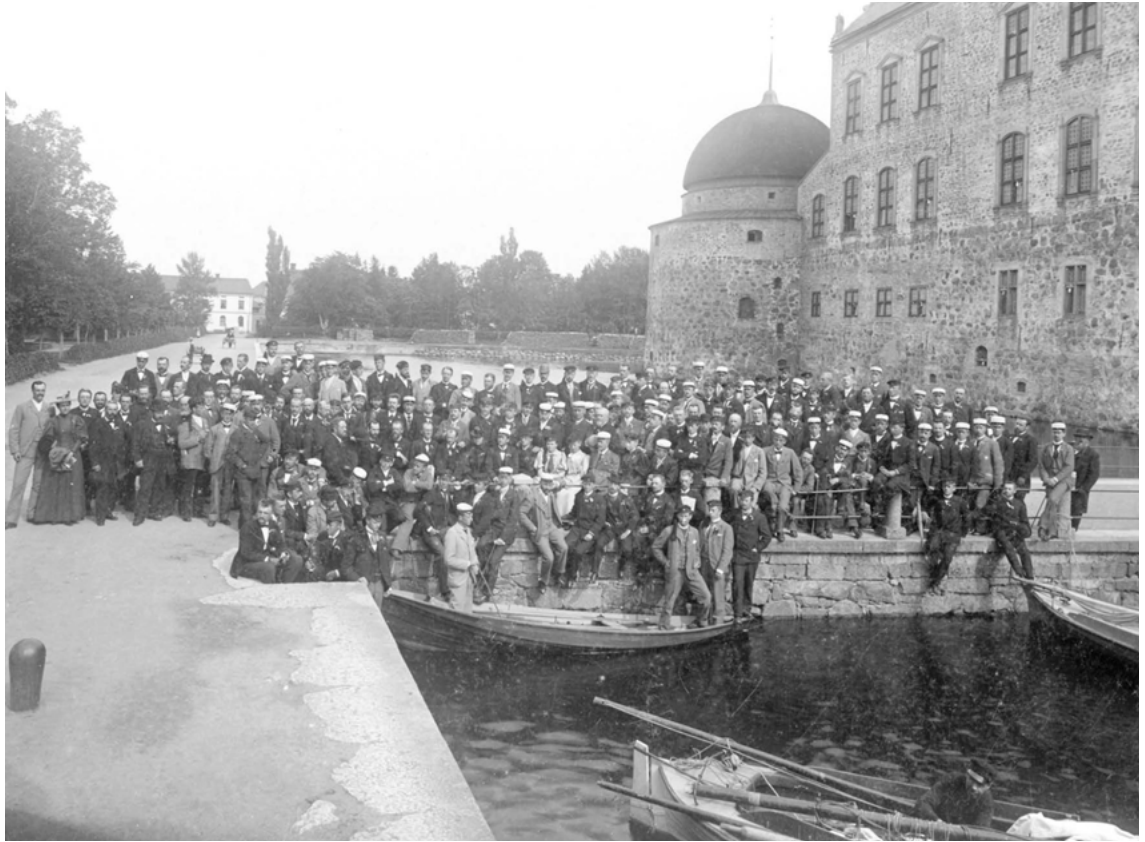
Sedan Överintendentsämbetet övertagit förvaltningen av slottet tillmättes de konstnärliga och historiska värdena väsentligt ökad vikt.²⁶ I handlingar kring de första restaureringarna av vasaslotten reflekteras inte över vilka befolkningsgrupper som kunde tänkas besöka slotten. Att det inte var för den lokala befolkningen som slotten skulle ställas i ordning som minnesmärken framgår av Överintendentsämbetets konduktör Fredrik Wilhelm Scholanders skriftliga utfall över lokalbefolkningen, representerade av arbetskarlar, bondforor och fattiga vedsamlare. Exempelvis hävdade Scholander att det var meningslöst att sätta in nya glas i slottets fönster, som ”sedan långliga tider är ett kärt och lätt träffat kastmål för ungdom och okynniga dagdrivare...”²⁷ Scholander påtalade att slottet saknade skydd mot denna vandalisering, eftersom det låg utanför staden och dess polismyndighetsområde.²⁸

I Vadstena fanns inget lokalt intresse bland stadens borgare för att bevara och restaurera slottet och dess vallar. De senare låg i vägen för

den planerade hamnutbyggnaden, vilken skulle genomföras för att förbättra stadens konkurrenskraft som handelsplats och utskeppningsort för sjöfarten över Vättern och genom Göta kanal. I Kalmar däremot fanns en lokal opinion som verkade för slottets restaurering. Men också där fanns stenkastande pojkar och andra som, ur den förvaltande myndighetens perspektiv, ställde till ofog på slottsområdet.²⁹ Den tidiga slottsbesökskaravan hade heller inte varit särskilt aktsam om de dyrbara slottsinredningarna. Turister hade brutit loss partier av inredningen i Erik XIV:s kammare för att ta med sig som souvenirer och ristat in sina namn i väggytsen. Det behövdes någon slags organisation för visning och tillsyn av slottet, sedan länsfängelset flyttats därifrån. Samtidigt som den första etappen av upprustningsarbetena inleddes i Kalmar anställdes en vaktmästare, som fick sin bostad i slottet. En av hans uppgifter var att hålla uppsyn över slottsområdet. En annan var att visa slottets inre för besökare mot ersättning i form av en ”skådepenning”, vilket tidigare hade skötts fångvaktarna.³⁰

Kring sekelskiftet 1900 var de bevarade vasaslotten fast etablerade som ett nationellt kulturarv. Historieämnet och historiska personer hade en stor betydelse i det allmänna medvetandet. Till detta bidrog åter historisk litteratur, Carl Grimbergs böcker tillhör historiegengrens mest lästa. Slottens ställning i det allmänna medvetandet märktes i de ökade förfrågningarna om att få disponera slotten för olika arrangemang. När en svensk avdelning av Kristeliga studentvärldsförbundet bildades år 1895, förlades ett samnordiskt möte till Vadstena slott. Organisatörer var Karl Fries och Johan Adolf Kolmodin.³¹ Mötet föregicks av en omfattande korrespondens mellan Överintendentsämbetet och mötesorganisationen. Främst gällde det att garantera att ordning och säkerhet upprätthölls när så många människor samtidigt vistades i slottet.³²

Det låg i statens intresse att dess byggnader användes rationellt. I Vadstena kom landsarkivets etablering i slottet år 1900 att innebära upprepade konflikter mellan arkivets ständigt växande lokalbehov och krav på säkerhet för de handlingar som det inrymde och allmänhetens tillträde.³³ Den första yttringen av denna konflikt inträffade redan under landsarkivets första år. Segelsällskapet

FIGUR 3. Deltagarna i det nordiska studentmötet är samlade till fotografering framför Vadstena slott år 1895. Foto Östergötlands länsmuseum.

Vettern anhöll om att få disponera borggården under en timme en söndag i juli år 1900 för att avsluta två tävlingsdagar med en fosterländsk fest. Segelsällskapet framhöll i sin ansökan att det sedan flera år tillbaka haft förmånen att utan att störas av allmänheten "...få höja ett lefve för Konungen och fosterlandet och den fosterländska idrott, sällskapet företräder, samt verkställa prisutdelningen".³⁴

Ansökan överlämnades till landsarkivarie Victor Örnberg, vilken bestämt avvisade den. Enligt Örnbergs åsikt hade slottet kommit att betraktas som en allmänning. Nu hade slottet fått en ny och betydande uppgift som förvaringsplats för Östergötlands och de angränsande landskapens viktiga historiska handlingar. Grunden för vården av slottet var därför inte att det var en historisk byggnad. Det primära var skyddet av de värdefulla handskrifter som förvarades och skulle kunna komma att förvaras där samt allmänhetens förtroende för arkivets förmåga att uppfylla sina skyldigheter.³⁵

Han fortsatte sin skrivelse med att hävda att inga andra möten borde få hållas i framtiden, "... för så vidt ej mannamån skall utöfvas, lär swärligen ett sällskap gifvas, men åt *andra* sådana (såsom arbetarföreningar, nykterhetssamfund m.fl.) vägras tillstånd". Möjligen kunde Örnberg tänka sig att sådana möten som åsyftade någon slags välgörenhet kunde godkännas. De evenemang för vilka vasalotten uppläts under första hälften av 1900-talet präglades överlag av kulturella, patriotiska eller välgörenhetssyften. I bland annat Vadstena, Kalmar och Uppsala anordnades tillfälliga utställningar och "kulturmässor" under 1900-talet, som under kortare perioder öppnade delar av slotten för allmänheten.

I en skriftväxling mellan Länsstyrelsen i Södermanland och Riksmarskalksämberet påtalade ämbetet att det rådde oordning vid Gripsholms slott. Det orsakades av besökarna, "bland hvilka skaror förekommit socialistföreningar m.fl. som

dels utforo i upproriskt och lasteligt tal dels skredo till öfverfall och slagsmål...” Eftersom slottsområdet inte stod under polisbeskydd fanns ingen möjlighet att ingripa mot det som Riksmarskalksämberet uppfattade som störande inslag i folklivet kring slottet. Enligt skrivelsen kunde besöksmängden en sommarsöndag uppgå till hundratal, ibland till och med tusentals, människor.³⁶ De som ville besöka slottet invändigt ”föstes” omkring i grupper av kastellanen, som ansvarade för visningarna.³⁷ Ett av de viktigaste argumenten för restaureringen av Gripsholms slott var att visningsverksamheten av slottet med dess porträttsamling och kulturhistoriskt intressanta interiörer måste organiseras så att besökarna kunde ströva fritt i slottet. Därför var en pedagogisk hängning av porträtt och en kulturhistoriskt grundad restaurering av rumsinredningarna såväl som av slottets yttre nödvändig.³⁸

Passande bruk i Kalmar slott

Under 1920-talet inledde Martin Olsson en omfattande omgestaltning av Kalmar slott, i syfte att presentera slottets renässanskaraktär och medeltida historia för en besökande allmänhet.³⁹ Upprinnelsen till restaureringsarbetena förtjänar en närmare presentation, eftersom den visar olika uppfattningar om hur slottsområdet skulle brukas och skillnader i olika gruppers intressen av slottsområdet.

Sedan år 1879 hade området kring slottet disponerats av Kalmar stad och samplanterats med stadsträdgården till ett sammanhängande promenadstråk.⁴⁰ Slottsområdet blev ett populärt utflyktsmål för söndagslediga Kalmarbor. Men stora delar av slottet stod tomt. Rikets revisorers påpekande om att statens byggnader borde användas på ett ändamålsenligt sätt hade lett till ett förslag om att inrätta landsarkiv i slottet. Vid samma tid hade fråga också väckts om att utnyttja slottet för en rekryt- och kadettskola. Det senare förslaget möttes av motstånd bland Kalmars befolkning. Protestlistor med namnpåskrifter vilka representerade ett brett spektrum av stadens invånare sändes in till Kungl. Maj:t.⁴¹ Bland stadens borgare bildades också en förening av samma typ som i Gripsholm och Örebro med föresats att bidra till slottets fortsatta restaurering.

August Hahr, som etablerat sig som renässanskännare kring förra sekelskiftet, uppmärksammade i en rad skrifter under åren 1906 till 1919 hur slottet förföll.⁴² Den yttre borggården hade etablerats som en allmän plats för Kalmarborna. Här hölls såväl fester som religiösa möten. För de patriotiskt sinnade och för dem som värnade om slottet som en historisk minnesplats och en kulturhistoriskt värdefull byggnad var det framför allt festandet och det vanvårdade yttre som stack i ögonen. I Byggnadsstyrelsens arkiv finns flera brev som vittnar om upprörda känslor bland besökare. En besökare beklagade sig över att ogräset frodades på vallarna och att det låg papper, tomma cigarettaskar och fimpar strödda över marken. På planen sydväst om slottet stod en dansbana och rester av salustånd och kullstjälpta bänkar. ”Man kunde icke undgå intrycket af allmänt förfall och en oförsvärlig brist på vård af denna statens dyrbara egendom...”⁴³

Teaterföreställningar på slottsområdet kunde också ifrågasättas. Teaterdirektören Halvar Falck hade år 1920 sökt tillstånd hos länsstyrelsen att uppföra något av folkklustspelen *Värmlänningarna*, *När byskräddaren och byskomakaren bytte bort sin pojke* eller *Per Olsson och hans käring*.⁴⁴ Byggnadsstyrelsen, som nu skärpt organisationen kring upplåtandet av slottsområdena, vände sig till Teaterförbundet för att få en bedömning av skådespelens kvalitet. Förbundet avrådde bestämt från att enklare folkklustspel skulle uppföras vid slottet. Det var förbundets bestämda åsikt att endast dramatik som samspelade med slottets historiska stämning kunde tillåtas.⁴⁵ Såväl denna som upprepade ansökningar från teaterdirektör Falck avslogs.

Också andra framställningar om att få disponera slottsområdet behandlades restriktivt.⁴⁶ Frälsningsarméns sedan många år återkommande friluftsmöten på södra vallen ifrågasattes av flera orsaker. Martin Olsson menade att det kunde betraktas som orättvist om frälsningsarmén fick disponera vallarna medan andra ansökningar avslogs. Mötena hindrade såväl lokalbefolkning som turister att njuta av stillheten, den historiska stämningen och den vackra utsikten över sundet. Slottsområdets upplåtelser för vitt skilda ändamål bidrog till att ”profanera det historiska minnesmärket...”, fortsatte Olsson.⁴⁷ Mera praktiskt be-

tingade argument mot upplåtelse av slottsområdet var att olycksrisken var stor och att själva vallarna kunde skadas av att många samtidigt vistades där. Frälsningsarméns möten begränsades till två gånger per sommar.⁴⁸

Under de dryga 20 år Martin Olsson ledde restaureringen av slottet rensades spåren från fängelse, magasins- och bryggeriperioderna ut i syfte att lyfta fram renässansens interiörkonst, medeltida spår och neutralt utformade museirum. Fornminnesföreningens samlingar hade hittills inhysts i några av de bäst bevarade renässansrummen. Kritik hade framförts över att de överbelamrade museimontrarna störde upplevelsen av de praktfulla rummen och museets utrymmesbehov tillgodosågs nu i andra rum.⁴⁹ I läns museets utställningshallar tillämpade Sigurd Wallin en för tiden modern utställningspedagogik i presentationen av regionens folkkonst och högre ståndskultur.⁵⁰ Museibesökaren fick också en inblick i Kalmar slotts byggnadshistoria. En byggnadshistoria om vilken kunskapen ökat väsentligt genom de omfattande arkeologiska, byggnadsarkeologiska och byggnads-historiska undersökningar vilka utförts parallellt med restaureringsarbetena. Slottets yttre karaktär av försvarsanläggning förstärktes av att vallgraven åter gjorts vattenförande och att vallarna rustats upp och jämnades av.

Slottsbesöken organiseras

Från år 1938 hade alla arbetande svenskar laglig rätt till två veckor semester. Semesterns längd ökade sedan successivt. Naturligtvis bidrog detta till en ökad inrikesturism. Tidsmässigt sammanföll det med att kulturminnesvården började inlemmas i folkhemmets pedagogiska system, byggt på ett utvecklingshistoriskt perspektiv.⁵¹

I de slott där det fanns läns museer svarade dessa för de allmänna visningarna. Där museer inte fanns organiserades mottagandet av besökarna genom Byggnadsstyrelsens instruktioner. Fasta taxor och tider fastställdes och särskilda avgifter för grupper och skolklasser infördes. I en del fall

kunde entréavgifterna verka avskräckande höga. En lärare i Vadstena påpekade att skolan saknade resurser för att bekosta slottsbesöken och att en del barn därför riskerade att utestängas om föräldrarna inte hade råd eller av andra skäl inte ville stå för entrékostnaderna.⁵² Skolklasser var heller inte alltid väl sedda från vaktmästarens sida. Det kunde vara svårt att hålla ihop hela gruppen och i värsta fall hände det att barn i obevakade ögonblick "klottar på väggar och dörrposter".⁵³

Det var vaktmästarna vid de olika anläggningarna som mottog de instruktioner som reglerade visningsverksamheten. Normalt skötte vaktmästaren denna syssla med hjälp av sin familj. Att visningsinstruktioner noga följdes illustrerar en incident som inträffade vid Borgholms slottsruin den 5 oktober år 1932. Instruktioner för slottets visning hade utfärdats hösten 1928 och gällande regler anslags vid ruinens entré. En dag i oktober infann sig en grupp män vid ruinen och begärde att bli inläppta. Vaktmästarens dotter befann sig av en hädelse vid slottsruinen och hon krävde att herrarna skulle betala den ordinarie avgiften om 50 öre samt en extra avgift om 25 öre, eftersom besöket

FIGUR 4. Anläggningarna från bränneritiden rensades bort av Martin Olsson. I början av 2000-talet gjordes museiinstallationer i ståthållarvåningen som åter åskådliggör bränneriverksamheten. Foto författaren.

skedde vid en tid då ruinen normalt var stängd. Männen, vilka presenterade sig som rikets revisorer, krävde att bli insläppta utan att lösa biljetter. Vaktmästardottern stod på sig, och förklarade att hon inte hade rätt att avgöra om undantag skulle göras. Till slut betalade besökarna det avkrävda biljettpriset.

Revisorerna ställde en klagoskrivelse till Byggnadsstyrelsen, som i sin tur bad vaktmästaren, C. Th. Gustafsson att förklara sig. Gustafsson blev illa berörd av det inträffade, under de 24 år han verkat som vaktmästare hade han aldrig förut blivit utsatt för några klagomål. Han framhöll att hans dotter hade handlat enligt instruktionerna. Den ordinarie visningsperioden var slut den 15 september och därefter kunde den extra avgiften tas ut om vaktmästaren så önskade. Charles Lindholm

vid byggnadsstyrelsen kunde enkelt kontrollera att Gustafssons påpekande var riktigt. Lindholm kunde också konstatera att revisorerna inte hade anmält sitt besök, vilket de borde ha gjort enligt gällande regler. Vaktmästardotterns agerande hade alltså varit oklanderligt när hon vägrat att göra undantag för revisorerna, meddelade Lindholm, till vaktmästarens lättnad.⁵⁴

Också vaktmästaren i Vadstena utsattes för klagomål. Detta kom från en brevskrivare, B.W. Jönsson från Hälsingborg, som hävdade att vaktmästaren uppträtt ohövligen mot honom och hans sällskap. Trots upprepade försök hade de nekats tillträde till slottet. Däremot släppte vaktmästaren in en annan grupp besökare, vilka representerade en mer välbeställd samhällsklass, av klädseln att döma. Jönsson misstänkte att skillnaden i behand-

FIGUR 5. Besökare vid Vadstena slott en sommardag år 1933. Foto D. Lundgren, Östergötlands länsmuseum.

ling bottnade i att de elegantare besökarna skulle vara hågade att lämna mer "drickepengar" än vad "Medelvensson har lust att spendera". Han menade sig dela uppfattningen med många andra slottsbesökare.⁵⁵

Landsantikvarien och tillsynsmannen Gustaf Fjetterström trädde till vaktmästare Clas Rogalins försvar. Vaktmästarsysslan kombinerades med heltidstjänstgöring i landsarkivets expedition. Anspråk på visningar av slottet var enligt Fjetterström enerverande och störde den viktiga arkiverksamheten. Fjetterström hävdade att det med tanke på tjänstens karaktär inte var förvånande att vaktmästaren någon gång ibland måste avvisa besökare. Allmänheten hade fått för vana att kräva visningar när som helst på dagen. Vaktmästaren fick stå ut med oförsämdheter hur hövligt han än bad besökare att avstå från att beträda gräsplanerna på borggården, att inte röka inom området eller på andra sätt följa ordningsföreskrifterna. Fjetterström meddelade att han bett vaktmästaren att hädanefter vara mycket försiktig i sitt umgänge med allmänheten för att undvika ytterligare "obehagliga sammanstötningar".⁵⁶

Den ökande tillströmningen ställde nya krav på turismens organisation. Författaren, journalisten och redaktören Hilding Källén framhöll i mitten av 1950-talet hur bristfälligt besöksverksamheten sköttes på Gripsholms slott. Marknadsföring saknades både från Nationalmuseums och från kommunens sida. Slottets attraktionsvärde varken presenterades eller utnyttjades till fullo.⁵⁷ I slutet av 1950-talet började besöksnäringen i Södermanland samordnas genom bildandet av ett turisttrafikförbund.⁵⁸ Men 1961 konstaterades att besöksfrekvensen var i vikande på Gripsholms slott. Nationalmuseum, som ansvarade för visningen av slottet och dess samlingar, inledde ett samarbetade med skolradion i hopp om att väcka ungdomarnas intresse och locka skolklasser till besök.⁵⁹ Ett led i att öka tyngden i presentationen av Gripsholms slott var att anställa guider med konst- och kulturhistorisk kompetens. I listor över anställda på Gripsholm finns namn på personer som senare gjort karriär inom konsthistorisk forskning och kulturhistorisk myndighetsutövning.

Också i Kalmar län organiserades turismen i en turisttrafikförening, vilken stod bakom olika arrangemang. Sommaren 1962 ordnade förening-

en exempelvis stekardagar på Kalmar slott med slottsasado på grillad ox, kostymparad och allsång med Egon Kjerrman.⁶⁰

Målkonflikter i Vadstena

Som en följd av andra världskrigets ekonomiska restriktioner hade de restaureringsarbeten som Erik Fant lett i Vadstena avbrutits i början av 1940-talet. Vissa rum i Vadstena slotts inre var i så dåligt skick att de inte kunde visas för allmänheten, till förtret för kulturhistoriskt intresserade Vadstenabor.⁶¹ Den tilltagande turismen anfördes som argument under 1950-talets senare del för att återuppta restaureringen. Arbetena leddes av länsarkitekten Karl Albert Larsson i samarbete med Iwar Anderson.⁶²

Landsarkivets framtida lokalisering var ännu inte löst. Redan 1939 hade beslut fattats om att det skulle flyttas till Linköping, men andra världskrigets utbrott hade gjort att beslutet lagts på is. Arkivets expansion fortgick i fuktiga och brandfarliga lokaler. Landsarkivets behov av expansionsutrymme utgjorde en konflikt med slottet som ett besöksmål för turister. I början av 1960-talet aktualiserades åter frågan om landsarkivets lokalisering och slottets framtida användning. Landsarkivarien Arnold Sandberg ansåg att Byggnadsstyrelsen borde överväga att stänga slottet för allmänheten. Sandberg hävdade, liksom hans föregångare, att arkivaliernas säkerhet var viktigare än att tillgodose den besökande allmänhetens intressen.⁶³

Slottets tomma salar hade en god akustik och Vadstena-Akademien, som bildades 1964, tog fasta på den särpräglade miljön och satte upp historiskt färgade operastycken. På kort tid etablerades akademien som en viktig intressent i diskussionerna om slottets framtida användning. Även om slottets salar i sig ersatte anspråk på ett omfattande sceneri, ställde akademiens verksamhet krav på lokaler där operauppsättningarna kunde repeteras. Viss teknisk utrustning, loger och förvaringsutrymmen krävdes också för föreställningarnas genomförande.⁶⁴ Repetitionen sammanföll tidmässigt med den period då slottet var tillgängligt för turister, vilket ställde till ömsesidigt förtret.

En konferens som behandlade slottets fortsatta användningsområden hölls 1965. Slottsarkitekten Nils Ahrbom hade blåst liv i tanken på att åter-

FIGUR 6. Bilism och turism blev ett radarpar när välfärden ökade efter andra världskriget. Reklamfotografering vid Kalmar slott år 1948. Foto W. Olsson, Kalmar länsmuseum.

uppbygga försvarsvallarna. Ahrbom fick i uppdrag att utreda hur slottet och vallarna skulle kunna inredas till konferensanläggning med tillhörande hotell och restaurangverksamhet. I nya vallar skulle landsarkivet kunna beredas moderna lokaler samtidigt som slottssalarnas interiörer kunde göras tillgängliga för besökare. Om slottet återfick sin arkitektoniska helhetsverkan och karaktär av försvarsanläggning från renässansen skulle det bli begriplig. För att avhjälpa interiörernas ödsliga tomhet bildades en stiftelse, vars syfte var att bidra till slottets möblering. Landsantikvarien och slottsarkitekten ingick i stiftelsens styrelse. Möbleringen skulle ske i samråd med Byggnadsstyrelsen för att garantera att såväl antikvariska och estetiska som myndighetsmässiga krav på inredningarna tillgodosågs.

I början av 1970-talet initierade landshövdingen en utredning som skulle ligga till grund för en turismatsning i länsdelen.⁶⁵ Landshövdingen, Per Eckerberg, menade att länsdelens attraktion skulle öka och ekonomiska situation förbättras

om slottet och andra besöksmål utvecklades. Restaureringen av slottets förfallna och tomma salar kunde ge arbetstillfällen för byggnadsarbetare. Att bygga om delar av slottet till konferensanläggning blev en central fråga. Diskussionerna om för vem slottet skulle vara tillgängligt hårdnade och ledde till en debatt mellan Nils Ahrbom och Riksantikvarieämbetets Eyvind Unnerbäck, expert på Vadstena slotts historia.⁶⁶ De företrädde var sin syn på hur kulturhistoriskt intressanta byggnader skulle brukas. Ahrbom framhävde vikten av att slottet gavs en ekonomiskt bärkraftig, eller åtminstone i något avseende nyttig, funktion. Unnerbäck hävdade att slottets konst- och kulturhistoriska betydelse borde ligga till grund för ett beslut som minimerade ingreppen i själva byggnaden och gav så många som möjlig tillträde till de autentiska renässansmiljöerna. Enligt hans uppfattning innebar inredandet av en konferensanläggning och ett utökat landsarkiv inte bara ingrepp i slottets stomme. En stor del av allmänheten skulle utestängas från möjligheten att besöka slottets inre.

I slutet av 1970-talet sade Riksantikvarieämbetet nej till tanken att förlägga en konferens- och hotellanläggning till slottet. Samtidigt upphävdes planerna på att lokalisera landsarkivet till Linköping definitivt. Beslut fattades om återuppförande av första etappen av vallarna.⁶⁷ Ett villkor för Riksantikvarieämbetets godkännande var att vallarna till sin helhet skulle återuppföras inom en tioårsperiod. Nybyggnadsarbetena inleddes 1984.

År 1966 tog kommunens turistorganisation över ansvaret för visning av slottet. Kommunen fick samtidigt tillåtelse att använda slottets borggård för sådana musikaliska och sceniska evenemang som kunde anses passande i den historiska miljön. Grundinställningen till att Vadstena slott användes för dessa publika arrangemang var positiv från kulturarvsförvaltningens sida. Frekvensen av olika "kulturarrangemang" i form av hantverksmässor och julmarknader ökade markant. Slottet som plats för musikarrangemang av olika slag blev en viktig fråga under 1980- och 90-talen.

Ett problem som anfördes i samband med dessa arrangemang var att slottsportarna skadades av transporter som krävdes för scen- och musikanläggningar.⁶⁸ Förslag framfördes att en ny bro till borggården skulle anläggas för att klara de tunga transportererna. Den största mängden av transpor-

ter var dock de som gick till landsarkivet, framhöll musikarrangemangens förespråkare. Landsarkivarien ansåg att landsarkivets verksamhet blockerats av de stora arrangemangen.⁶⁹ Riksantikvarieämbetet hyste farhågor om att slottets stomme kunde skadas av de vibrationer som de höga ljudnivåerna åstadkom och risken att de värdefulla portalerna skulle skadas var så stora att storskaliga arrangemang inte vidare kunde accepteras.⁷⁰

Vadstena kommun, Vadstena köpmannaförening och länsturistnämnden uppfattade ämbetets tveksamheter mot musikarrangemangen som en fråga om musikval. De artister som spelade på borggården var folkkära, exempelvis Eva Dahlgren och Tomas Ledin. Kommunen framhöll att de ifrågasatta musikarrangemangen hade positiva effekter för turismen i Vadstena. Dessutom innebar de att många kommuninvånare för första gången kom i kontakt med slottet.⁷¹ RAÄ avisade bestämt att det var en fråga om musiksmak.⁷² Som en kompromiss medgav Riksantikvarieämbetet att två konserter kunde arrangeras på borggården sommaren 1992, under förutsättning att vissa skyddsåtgärder vidtogs.

År 1999 slutfördes den sista etappen av vall-återuppbyggnaden, vilken också innebar att de två hörntornen som revs redan i början av 1800-talet

FIGUR 7. De nya vallarna och hörntornen i Vadstena har rekonstruerats till form och ytmaterial. Under vallarnas yta döljer sig helt moderna konstruktioner. Till vänster syns den nya bron till borggården, som möjliggör tunga godstransporter till slottet. Foto H. Geijer.

återuppfördes.⁷³ Då kunde utrymmen som tagits i anspråk av Vadstena-Akademien och landsarkivets resterande magasin inom slottet börja utrymmas, och förutsättningarna för att utveckla besöksverksamheten vid Vadstena slott förbättrades. Bland de rum som numera kan visas för besökarna finns den stora rikssalen, med sina fantasifulla slottsavbildningar på väggarna. Vadstena-Akademien fick lämpligare lokaler. Satsningar på teater och musik lockar allt fler "whops" – Wealthy, Healthy Older People till slottet och andra kulturella sevärdheter i Vadstena.⁷⁴ Bland turisterna märks en ökad tillströmning av utländska besökare.⁷⁵

Slotts- och domkyrkomuseet i Linköping

Av residensslotten är det bara Västerås som kontinuerligt varit publikt tillgängligt, sedan länsmuseum etablerats där i slutet av 1800-talet.⁷⁶ Örebro läns museum flyttade från slottet år 1963.⁷⁷ Varken Uppsala eller Linköpings slott togs i anspråk som länsmuseum under den tidiga museibildningsfasen

vid 1800-talets slut.⁷⁸ Av och till fördes diskussioner och debatter om att öppna Linköpings slott för allmänheten.

Tanken på att återställa den forna rikssalen var seglivad.⁷⁹ Under en period vid slutet av 1970-talet förekom flitiga sammanträden i syfte att åstadkomma läns museilokaler på slottet. Länsmuseum var trångbott och ett tänkbart alternativ var att flytta vissa utställningar på slottet. Diskussionerna slutade med att museet byggdes till och slottet förblev stängt för allmänheten. Rikssalsplanerna lades ned i mitten av 1980-talet. Det statsfinansiella läget medgav inte satsningen enligt finansdepartementet, och Linköpings kommun beslöt att satsa på en annan lokal för den typ av arrangemang som kunde vara aktuella för en återskapad rikssal.

Uppmärksamheten riktades istället mot slottets anonyma och allt mer förfallna yttre.⁸⁰ I början av 1990-talet kom en upprustning av fasaderna igång. Målsättningen var att lyfta fram slottet i stadsbilden. Samtidigt gjordes byggnadsarkeologiska undersökningar i slottet inre. De fynd som påträffades gjorde att det fanns anledning att ifrå-

FIGUR 8. Linköpings slotts och domkyrkas historia presenteras i en fritt återskapad renässanssal. Foto H. Geijer.

gasätta den tidigare byggnadshistorieskrivningen. Arkeologernas intresse för fasaderna väcktes, det fanns möjlighet att utvinna ny kunskap om slottets byggnadshistoria när lös puts ändå måste tas ned. De driftiga arkeologerna fick till stånd ett omfattande murverksprojekt som i vissa stycken förändrade den gängse historieskrivningen kring slottet.⁸¹

Den nya kunskapen ville man göra publikt tillgänglig i slottets norra länga. Men inte bara slottets, utan också den närbelägna domkyrkans historia kunde visas i ett slotts- och domkyrkohistoriskt museum. Mellan de båda byggnaderna fanns ett intimt historiskt samband som kunde presenteras genom ett samlat grepp. För att driva projektet och söka medel för museets uppbyggnad och initiala drift bildades stiftelsen Linköpings slotts- och domkyrkomuseum, i dagligt tal kallad SODOM. Såväl landshövding som biskop ingick i stiftelsens styrelse. I arbetsgruppen för museet fanns bland andra representanter för Statens Fastighetsverk, Östergötlands läns museum och länsstyrelsen.

Förutom medelsansökningar till fonder av olika slag medverkade stiftelsen till framställning av ”brasklappar”, som skulle säljas till förmån för museets inredande. Brasklapparna var en konstnärlig tolkning av ett porträtt på putsen i norra flygelns bottenvåning, vilken sades föreställa biskop Brask. Brasklapparna lanserades med en särskild Braskdag i september 1998. Dagen innehöll skådespel och musik, slottsvisning, visning av domkyrkans samlingar och tal av landshövdingen, Björn Eriksson.⁸² Brasklappsförsäljningen blev ingen större succé men medelstildelningen från olika stiftelser i kombination med Statens Fastighetsverks satsning på upprustningen av byggnaden gjorde att slottsmuseet kunde invigas år 2000.⁸³

I de handlingar som tillkom i samband med museets planerande saknas en tydlig definition av målgruppen för museet, för *vem* museet skulle skapas. Däremot finns ganska väl beskrivet *vad* man ville visa, och allt eftersom projektet framskred beskrevs *hur* det skulle ske med ökad tydlighet. Den berättelse som museet ville förmedla sträckte sig över en lång historisk period – från 1100-tal till 2000-tal – och över komplicerade historiska skeden med stora förändringar på både det rikspolitiska och socialhistoriska planet. Utställningarna delades upp i avdelningar; Medeltid,

Biskop Brask, Vasakungarna, Kyrkliga textilier och Landshövdingarna. Genom dessa avdelningar skulle tre teman löpa parallellt: Slottsherrens ämbete, byggnadsverksamhet och dess finansiering och slutligen social manifestation, hovliv och kyrklig prakt.

Det faktum att byggnaden i sig var en förutsättning för och en del av utställningen ställde krav på en gestaltning som motsvarade dessa behov. Resultatet blev en historiskt associativ utformning av museets olika rum som nära samspelar med de föremål och installationer som visas i rummen. Detta kom till uttryck i såväl formspråk som materialval och färgsättning. Det starka inslaget av byggnadsarkeologisk forskning som genomsyrade projektet kom framför allt till uttryck i det nordöstra tornrummets bottenvåning, som gestaltades som en utgrävningsplats med tydlig redovisning av de olika byggnadshistoriska skikt som detta byggnadsparti representerade.⁸⁴

Från bildning till upplevelse

Målet med besök på vasaslott tycks ursprungligen ha varit att uppleva de platser där viktiga historiska personer verkat och politiskt avgörande händelser i rikets historia utspelat sig. Från början av 1800-talet växer också ett kulturhistoriskt intresse fram, ursprungligen baserat på konsthistoriska studier. Med tiden ökade intresset för hur livet levt i slotten. De historiska representationerna har därför vidgats och kan spegla det sociala livet vid slotten. Fängelsekunder och brännvinstillverkning rensades bort på 1920-talet, men möter oss åter i dagens presentation av Kalmar slott.

Den syn på besökare och besökarnas syn på slotten som framträder i handlingar och litteratur återspeglar befolkningens skiktningar i olika tider. Den tidiga restaureringsperioden vid mitten av 1800-talet var en tid med stora sociala skillnader. Det var för en bildningselit, vilken förstod att uppskatta slotten som historiska minnesplatser och konsthistoriskt intressanta byggnader, som slotten skulle bevaras. För ämbetsmannen Fredrik Wilhelm Scholander representerade dagdrivare och okynniga pojkar ett hot mot byggnaderna. Sociala spänningarna förekom bland lustresenärer vid Gripsholm i slutet av 1800-talet. Agitation var ett inslag i folklivet som inte uppskattades av de

ämbetsmän som förvaltade slottet. Folkfesterna vid Kalmar slott var stötande för vissa. En av de klagande tolkade festerna i politiska termer.⁸⁵ I 1930-talets Vadstena anklagades vaktmästaren för att gynnat elegant klädda besökare medan ”Medel-svensson” hade svårt att få tillträde till slottet. Införande av fasta visningstider och avgifter gjorde att alla besökare kunde behandlas på ett likartat sätt. Även sådana som propsade på förmåner kunde tvingas till att foga sig i det som gällde för allmänheten. Men risken fanns också att alla inte hade möjlighet att besöka slotten om kostanden blev för hög. Med tiden upphör anmärkningar kring klassegenskaper i materialet och besökarna blir till en allt mer anonym allmänhet. Tvåusen-talets inriktning på barnkultur gör att den enda grupp som kan urskiljas som speciell målgrupp i dagens presentation av vasaslotten är just barnen. De erbjuds särskilda visningar, kreativa aktiviteter och barnkalas.

Det är generellt sett svårt att identifiera en medvetet uttalad målgrupp för de gestaltningar som utförts vid olika restaureringsetapper. Argumentationen håller sig på ett allmänt historiskt och konsthistoriskt plan. Inte ens i sentida museala satsningar, exempelvis den i Linköping, finns målgruppen tydligt definierad. Det går dock att indirekt utläsa allmänna målsättningar och pedagogiska ambitioner i dokument kring slottsrestaurering och verksamhet vid slotten. Redan vid Gripsholmsrestaureringen på 1890-talet var den pedagogiska ambitionen uttalad.

I flera fall har en del av gestaltningen handlat om att förtydliga slottens historia som försvarsanläggningar. I Kalmar har vallarna etappvis genomgått omfattande upprustningar och från Martin Olssons tid har de medeltida försvarsverken åter lyfts fram i slottsanläggningen. I Gripsholm och Kalmar har vallgravar åter gjorts vattenförande. Nybyggnaden av vallarna i Vadstena genomfördes med argumentet att vallarna skulle tydliggöra slottet som en renässansborg och återge slottets arkitektoniska helhetsverkan. Därmed skulle det te sig mer begripligt för en besökande allmänhet. Samtidigt skulle fler intressanta rum i slottet kunna göras tillgängliga för besök.

Utgångspunkten för gestaltning och bruk har varit slottens kulturhistoriska värde, men det har förekommit konflikter mellan olika syn på kultur-

värden och godtagbara verksamheter. I handlingar från Vadstena finns flera exempel. Arkivets verksamhet och säkerhet hotades av att slottet samtidigt var ett besöksmål, ansåg flera landsarkivarier. Samordningen mellan Vadstena-Akademiens verksamhet och visningarna var också svår att uppnå i ett tidigt skede av akademiens verksamhet. Ur det myndighetsrelaterade materialet kan man utläsa att det har varit viktigt att värna om att slotten brukades på ett sätt som tog hänsyn till deras karaktär som historiska minnesmärken. Denna syn delas av såväl patriotiskt sinnade slottsbesökare som myndighetspersoner under 1900-talets förra hälft. Besökarna förväntades uppföra sig värdigt och de aktiviteter som anordnas måste vara passande. Missnöje har uttryckts över agitation och slagsmål, folkliga fester, folkklustspel och rockmusik medan välgörenhetsmöten, sång- och musikafnarn med klassiskt program och kulturmässor varit acceptabla. Beträffande rockmusiken var det visserligen de tekniska konsekvenserna som var orsaken till antikvariernas oro, men de lokala och regionala aktörerna uppfattade situationen på ett annat sätt.

1970-talets debatt om användningen av Vadstena slott handlade till en del om vilka som kunde ha rätt att vistas i slottet i en vidare bemärkelse. Den sammanfaller med den tid då en svensk kulturpolitik offentliggörs. Farhågor uttrycktes för att den planerade kongress- och hotellanläggningen samt ett permanentat och utökat landsarkiv skulle komma att utestänga en stor del av allmänheten. Förespråkarna hävdade å sin sida att slottet skulle bli mer tillgängligt och fyllt av meningsfulla verksamheter och kritiserade den kulturhistoriskt betingade, restriktiva hållningen som ett utslag av elitism. En underförstådd konflikt mellan dem som bevakade slottets kulturhistoriska värde och dem som ville locka så stora skaror av människor som möjligt till platsen är kännetecknande för 1900-talets senare del. Med utvecklingen av kulturarvs- och upplevelseturism tycks den kulturhistoriskt rigida hållningen till slottens lämpliga användning ha luckrats upp. En tendens finns istället att bevarandevärde oreflekterat likställs med levandegörandepotential.

Staten är samtidigt både fastighetsägare och uppdragsgivare åt kulturarvsförvaltningen. För många av de statligt ägda byggnadsminnena har

Statens fastighetsverk det förvaltande uppdraget medan Riksantikvarieämbetet är tillsynsmyndighet. Båda har i uppdrag att tillgängliggöra och levandegöra kulturarvet för landets medborgare. Allmänheten har rättmätiga krav på tillgänglighet som delägare av kulturarvet. Samtidigt gör intäktskrav att ytor måste utnyttjas för uthyrning av lokaler på marknadsmässiga villkor, vilket begränsar den allmänna tillgängligheten. En del av hyresintäkterna är emellertid relaterad till den kulturarvs- och upplevelseturism som idag är under stark utveckling. Samarbetet mellan Statens fastighetsverk och stiftelser och organisationer, landstingskommunala, kommunala såväl som privata, vilka arbetar med slottsmiljöerna som besöksobjekt är väl etablerat och kommer förmodligen att utvecklas ytterligare i framtiden. Slottsbesökarna erbjuds redan i dag allt från traditionella museiutställningar till temamässor, teatervisningar och musikupplevelser.

Besöksverksamheten vid vasaslotten har under de undersökta 150 åren organiserats och utvecklats från vaktmästare som skötte visningar i mån av tid för "skådepengar" till dagens organiserade visningar med professionella guider. För visningarna ansvarar organisationer med museala, kommunala och privata intressenter. I dagens besöksnäring kan mål för besökarantal och krav på självfinansiering

eller vinstintressen påverka vilken historia som berättas, hur och för vem. Ur detta perspektiv framstår det som viktigt att fortsätta forskningen kring hur det byggda kulturarvet etablerats, använts och kan användas ur ett vidare perspektiv, som också omfattar de besökande och de många berättelser som har presenterats och som ännu kan lockas fram ur kulturhistoriska bebyggelsemiljöer så som slott och borgar.

Mia Geijer är Fil Dr. i arkitekturhistoria med inriktning på restaurering och kulturarvsförvaltning. Hon är utbildad som bebyggelseantikvarie vid Göteborgs universitet och vidareutbildning i restaurering och byggnadsvård vid CTH, KKH och KTH. Geijer är yrkesverksam som antikvarie vid länsstyrelsen i Örebro län.

Den här artikeln är en vidareutveckling av den forskning kring vasaslotten som kulturarv som presenterades i boken *Makten över monumenten – restaurering av vasaslott 1850–2000*, utkommen år 2007.

mia.geijer@lansstyrelsen.se

Noter

1. Ang. det statligt förvaldade beståndet av kulturhistoriskt intressanta byggnader och diskussioner om detta bestånds bildande och framtid, se Geijer 2004, s. 144 ff. och s. 138 ff.
2. En sådan undersökning som rör hur slott och herrgårdar presenterats i resehandböcker och turistbroschyrer har gjorts av Karin Lindvall. Petra Rantatalo har i någon mån berört detta i en avhandling som skolresornas utveckling. Lindvall 2004 och Rantatalo 2002. I den anglosaxiska litteraturen finns emellertid intressanta analyser av turismens betydelse för kulturarvets levandegörande, se exempelvis Lowenthal 1985 och 1998.
3. Geijer 2007.
4. Ljungman 1755.
5. Geijer 2007, s. 33.
6. Under Gustav III återinfördes censuren för en tid men den avskaffades definitivt genom tryckfrihetsförordningen 1810.
7. Thersner 1828–1843.
8. Tham 1849a, Tham 1849b, Tham 1852 och Tham 1854–1855.
9. Hofberg 1872.
10. Bjursten 1858.
11. Brunius 1838 och Brunius 1851.
12. Ang. folkbildningens utveckling, se Kärnfelt 2000 och Frängsmyr 2000, s. 147 ff.
13. Sundbärg 1901, s. 333 och Sehlin 1986, s. 7 ff.
14. Överintendenten ansvarade för Kongl. Museum samlingar fram till 1866 då Nationalmuseum inrättades. Ang. samlingarnas tillkomst, se Bjurström 1992, s. 18.
15. Arcadius 1997, 25 ff.
16. RA, ÖIÄ, Bib:30, ÖIÄ till Kungl maj:t 1873-04-22 och RA, ÖIÄ, Bib:34, ÖIÄ till Landshövdingen i Kalmar län 1877-01-20.
17. RA, ÖIÄ, Bib:41, ÖIÄ till Landshövdingen i Örebro län 1884-06-10.
18. RA, ÖIÄ, Bib:46, ÖIÄ till Landshövdingen i Västmanlands län 1889-06-02.
19. RA, ÖIÄ, FI bac:20, Landshövdingen i Kalmar till ÖIÄ 1874-05-06. Ang antropologmötet, se Ljungström 2002, s. 88 ff.
20. Eichhorn 1881.

21. Westlund 1946, s. 332.
22. RA, KBS, FI bac:9, E. Jacobsson, tjänstememorial 1898-05-19.
23. RA, KBS, A-byrån, B1:5, KBS till regeringen 1919-10-14 och I-byrån F4B:4, KBS till Nyköpings stad 1929-04-19.
24. RA, ÖIÄ och RA, KBS, I-byrån, div. handlingar ang. Nyköpings hus.
25. Se exempelvis Berthelson 1946.
26. År 1849 fick ÖIÄ ansvaret för de publika byggnaderna i landsorten och följande år lades också magsinsförvaltningen under ÖIÄ. 1851 sammanslogs anslaget för landsortsbyggnaderna och magasinsbyggnaderna. Se vidare Geijer 2004, s. 53 ff och 2007, s. 34 ff.
27. RA, ÖIÄ, FI bac:II, F. W. Scholander till ÖIÄ 1865-05-15.
28. RA, ÖIÄ, FI bab:2, F. W. Scholander, memorial 1858-08-09.
29. RA, ÖIÄ, B1b:16, ÖIÄ till Landshövdingen i Kalmar 1856-07-01.
30. När det nya cellfängelset i Kalmar stod färdigt 1854 flyttade fångvaktarna ut ur slottet. Geijer 2007, s. 47 f.
31. Fries blev en förgrundsgestalt inom den svenska KFUM-rörelsen. Kolmodin var professor i teologi vid Uppsala universitet.
32. Se t. ex. RA, ÖIÄ, Fibb:43, E. Jacobsson, tjänstememorial, 1895-04-22, B1b:52, ÖIÄ till Landshövdingen i Östergötland 1895-04-30 samt ÖIÄ till K. Fries och J. A. Kolmodin 1895-05-21.
33. Också Uppsala och Kalmar var aktuella för landsarkiv. Se t. ex. RA, ÖIÄ, B1b:50, ÖIÄ till Konungen 1893-04-11, B1b:53, ÖIÄ till Ecklesiastikdepartementet 1896-10-13, ÖIÄ till Konungen 1897-02-23, B1b:55, ÖIÄ till Riksarkivarien 1898-01-11, ÖIÄ till Landshövdingen i Östergötland 1898-10-11 och B1b:56, ÖIÄ till Konungen 1899-01-17.
34. RA, ÖIÄ, Fibb:43, Segelsällskapet Wetteren till ÖIÄ 1900-06-19, Länsstyrelsen i Östergötland till ÖIÄ 1900-06-30.
35. RA, ÖIÄ, Fibb:43, Ytrande, V. Örnberg 1900-06-28.
36. RA, Slottsarkivet, RMÄ, E2:182, K. Almlöf till RMÄ 1892-04-09.
37. Benämningen kastellan avsåg i äldre tid den som var befälhavare på en borg. Titeln användes i överförd bemärkelse på vaktmästaren vid Gripsholm. NatMus., Gripsholmsföreningen, Gripsholmsföreningens nämnd, Protokoll Nr. 9, 1890-03-31.
38. Om restaureringen av Gripsholms slott under 1890-talet, se Geijer 2007, s. 66 ff, Ljungström 1987 och Wollin 1950.
39. Edman 1999, s. 29 ff. Geijer 2007, s. 85 ff. Se också *Svenska Dagbladet* 1922-10-19.
40. RA, KBS, I-byrån, F1A:1053, Kalmar stadsfullmäktige till KBS 1921-12-07.
41. Namnsamlingen är intressant eftersom flertalet under-tecknare lagt till en yrkestitel eller på annat sätt markerat sin sociala tillhörighet. RA, Landsförsvarsdepartementet, E1:1258, konseljakt 1894-05-18. *Kalmar* 1893-12-17, *Barometern* 1894-02-07 och *Aftonbladet* 1894-03-31.
42. Se exempelvis Hahr 1906, Hahr 1907 och Hahr 1919.
43. RA, KBS, F1A:1052, T. Zommerstedt till riksantikvarien 1919-08-29.
44. RA, KBS, I-byrån, F1A:1052, Resolution, landshövdingen i Kalmar 1920-02-20, tjänstememorial C. Lindholm 1929-03-22.
45. RA, KBS, I-byrån, F1A:1052, N. Persson, Teaterförbundet till KBS, 1920-04-12.
46. RA, KBS, I-byrån, F1A:1052, Liknande ansökan från Falck avsågs 1921 och 1922. F1A:1053, KBS till H. Falck 1921-05-31 och 1922-06-21.
47. RA, KBS, I-byrån, F1A:1052, C. Lindholm, tjänstememorial 1920-04-12, F1A:1054, M. Olsson till KBS 1924-02-16.
48. RA, KBS, I-byrån, F1A:1054, KBS till landshövdingen i Kalmar 1924-04-25.
49. Se exempelvis Bååth-Holmberg 1919, s. 29.
50. Edman 2005, s. 41 ff.
51. Geijer 2007, s. 125 och 148.
52. RA, KBS, I-byrån, F1B:132, S. Bergman till KBS 1940-10-03.
53. RA, KBS, I-byrån, F1B:134, C. Rogalin till KBS 1949-12-29.
54. RA, KBS, I-byrån, F1A:1055, brevväxling mellan C. Lindholm och C. Th. Gustafsson i oktober 1932.
55. RA, KBS, I-byrån, F1A:1355, B. W. Jönsson till KBS, 1928-10-19.
56. RA, KBS, I-byrån, F1A:1355, G. Fjeterström till KBS 1928-11-02.
57. ATA, BMM, Gripsholm, H. Källén 1954-03-16.
58. RA, Slottsarkivet, Gripsholmsarkivet, E3C:6, B. Ekinge, Södermanlands läns turisttrafikförbund 1960-05-09.
59. RA, Slottsarkivet, Gripsholmsarkivet, E3C:6, C. Nordenfalk till Ståthållaren på Gripsholm 1961-02-01.
60. KLM, Informationsblad från Kalmar Turisttrafikförening. Evenemanget hölls 1962-09-09.
61. Slottsarkitektarkivet i Vadstena, Länsarkitektkontorets uppdragsförslag, september 1957 och RA, KBS, I-byrån, F1B:132, S. Bergman till KBS 1940-10-03.
62. Arbetena finansierades i huvudsak av medel från länsarbetsnämnden.
63. Slottsarkitektkontoret, Vadstena, A. Sandberg till KBS 1962-01-17.
64. ATA, BMM, Vadstena slott, Vadstena-Akademien till RAÄ 1978-09-11, RAÄ till Vadstena-Akademien 1978-11-11.
65. Länsstyrelsen i Östergötland, 1972.
66. Unnerbäck 1973, Unnerbäck 1974 och Ahrbom 1973.
67. Byggnadsstyrelsen hade 1974 fått i uppdrag att utarbeta ett byggnadsprogram för slottet. Detta redovisades 1977. ATA, BMM, Vadstena slott, Utbildningsdepartementet till KBS 1978-06-01.
68. Stora arrangemang som Rocktåget och Badrock hölls på borggården i början av 1990-talet. Se exempelvis ATA, BMM, Vadstena slott, RAÄ till KBS 1986-01-29, RAÄ till KBS 1986-06-07, Länsstyrelsen i Östergötland till RAÄ 1991-03-26, Landarkivarien till KBS, Landsarkivarien till RAÄ 1991-08-16, KBS till F. Fernholm ang. bestämmelser i samband med Tomas Ledins sommarshow 1991-05-06, 1991-07-23, RAÄ till KBS 1991-10-21 och protokoll 1991-10-22.
69. ATA, BMM, Vadstena, slottet, Protokoll 1991-10-22.
70. De vibrationsmätningar som genomfördes visade att de svängningar som musiken åstadkom inte innebar någon fara för slottets stomme. Däremot överskred fönstrens skallringar gränsvärdena och svängningar i bjälklaget uppstod. ATA, BMM, Vadstena slott, Ingemanssons Akustik och Mekanik till RAÄ 1992-07-30.
71. ATA, BMM, Vadstena, slottet, Protokoll 1992-02-05, Vadstena kommun till RAÄ 1992-02-11, RAÄ till Vadstena kommun 1992-02-21, Östergötlands länsturisträsnämnd till RAÄ 1992-02-10 och Vadstena Köpmannaförening till RAÄ 1992-11-02.
72. ATA, BMM, Vadstena, slottet, M. Björnstad till Vadstena Köpmannaförening.

73. För en fördjupad analys av processen kring rekonstruktionen av vallar och torn i Vadstena, se Geijer 2007, s. 167 ff.
74. *Världen idag*, 2008-04-16.
75. *Corren*, 2007-07-23.
76. Under det tidiga 2000-talet fanns dock planer på att flytta museet och under en tid var museet stängt för allmänheten.
77. Under en kort period på 1990-talet fanns åter länsmuseets kulturhistoriska utställningar i Örebro slott.
78. Under 1930-talet fanns visserligen planer på att förlägga länsmuseum dit men till slut fattades beslut om att uppföra en ny museibygnad efter ritningar av Nils Ahrbom och Helge Zimdahl. ATA, Åmb. ark. 4, Linköping, O. Lundgren, PM 1929-10-21 och "Utredning rörande lämpligheten av eventuellt användande av Linköpings slott såsom lokal för Östergötlands museum samt Linköpings stads museum för skön konst, B. Cnattingius och E. Lundberg 1930-03 (saknar närmare datering) och Bergström 2005, s. 88 ff.
79. Se exempelvis Öglm, B. Lagerkrantz och A-S. Topelius, PM 1978-09-19 "Ang. en filial till Östergötlands museum och slottets framtida drift" samt *Östgöta Correspondenten* 1986-11-22.
80. ATA, BMM, KBS till RAÄ 1984-02-24.
81. Ang. restaureringsprojektet, se Geijer 2007, s. 161 ff. De arkeologiska fynden redovisas i Feldt 2004.
82. ÖglM, Linköpings slott, program "En dag som går till historien" 1998-09-12. Landshövdingen Björn Eriksson tog överhuvudtaget många initiativ till att locka besökare till slottet. Flera av dessa har involverat musik, sång och skådespel.
83. Bland bidragsgivarna fanns Linköpings kommuns kulturfond, den s. k. Carlstedtska fonden, samt Knut och Alice Wallenbergs Stiftelse. Också företag och privata donationer bidrog till finansieringen. Slottsmuseet, A. Hallinder 1998-08-07.
84. För en beskrivning och analys av den yttre och inre omgestaltningen av Linköpings slott, se Geijer 2007, s. 179 ff.
85. RA, KBS, I-byrån, FIA:1052, M. Sjöberg 1919-07-29.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA),

Byggnadsminnesmärken

Topografiska arkivet

Ämbetsarkivet

Linköpings slotts- och domkyrkomuseums arkiv

Nationalmuseum, Gripsholmsföreningens arkiv (NatMus)

Vadstena slott, slottsarkitektkontoret

Riksarkivet (RA)

Överintendentensämbetets arkiv (ÖIÄ)

Kungl. Byggnadsstyrelsens arkiv (RA, KBS)

Östergötlands läns museum (ÖglM)

Tryckta källor och litteratur

Aftonbladet 1894-03-31, "Ett historiskt minnesmärke - militärkasern".

Ahrbom, Nils 1973, "Ahrbom svarar", *Arkitektur* 6 (s. 27-28).

Arcadius, Kerstin, 1997, *Museum på svenska*.

Barometern 1894-02-07, "Hvad man vill göra med Kalmar slott".

Bergström, Anders, 2005, "Mot en museal mönsteranläggning", *Folkhemmets museum*, Bergström, Anders & Victor Edman (s. 61-107).

Berthelson, Bertil, 1946, "Kulturminnesvården, provinsmuseerna och landsantikvarierna", *Ad Patriam Illustrandam*, Schück, Adolf & Bengt Thordeman (red), (s. 393-441).

Bjursten, Herman, 1858, *Wadstena förr och nu*.

Bjurström, Per, 1992, *Nationalmuseum 1792-1992*.

Brunius, Carl Georg, 1938, *Antikvarisk och Arkitektonisk resa genom Halland, Bohuslän, Dalsland, Västergötland, Wermland och Westergötland år 1838*.

Brunius, Carl Georg, 1851, *Konstanteckningar under en resa år 1849*.

Bååth-Holmberg, Cecilia, 1919, *Vid slott och sund*.

Corren 2007-07-23, "Rekordsommar för turismen i Vadstena".

Edman, Victor, 1999, *En svensk restaureringstradition*.

Edman, Victor, 2005: "Från monument till utställningsmaskin", *Folkhemmets museum*, Bergström, Anders & Victor Edman (s. 15-59).

Forssell, Christian Didrik, facsimil 1979 (1827-1835), *Ett år i Sverige*.

Eichhorn, Christoffer, 1881, "Kalmar slotts konsthistoria under renässansen", *Svenska fornminnesföreningens tidskrift 1881*, Oscar Montelius (red), (s. 218-238).

Feldt, Ann-Charlotte & Eva Modén 2004, *Linköpings slotts nya byggnadshistoria*.

Frängsmyr, Tore, 2000, *Svensk idéhistoria*.

Geijer, Mia, 2004, *Ett nationellt kulturarv*.

Geijer, Mia, 2007, *Makten över monumenten*.

Hahr, August, 1906-08-08, "Bör något åtgöras Kalmar slott?", *Kalmar*.

Hahr, August, 1907, "Kalmar slott", *Svenska turistföreningens årsskrift*, (s. 99-113).

Hahr, August, 1919-07-26, "Kalmar slott möter i djupt förfall Vasaminnets stora dag", *Svenska Dagbladet*.

Hofberg, Herman, 1872, *Genom Sveriges bygder*.

Kalmar 1893-12-17, "Drätselkammarens utlåtande över direktör Hallbergs motion angående åtgärder för en volontär- och en rekrytskola här i staden".

Kärnfelt, Johan, 2000, *Mellan nytta och nöje*.

Lindvall, Karin, 2004, "Praktiga egendomar, stilenligt kulturarv och trevliga besöksmål", *Herrgårdsromantik och statarelände*, Mats Hellspong (red), (s. 58-107).

Ljungman, Carl Fredrich, 1755, *En kortfattad beskrifning, om Gripsholms slott, etc.*

Ljungström, Lars, 1987, *Aendnu gamblare*.

Ljungström, Olof, 2002, *Oscariansk antropologi*.

- Lowenthal, David, 1985, *The past is a foreign country*.
- Lowenthal, David, 1998, *The heritage crusade and the spoils of history*.
- Länsstyrelsen i Östergötland, 1972, *Kultur och turism i västra Östergötland*.
- Rantatalo, Petra, 2002, *Den resande eleven*.
- Sehlin, Halvar, 1986, "Hur det började", *Svenska Turistföreningen 100 år*, Halvar Sehlin (red), (s. 7–12).
- Sundbärg, Gustav, 1901, *Sveriges land och folk*.
- Svenska Dagbladet* 1922-10-19, "Kalmar slott har undergått en partiell restaurering".
- Tham, Wilhelm, 1949a, *Beskrifning öfver Örebro län*.
- Tham, Wilhelm, 1849b, *Beskrifning öfver Westerås län*.
- Tham, Wilhelm, 1850, *Beskrifning öfver Upsala län*.
- Tham, Wilhelm, 1852, *Beskrifning öfver Nyköpings län*.
- Tham, Wilhelm, 1854–1855, *Beskrifning öfver Linköpings län*, del 1–2.
- Thersner, Ulric, 1946, *Fordna och närvarande Sverige*, 2:a uppl.
- Unnerbäck, Eyvind, 1973, "Använda Vadstena slott – ja, men hur?", *Arkitektur* 6 (s. 26–27).
- Unnerbäck, Eyvind, 1974, "Vadstena slott som museum – är det nödvändigt?", *Arkitektur* 1, (s. 26–27).
- Westlund, Per-Olof, 1946, "Byggnadsminnen", *Ad Patriam Illustrandam*, Adolf Schüick & Bengt Thordeman (red), (s. 321–374).
- Wollin, Nils G, 1950, *Gripsholmsföreningen och restaureringen på 1890-talet*.
- Världen idag* 2008-04-16, "Turistmål med utbud för både ande, själ och kropp".
- Östgöta Correspondenten* 1986-11-22, "Öppna slottet för oss".

On pilgrimage to Vasa castles – from Grand Tour to heritage tourism

by Mia Geijer

Summary

As historic and cultural monuments to Sweden's political history and to the affinity between regions and nation, the castles of the Vasa period have attracted growing numbers of tourists. The relationship between visitors, destinations and national authorities during the period can be traced through official documents, travelogues and other documents. The visitors have to a certain extent informed the authorities of their views, and thus left traces in the records kept by the management of castles. During the 150 years for which the castles have been managed as part of the national heritage, the spectrum of visitors has broadened. The first visitors were a cultural élite, whereas today the castles are visited by a broad-based general public from near and far. During the same

period, visitor activities have been developed and organised. Different agencies within the heritage administration have had different interests and views concerning ways in which the castles are to be made accessible and used.

Today living presentation and accessibility are important issues of heritage management. The present-day visitor industry is not governed solely by a desire to engage in historical and heritage-related educational activity. Other factors, such as demands for self-financing or profit interests, help to decide what history is related, in what way and to whom. Through research into changes in the way in which the heritage has been presented, used and visited, various perspectives can be articulated which are of value for the general future management of the heritage.

Keywords:

History of built environment, Cultural heritage, Tourism, Castles, Restoration, Management of built heritage, Renaissance

Ett hemligt kulturarv

Nittonhundratalets svenska befästningar

av Ingela Andersson & Anders Bodin

FIGUR 1. Boden, Rödbergsfortets hjässa. Ett av de fem bergsforten byggda 1900-1909, ur bruk 1999. Foto SFV 2007.

I MER ÄN TUSEN ÅR har befästningar tydligt manifesterat sig som kraftfulla byggnadsverk i det svenska landskapet. Först anlades försvarsanläggningar som förstärkta naturliga berg, senare som högresta hus, därefter som kringbyggda gårdar med torn och så småningom med allt mer intrikat anlagda vallsystem. Dessa byggnader var bland de första som kom att betraktas som ett svenskt nationellt kulturarv – fornborgarna, de medeltida befästa husen, vasaborgarna, Carlstens, Karlsborgs och Vaxholms fästningar. Den arkitekturhistoriska samlingsbeteckningen för de nationella anläggningarna var oftast riksfästen. Det var byggnadsverk som kunde berätta om Sveriges politiska historia, enskilda livsöden och händelser, men som också kunde vittna om arkitekturens konstnärliga

nivå. I våra första arkitekturhistoriska översikter var riksfästena en självklar del av arkitekturens historia. Ofta blev de till och med beskrivna som huvudnummer i berättelsen om den profana byggnadskonstens utveckling.

Under 1900-talet kröp befästningarna ner i berget, först som flacka bergsfort som Bodens fästning och senare, under kalla kriget, som kärnvapensäkra anläggningar djupt ner i berget, nästan helt osynliga från ytan. Den moderna krigföringens allt mer sofistikerade teknologi, med satellitnavigering och målsökande robotar, har gjort de fasta anläggningarna oanvändbara. Framtidens försvar är mobilt, lätttröligt och oförutsägbart. Det svenska försvaret kommer därför inte att manifesteras sig i fasta anläggningar, och man

kan säga att en epok av tusen års platsbunden befästningskonst nu är avslutad. Denna förändrade situation väcker en rad frågor kring hur alla de övertaliga försvarsanläggningar som finns i landet skall värderas som kulturarv och hur de skall bevaras inför framtiden.

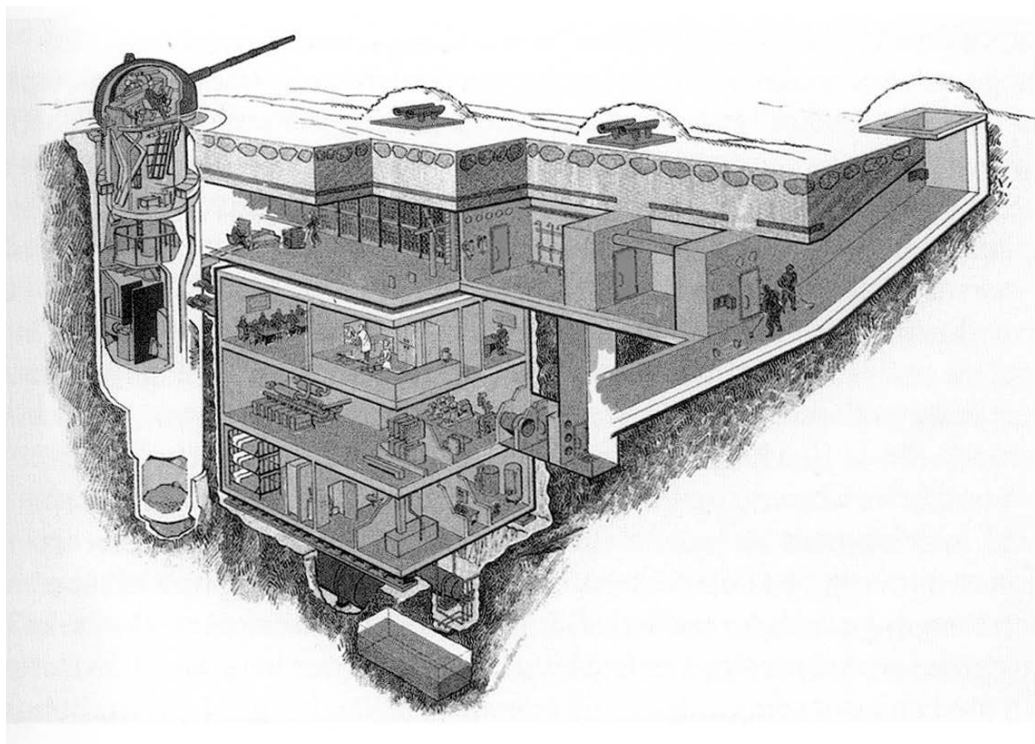
1900-talets försvarsverk, ett storskaligt projekt

I Sverige byggdes under 1900-talet ett stort antal försvarsanläggningar, som ofta var både omfattande och komplicerade. Ett tidigt exempel är Bodens fästning, som anlades 1901–1909. Trots att anläggningen togs ur bruk för tio år sedan och kan studeras i detalj, har vi sannolikt ännu inte förstått vidden av detta företag. Anläggningen

består av fem med handkraft nedsprängda fort, vart och ett med sitt fullt utrustade underjordiska försörjningssamhälle och omgivet av ett system av skansar, skyttevärn och betonghinder. Kärnan i det hela var garnisonen Boden med sina sju regementen. Om vi höjer blicken ser vi också de fördröjningslinjer som skulle skydda Boden. Enbart den så kallade Kalixlinjen innehöll ett kontinuerligt system av värn från havet till fjällen, totalt mer än 3 000 konstruktioner. Försvarshistoriker, och bodensarna själva, har förstås förstått betydelsen av detta, men det är långt kvar till att Bodens fästning betraktas som en självklar del av den svenska bebyggelsehistorien. Tillsammans med kraftverksutbyggnaderna och råvaruindustrierna skulle Bodens fästnings utgöra en begriplig portal till hela 1900-talets statliga ”stora projekt”.

FIGUR 2. Landsort, kustartilleripjäs enligt ERSTA-programmet 1978, ur bruk 2002. Kamouflerat kanonrör. Foto SFV 2007.

FIGUR 3. Principritning 1970 enligt ERSTA-programmet, SFV.

Närmare vår egen tid blir det än mer dramatiskt och storskaligt. På Landsort i Stockholms södra ytterskärgård fanns kustartillerianläggningar i bruk fram till 2002. Allt som syns ovan mark är några plastkupoler som döljer kanoner samt en nedstigningslucka. Klättrar vi ner finner vi ett femvåningshus av stål, dimensionerat för att kunna motstå ett kärnvapenangrepp. Systemet kallades ERSTA (ERSättning Tungt Artilleri) och skulle ersätta äldre och grövre pjäser byggda vid tiden för andra världskriget. Totalt byggdes sex batterier av detta slag från 1977 och framåt. Alla anläggningar bestod av tre tornpjäser, och de hade sinnrika konstruktioner som skyddade mot radioaktivitet och elektromagnetisk puls. Den svenska teknologin på området var världsledande och exporterades. ERSTA kan betraktas som slutpunkten på det fasta försvarets era. I maj 2008 beslutade regeringen att en av pjäserna på Landsort skall vara statligt byggnadsminne.

Det är sprängtekniken och byggandet under mark som kännetecknar de största svenska byggsatsningarna under kalla kriget. Sävebasen norr om Göteborg innehöll hangarer och en fullstän-

dig reparationsanläggning för de första SAAB-konstruerade jetdrivna jaktplanen J29, allt nedsprängt i marken. Musköbasen vid Nynäshamn är en av världens största underjordiska örlogsbaser. Den stod klar 1969 och är fortfarande i marint bruk. Anläggningen är stor inte bara till ytan utan också i volym, med över trettio meter höga sprängda rum. Än mer kan man häpna över de försvarspolitiska visioner som fanns bakom projektet. Tanken var att anlägga tre "Musköbaser" till, i Karlskrona, Göteborg och Härnösand. Samtliga arton flygflottiljer och ytterligare arton krigsflygfält skulle anläggas enligt Säve modellen.

Kalla krigets stora satsningar var helt sammanvävda med det svenska samhället. Ekonomiskt, industriellt, tekniskt och inte minst psykologiskt har de bidragit till den svenska självbilden. I större utsträckning än vi troligen anar präglades folkhemsepoken av "kriget som aldrig kom". Först nu, då de militära anläggningarna inte längre är hemliga, börjar vi förstå vidden av deras betydelse, inte bara ur försvarshistorisk synvinkel utan även som en nyckel till vår samtidshistoria. Epokens stora civila byggprojekt, miljonprogrammet och

FIGUR 4. Göteborg, Sävebasen "Nya berget" 1955, ur bruk 1999. Jaktflygplan J29 i startberedskap. Foto kring 1960, Krigsarkivet, Förvarsstabens informationsavdelning.

kärnkraftsutbyggnaden, är inte möjliga att förstå om de inte sätts i relation till de stora militära projekten.

Betraktade som kulturarv innebär dessa anläggningar stora utmaningar. Först och främst gäller det berättelsen om de stora sammanhangen – hur de storskaliga försvarsprojekten var sammanvävda med samhällsplaneringen, hur de svenska satsningarna var direkta svar på satsningar på andra sidan Östersjön. En berättelse om ERSTA bör också innehålla berättelsen om kärnvapenmissilsilona i de baltiska staterna. Men utmaningarna är också av praktisk och teknisk art. Äldre monument, byggda i traditionell byggt teknik, kan klara sig hjälpligt i "malpåse", de kan till och med sluta som begripliga ruiner och skyddas som fornlämningar. Men den moderna byggnadstekniken är snabbt förgänglig. Några år utan avfuktning utplånar alla möjligheter att bevara bergrumsanläggningar som dokument för kommande generationer.

Svenska befästningar som kulturarv

Det svenska 1900-talets befästningskonst har mycket sent kommit att betraktas som en del av

kulturarvet. Egentligen skedde detta inte förrän i utredningar som gjordes på 1990-talet, utredningar som just nu är föremål för regeringens överväganden. Skälen är förstås många. Anläggningarna har utformats för att inte vara synliga, de har varit hemligstämplade och legat på platser dit allmänheten inte har haft tillträde. De har alltså ännu inte hunnit få fäste i medvetandet som en viktig del av svensk samtidshistoria och därmed vår självsyn.

Till skillnad från många andra byggnadskategorier har de moderna försvarsanläggningarna inte intagit någon självklar plats i historieskrivningen. Den arkitekturhistoriska forskningen har inte ägnat dessa stora byggnadsverk någon större uppmärksamhet, och därför har kunskaperna länge varit bristfälliga. Det finns gott om föreningar och hemsidor som vurmar för "bunkerarkitekturen", som förtecknar och beskriver, oftast med tonvikt på bestyckningar och jag-var-där-berättelser. Föreningen Fort & Bunker är en sådan som ger ut både guideböcker och en tidning. Här finns mycken sakkunskap men oftast ur ett begränsat perspektiv.

Ett genombrott i litteraturen kom med översikten *Svenska borgar och fästningar*, 2007. Boken är uppställd som en Sverigeguide och behandlar

hela den tusenåriga historien med ett vetenskapligt och byggnadshistoriskt perspektiv. Huvudförfattare är förre chefen för Statens försvarshistoriska museer, Leif Törnquist. Till sin hjälp har han haft de främsta forskarna inom området. Boken är utgiven i den serie historiska reseguider som också innehåller delarna *Svenska slott och herrgårdar* samt *Svenska kyrkor*. Poängen är tydlig; borgar och fästningar bör ha en självklar plats i det svenska kulturarvet.

Bland historiker pågår nu en intensiv forskning kring Sverige efter andra världskriget. Kungl. Krigsvetenskapsakademien har ett forskningsprojekt med en skriftserie kallad *Försvaret och det kalla kriget*. Nummer 10 i serien, författad av Thomas Roth, *Försvar för folkhem och fosterland: Den svenska krigsmakten under det kalla kriget – en essäistisk översikt*, 2007, ger en utmärkt översikt över de stora sammanhangen och Sveriges efterkrigshistoria.

Befästningar som kulturarv väcker frågor om växelspelet mellan de "äkta monumenten" och försvarsmuseernas uppgifter. I utredningsrapporten *Försvar i förvar*, 2005, analyseras hur minnet av kalla krigets försvar kan bevaras och berättas. Idéer framfördes om hur museerna borde spridas över landet och ta ansvar för olika slags innehåll. På många orter kan museerna på ett självklart sätt samverka med själva monumenten.

Inom den internationella kulturarvsforskningen talas ibland om relationen mellan lyckliga minnen och olycklig historia. Ett exempel på detta är hur Nazitysklands gigantiska bunkersystem Atlantvallen har kunnat bli en turistattraktion. Från svensk horisont kan det vara värt att påpeka att de 1900-talsbefästningar som föreslås bli bevarade, och särskilt de från kalla kriget, utgör en försvinnande liten del av allt som byggdes. Som exempel kan nämnas att av de 26 fasta batteriplatser med vardera tre kanoner, som byggdes längs våra

FIGUR 5. Musköbasen. Officerare i samtal framför kartor. Till vänster profilen av den tre km långa landsvägstunneln. Till höger basens planutsträckning i storlek motsvarande Gamla stan och Riddarfjärden. Foto kring 1960. Ur MUSKÖ. EN ÖRLOGSBAS I BERGET.

kuster 1960–1983, är bara delar av tre bevarade – Hemsö, Femörehuvud och Landsort – och det finns förslag om att bevara en fjärde. Resten är destruerade, vilket sker ytterst ordentligt: betongen mals till småsten och landskapets ursprungliga huvudformer skulpteras upp. Det handlar om ett utplånande med målet att återskapa terrängen till utseendet före bygghuset.

Museer kopplade till försvaret

Det är endast ett fåtal av alla övertaliga försvarsanläggningar som i framtiden kommer att bevaras som enhetliga miljöer på ett musealt sätt. För dessa spelar Statens försvarshistoriska museer och Statens maritima museer en viktig roll. År 2004 fick Statens försvarshistoriska museer tillsammans med Statens maritima museer och Fortifikationsverket i sina regleringsbrev från regeringen uppdraget att i samarbete med försvarsmakten utreda framtiden för museer kopplade till försvaret. Utredningen resulterade året därpå i rapporten *Försvar i förvar*. Rapporten har bearbetats vidare och

föremålen i ett stort antal museer har inventerats. I inventeringen har man gått igenom vad som är museiföremål och vad i museerna som kan betraktas som rekvisita.

En byggnadsminneförklaring av en försvarsanläggning innebär inte automatiskt att hela miljön bevaras på ett musealt sätt. Skyddet omfattar enbart en byggnad eller anläggning med dess fasta inredning. Lös inredning och olika typer av utrustning som är viktiga för förståelsen av exempelvis en befästningsanläggning kan inte skyddas genom en byggnadsminneförklaring. Vissa föremål i en anläggning kan vara unika och därför klassas som museiföremål, vilket till exempel kan gälla vapensystemet, radarutrustning eller annan teknisk utrustning som var viktig för att bedriva den operativa verksamheten. Annan lös inredning, som till exempel bord, stolar, köksutrustning med mera, som visserligen var viktiga för verksamheten i anläggningen men som inte är unika, betraktas som rekvisita och kan med större frihet användas i levandegörandet av anläggningen.

Utifrån museernas innehåll och inriktning har Statens försvarshistoriska museer gjort en lista på museer som de kommer att stötta med kunskap och till viss del med ekonomiska bidrag. Tanken är att museer som hittills har legat inom försvaret frikopplas från försvarsmakten från och med 2008/2009 och att ett urval av dessa skall få stöd av Statens försvarshistoriska museer. I några fall är de museer som Statens försvarshistoriska museer i samverkan med Statens maritima museer avser att stötta även föreslagna att bli byggnadsminnen. I andra fall handlar det om rena museer utan koppling till någon fast försvarsanläggning. Ett exempel på detta är museet för rörligt kustartilleri på Aspö i Karlskrona.

Förvaltningen av försvarets byggnader

Att forska på försvarets byggnader och befästningar under 1900-talet kan vara komplicerat. I början av 1900-talet var förvaltningen uppdelad på de olika vapenslagen, vilket innebär att ansvaret för de

FIGUR 6. På ön Älvsnabben nära Muskö fanns också en jagartunnel, här med jagaren Halland. Foto kring 1960, Krigsarkivet, Försvarsstabens informationsavdelning.

byggnadsminnesmärken som fastställdes 1935 låg inom olika delar av försvaret. Arméns byggnader förvaltades av Arméförvaltningens fortdepartement, marinens byggnader av Marinförvaltningens fortavdelning och flygets byggnader av Flygstyrelsen militärbyrå. År 1936 bildades Flygförvaltningens byggnadsavdelning, och 1937 bytte arméns fortdepartement namn till Arméförvaltningens fortifikationsstyrelse. Arméns fortifikationsärenden fördes 1944 över till ett fristående ämbetsverk kallat Arméns fortifikationsförvaltning. Alla de olika vapenslagens byggnadsförvaltningar fördes 1948 över till ett nytt centralt ämbetsverk, Fortifikationsförvaltningen. För första gången fick därmed försvarets byggnader en samlad förvaltning.

I samband med avvecklingen av Byggnadsstyrelsen 1993 lades även Fortifikationsförvaltningen ned. De byggnader och anläggningar som klassades som nationellt kulturarv och som försvaret inte nyttjade vid denna tidpunkt fördes över till det nybildade Statens fastighetsverk. Övriga byggnader blev kvar i det nybildade Fortifikationsverket. Tanken var från början att även de byggnader som klassades som nationellt kulturarv och som nyttjades av försvaret skulle föras över, men det ansågs dock inte vara praktiskt genomförbart att några enstaka objekt inom till exempel marinbasen i Karlskrona skulle få en annan förvaltare. Undantaget var Karlsborg, som trots försvarets fortsatta nyttjande togs över av Statens fastighetsverk.

Skydd av försvarsanläggningar, en fråga för utredning

Skyddet av de statligt ägda byggnaderna slogs fast i 1920 års *Kungörelse med föreskrifter rörande det offentliga byggnadsväsendet*, med ändringar 1921 och 1935. Efter ett omfattande inventeringsarbete fattades ett beslut om vilka byggnader som skulle bli statliga byggnadsminnen 1935. Utredningen inför byggnadsminnesförklaringen gjordes av antikvarisk expertis och beslutet fattades av Kungl. Maj:t. Inom försvaret var det 150 objekt som blev byggnadsminnesmärken 1935. Av dessa var 34 klassade som befästningsanläggningar. De yngsta befästningsanläggningar som blev byggnadsminnesmärken var uppförda under 1800-talet. Antalet byggnadsminnesmärken förändrades inte förrän 1995, trots att inventeringar och utredningar både

i början av 1970-talet och 1985 föreslog en utökning av antalet.

Inventeringen i början av 1970-talet genomfördes av Riksantikvarieämbetet. Förutom de redan skyddade byggnaderna gjorde man en bedömning av vilka byggnader som borde föreslås bli byggnadsminnen, vilka byggnader som utan att föreslås bli byggnadsminnen ansågs ha ett högt arkitektoniskt eller kulturhistoriskt värde, samt vilka byggnader av dem som var fastställda byggnadsminnesmärken eller föreslogs bli det som skulle "beredas särskild omvårdnad". I inventeringen ingick enbart det öppna beståndet, det vill säga inga befästningsanläggningar, eftersom de nyttjades av försvaret och var klassificerade som hemliga. Inventeringen resulterade i att ytterligare cirka 270 byggnader inom Fortifikationsförvaltningen föreslogs bli byggnadsminnesmärken. Inget hände dock med detta förslag.

I rapporten *Försvarsmaktens byggnadsminnesmärken* konstaterade Fortifikationsförvaltningen 1985 att byggnadsminnesmärkena inte representerade det statliga byggnadsbeståndets åldersstruktur. Det var färre 1800-talsbyggnader än 1700-talsbyggnader som var skyddade. Byggnader från sekelskiftet 1900 och framåt var sparsamt representerade, och 1900-talets befästningar fanns inte alls med. Det urval som hade gjorts utgick i hög grad från byggnadsverkens status. När det gällde kasernetablissemanten innebar detta att endast kanslihusen hade skyddats, medan kaserner, föråd, stall och enklare byggnader lämnades därhän.

Beträffande senare tiders befästningar, det vill säga befästningar uppförda under 1900-talet, föreslogs i *Försvarsmaktens byggnadsminnesmärken* några principer för urvalet. Syftet med bevarandet vara att belysa befästningskonstens utveckling, och de bevarade anläggningarna skulle därför kunna åskådliggöra väsentliga steg i denna utveckling. Fortifikatoriskt innehåll samt byggnadstekniska och arkitektoniska värden skulle beaktas. För att göra det möjligt att studera anläggningarna skulle de vara någorlunda tillgängliga, och tillträdet borde därför inte vara beskuret av sekretesskäl. Om möjligt skulle urvalet koncentreras till områden där det finns befästningar som visar flera utvecklingssteg, och anläggningarna borde även vara utrustade med tidsenlig bestyckning. Principen vid urvalet skulle vara att befästningarna bevaras i sin

helhet, med eventuella vallar och utanverk, och att miljön runt anläggningarna värnas med ett skyddsområde.

När det gällde de bevarandevärda anläggningar som fortfarande var i bruk vid tidpunkten för utredningen, samt de ej nyttjande anläggningar som låg i nära anslutning till operativa anläggningar, föreslog *Försvarsmaktens byggnadsminnesmärken* att dessa skulle behandlas som byggnadsminnesmärken men att de inte formellt skulle klassas som sådana. I stället föreslogs att de skulle markeras i försvarsmaktens register som "fortifikatoriska minnesmärken", vilket skulle markera bevarandebetydelsen men inte utgöra något hinder för att anpassa anläggningarna för den operativa verksamheten. Mot bakgrund av detta föreslogs i utredningen att Vabergets fort, delar av Bodens fästning, kompletterande delar av Kungsholms fort och Siaröfortet skulle förtecknas som byggnadsminnesmärken jämlikt paragraf 20.

I Fortifikationsförvaltningens *Rapport över upprustningsbehovet vid rikets fästningar*, 1992, gjordes en genomgång av upprustningsbehovet vid de större fästningarna. I rapporten föreslogs att dessa anläggningar skulle föras över till den framtida myndighet som blev Statens fastighetsverk. Av de 31 fästningsanläggningar som ingick i rapporten fördes 24 över till Statens fastighetsverk, medan 7 blev kvar i det nybildade Fortifikationsverket, varav tre inom marinbasen i Karlskrona, tre på Gotland och en i Stockholms skärgård.

År 1994 kom Fortifikationsförvaltningens rapport *Från Oscar-Fredriksborg till ERSTA*, som var ett resultat av utredningen "Avveckling av fästningar". Syftet med utredningen var att studera befästningsteknikens utveckling från slutet av 1800-talet och hur den avspeglas i de befästningar som nyligen avvecklats eller som var planerade att avvecklas vid den tidpunkten. Utredningen skulle också lämna förslag på vilka befästningar som skulle bevaras, vem som skulle stå för den framtida förvaltningen samt uppskatta kostnaderna för istandsättning och framtida drift. I utredningen föreslogs 19 tunga fästningar att bli statliga byggnadsminnen, vilka skulle spegla utvecklingen från 1900 fram till 1990. Fästningarna var fördelade inom åtta traditionella försvarspositioner för att få en spridning över landet.

Ett samlat förslag till byggnadsminnesförkla-

ring av alla nyare befästningar skickades av Riksantikvarieämbetet till regeringen 1996. Förslaget blev liggande och fick sedan omarbetas 1998 och 2000 för att till slut läggas ad acta. I stället förordade regeringen att fästningarna föreslogs som byggnadsminnen var för sig. Anledningen till detta var att några av fästningarna i det samlade förslaget till byggnadsminnesförklaring under tiden hade avvecklats och att andra redan hade blivit byggnadsminnen.

På senare år har Fortifikationsverket inför enskilda avvecklingar påtalat för regeringen att avveckling kommer att ske om inte regeringen fattar beslut om byggnadsminnesförklaring, vilket har resulterat i bevarandet av en 24 cm-pjäs på Järflotta och ett 10,5 cm-batteri på Arholma. Det senare har även överförts till Statens fastighetsverk och öppnades som museum sommaren 2008.

Tabellen nedan visar hur antalet byggnadsminnesskyddade byggnader inom Fortifikationsverket och Fortifikationsförvaltningen har förändrats de senaste 30 åren. I kategorin "befästningsanläggningar" ingår rikets fästningar och andra försvarsanläggningar, till exempel kustartilleribefästningar. I kategorin "övriga militära byggnader" ingår bland annat lägerplatser, flygflottiljer, marinbaser och regementsområden. I den tredje kategorin, "förvärvade byggnader", ingår bland annat fyror och herrgårdar som ligger på mark som förvärvats för försvarets behov, för att användas exempelvis som skjutfält. De största förändringarna i antalet byggnadsminnen inom de militära förvaltningsorganisationerna skedde när de äldre fästningarna fördes över till Statens fastighetsverk i samband med att Fortifikationsverket lades ned 1993 och då ett stort antal militära byggnader, till exempel regementen och lägerplatser, byggnadsminnesförklarades år 1995.

TABELL 1. *Fördelning av antal befästningsanläggningar, militära byggnader och övriga byggnader som var byggnadsminnen och förvaltades av Fortifikationsförvaltningen 1978 respektive Fortifikationsverket 2008.*

Kategori	1978	2008
Befästningsanläggningar	34	4
Övriga militära byggnader	82	211
Förvärvade byggnader	35	41
Summa	151	256

Statligt ansvar inför framtiden

I dag ligger ansvaret för försvarsanläggningarna på två myndigheter, Fortifikationsverket och Statens fastighetsverk. Fortifikationsverkets huvuduppgift är att förvalta byggnader som nyttjas av försvaret. I det årliga regleringsbrevet från regeringen, vilket styr myndighetens verksamhet, står att "hän-syn till miljö- och kulturvärden skall i tillämpliga delar motsvara vad som gäller för andra stora fastighetsförvaltare". Fortifikationsverket har som mål att alla statliga byggnadsminnen ska ha ett vårdprogram som bland annat beskriver objektets historia, kulturhistoriska värden och målet för förvaltningen.

Statens fastighetsverk har som huvuduppgift att förvalta det nationella kulturarvet. På senare år har man inte kunnat ta emot de befästningsanläggningar som försvarsmakten har sagt upp och som Riksantikvarieämbetet betraktar som ett nationellt kulturarv. Detta beror på att medlen för underhåll av så kallade bidragsfastigheter, som i huvudsak omfattar kungliga slott och äldre fästningar, inte har varit tillräckliga. Riksantikvarieämbetet, Statens fastighetsverk och Fortifikationsverket har därför tillsammans skrivit till regeringen

och påpekat problemet. Skrivelsen resulterade i ett uppdrag till Statens fastighetsverk att prioritera anläggningar som är aktuella för överföring med avseende på levandegörande.

I april 2008 fattade regeringen beslut om att 15,2 cm-batteriet och 12/70-batteriet på Landsort ska föras över till Statens fastighetsverk från Fortifikationsverket. En månad senare fattade regeringen beslut om att alla andra försvarsanläggningar som var föreslagna att föras över till Statens fastighetsverk, utom de på Aspö i Karlskrona, skall avyttras enligt förordningen (1996:1190) om överlåtelse av statens fasta egendom m.m. Detta innebär att de antingen kan säljas eller avvecklas och plomberas.

De anläggningar som skall avvecklas är Byviksfortet och 7:e batteriet i Värmdölinjen, Siknäs-batteriet i Kalix, Stenbrottsbatteriet på Tjurkö i Karlskrona, Enholmen inklusive batteri Mojner på Gotland, Östra Hästholmen i Karlskrona, skansarna Abiskojaure och Pålnoviken i Kiruna samt skansen vid Haparanda järnvägsbro. I paketet med överföringar finns även Marma läger i Älvkarleby, och lägret kommer nu att säljas. Enligt samma beslut ska även två anläggningar som förvaltas av Statens fastighetsverk avyttras, nämligen Västra Hästholmens fort, Karlskrona och Vabergets fästning och Karlsborg, medan två andra, Tingstäde skans 1 på Gotland och Oscar II fort i Göteborg, tills vidare ska fortsätta att förvaltas av Statens fastighetsverk. Ytterligare ett antal anläggningar har under hösten 2008 tagits upp till diskussion. Åter är frågan vilka som kan avyttras och vilka som ska överföras till Statens fastighetsverks förvaltning.

En ny definition av nationellt kulturarv

Riksantikvarieämbetet har på regeringens uppdrag genomfört en översyn av kriterierna för vilka kulturfastigheter som staten ska äga och förvalta. Utredningen blev klar den sista juni 2008 och föreslår att en översyn av det statliga innehavet av kulturfastigheter ska utgå från en värderings- och urvalsmodell i tre steg. Det första steget påvisar

FIGUR 7. Korsö. Omsorgsfullt återställd batteriplats. Foto: SFV 2007.

när det rent generellt är betydelsefullt att staten ska äga en fastighet för att säkerställa en gemensam nytthet. Det andra steget är en granskning av motivet för fastighetsinnehavet, med utgångspunkt från varje enskild fastighets möjlighet att bidra till att åskådliggöra viktiga skeden eller företeelser i Sveriges historia. Det tredje steget justerar innehavet med hjälp av ett antal specifika kriterier. Det kan till exempel gälla egenskaper som unicitet, representativitet, pedagogisk potential eller förmåga att illustrera brukarnas livsvillkor.

Med utgångspunkt från Riksantikvarieämbetets redovisade kriterier skall Statens fastighetsverk på uppdrag av regeringen senast den 1 februari 2009 "lämna förslag till vilka fastigheter, inklusive s.k. bidragsfastigheter, som bör förvaltas inom sta-

ten". Uppdraget skall genomföras i samråd med Riksantikvarieämbetet, Fortifikationsverket, Sjöfartsverket och andra berörda myndigheter och kommer därmed också att beröra bevarandet av befästningar och andra byggnader som har anknytning till försvaret.

Ingela Andersson och Anders Bodin är arkitekter och kulturarvsspecialister som arbetar på Fortifikationsverket respektive Statens fastighetsverk.

iaan2@fortv.se

anders.bodin@sfv.se

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- Fortifikationsförvaltningen, 1985, *Försvarsmaktens byggnadsminnesmärken*.
- Fortifikationsförvaltningen och Riksantikvarieämbetet, 1992-08-31, *Preliminär nationalarvslista över byggnadsverk som förvaltas av försvarsmakten*.
- Fortifikationsförvaltningen, 1993-04-13, *Försvarets byggnadsminnen, rapport inför den förestående uppdelningen*.
- Fortifikationsförvaltningen, 1993-02-09, *Kasernetablissemanten och nationalarvet* 1993.
- Fortifikationsverkets regleringsbrev 2008 (Regeringsbeslut 3, 2007-12-20 Fi2007/7855 Fi2007/10043 delvis).
- Regeringsbeslut 6, 2008-05-22, *Uppdrag till Fortifikationsverket och Statens fastighetsverk avseende vissa försvarsanläggningar*, Fi2007/1126 (delvis).
- Regeringsbeslut 7, 2008-05-22, *Uppdrag till Statens fastighetsverk*, Fi2008/3577 (delvis).
- Riksantikvarieämbetet, 1971, *Inventering av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom försvaret*.
- Riksantikvarieämbetets olika förslag till byggnadsminnesförklaringar av befästningar: 1996, 1998, 2000 och idag.
- Riksantikvarieämbetet 2008-06-30, Redovisning av uppdraget att se över nuvarande kriterier för vilka kulturfastigheter som staten ska äga och förvalta, Dnr: 101-2002-2008.

Tryckta källor och litteratur

- Fortifikationsförvaltningen, 1992, *Rapport över upprustningsbehovet vid rikets fästningar*.
- Fortifikationsförvaltningen, 1994, *Från Oscar-Fredriksborg till ERSTA. Rapport från utredningen avveckling av fästningar*.
- Fortifikationsverket, Statens försvarshistoriska museer & Statens maritima museer, 2005, *Försvar i förvar*.
- Förordning (1988:1229) om statliga byggnadsminnen m.m.
- Förordningen (1996:1190) om överlåtelse av statens fasta egendom m.m.
- Geijer, Mia, 2004, *Ett nationellt kulturarv. Utveckling av en professionell vård och förvaltning av statliga byggnadsminnen*.
- Högberg, Leif, 2007, *Muskö. En örlogsbas i berget. Kungl. Maj:ts Kungörelse (1920:744) med föreskrifter rörande det offentliga byggnadsväsendet*.
- Roth, Thomas, 2007, *Försvar för folkhem och fosterland. Den svenska krigsmakten under det kalla kriget - en essäistisk översikt*.
- Runnberg, Bertil (red.), 1986, *Fortifikationen 350 år. 1635-1985*.
- Sekretariatet för byggnadsvårdsåret och Svensk byggtjänst, 1978, *Statens byggnader, vård och förvaltning. Byggnadsvårdsåret 1975, rapport nr 8*.
- Törnell, Bernt, 2008, *Bergbangarer. En bok om Flygavpnets bergbangarer, bergtunnlar och bergverksstäder*.
- Törnquist, Leif (red.), 2007, *Svenska borgar och fästningar. En historisk reseguide*.

A secret heritage Swedish fortifications of the 20th century

by Ingela Andersson & Anders Bodin

Summary

Not until very recently have 20th century fortifications come to be commonly considered a part of our social heritage. Many proposals for governmental protection and listing have been made since the 1980s, but important decisions are still awaiting governmental decision. The reasons for this lack of acceptance are many: fortifications are designed not to be seen, they have been classified as secret and sited where the public are not admitted. Fortifications from the 20th century, and especially from the Cold War period, are not yet inscribed as an important part of Swedish contemporary history and thus do not form part of our self-awareness.

The article gives the background to the subject. It gives a brief history of the investigations made so far and describes the governmental authorities responsible for these questions. These main state

bodies are as follows. The Swedish National Heritage Board (Riksantikvarieämbetet), as Sweden's central administrative agency in the area of heritage and the historic environment, submits proposals to the Government concerning monuments and sites to be protected by law. The National Museums of Military History (Statens försvarshistoriska museer) and the National Maritime Museums (Statens maritima museer) work to preserve and animate Sweden's military and maritime cultural heritage. The Swedish Fortifications Agency (Fortifikationsverket) owns and manages the real estate used by the Swedish defence establishment, including over two hundred governmentally protected buildings. The National Property Board (Statens fastighetsverk), owns and manages the real estate that by Riksantikvarieämbetet's definition is part of Sweden's national heritage.

Keywords:

History of built environment, Military heritage, Marine heritage, 20-century fortifications, Cold war, National defense system, Preservation, Heritage management

Recensioner

Erland Mårald & Christer Nordlund (red.) *Topos: essäer om tänkvärda platser och platsbundna tankar*, Carlsson, Stockholm, 2006, 339 s., ISBN 91-7331-005-0.

Topos är en samlingsvolym utgiven med anledning av Sverker Sörlins 50 års dag år 2006. Boken utgörs av 17 essäer och en kortfattad inledning författad av redaktörerna. Temat är som titeln beskriver topos - plats, ett begrepp som inte bara rör fysiska platser utan såsom undertiteln skvallrar om även platsers kulturella betydelser och abstrakta dimensioner.

Som redaktörerna själva pekar på kan de olika essäerna "...verka tämligen olikartade och osammanhängande..." (s. 13). Den röda tråden utgörs av fokus på hur platser i vid mening formas och kan förstås i historien. Fokus för essäerna är både fjärran platser så som Antarktis och lämningar från Romarriket, men i huvudsak rör essäerna svenskt 1900-tal och effekterna av modernismens strävan mot utveckling och förändring av samhälle och miljö. Boken innehåller en rad intressanta och tänkvärda essäer. Att boken och dess omslag är vackert bör framhållas.

Sofia Åkerberg och Anders Kjellbergs essä behandlar akvariets födelse, och hur det växer fram vid mitten av 1800-talet i England. Ett växande intresse för naturalhistoria spirar i den urbana kulturen vid denna tid. Författarna menar att akvariet är ett sätt att visualisera en tidigare dold plats men också en del av ett nytt förhållande till naturen och studiet av naturen. Problem förknippade

med att hålla liv i akvariets invånare är stora under 1800-talet eftersom man då i stort sett saknade kunskap om sambandet mellan växter och djurs utbyte av syre och koldioxid. Genom att efterlikna naturen strävar man mot det balanserade akvariet och efterhand ökar kunskapen om balansen. Författarna tolkar akvariet som att det vid denna tid har både en framsida i form av ett växande intresse för naturen och en baksida i den allestädes närvarande döden, vilket ger akvariet en metaforisk betydelse för livet. Författarna citerar dåtida akvarieguider som bland annat pekar på att akvariets miniatyrvärld inte får överbefolkas då det riskerar att förvandlas till ett "...black hole of calcutta..." (s. 43), konstruktionen av akvariet är alltså inte bara en fråga med referenser till England utan också till kolonierna.

En annan tänkvärd essä behandlar medicinforetaget Leos uppgång och fall och deras omfattande insamlande av urin från ston respektive kvinnor för framställning av medicinska hormonpreparat. Denna essä belyser hur vetenskapliga rön omsätts till medicinsk praktik. Leos satsning på hormonpreparat mot infertilitet verkar till en början rimlig, men den visar sig senare få ödesdigra konsekvenser för Leo när väl preparaten är färdiga. När hormonpreparaten mot ofrivillig barnlöshet börjar ge frukt är man framme vid det frigiorda 60-talet och det är P-piller marknaden efterfrågar. Essän belyser på ett tänkvärt sätt de biologiska och materiella kopplingarna mellan samhällsliga ideal, vetenskapliga idéer, och hur dessa länkas samman med medicinsk praktik på ett påtagligt och konkret

sätt. Det framstår i backspegeln nästan som att Leo blir en modernistisk parantes i den medicinska ingenjörskontens strävan efter framsteg.

En ytterligare essä rör sig i samma tid och är skriven av Per Wisselgren och behandlar uppförandet av villa Myrdal och det första kollektivhuset på Kungsholmen i Stockholm. Kollektivhuset och villa Myrdal jämförs och utgör noder i beskrivningen av hur Alva Myrdals vetenskapliga ambitioner övergavs till förmån för ett praktiskt inriktat reformarbete som i samverkan med arkitekt Sven Markelius når fram till förverkligad arkitektur. Wisselgren menar att Myrdals val att inte bosätta sig i kollektivhuset på Kungsholmen kan ses som en asymmetri mellan idé och praktik, valet att bosätta sig i Bromma menar han också kan förstås i termer av att Bromma var progressivt och intellektuellt men inte associerat med Stockholms överklass områden i de nordliga och nordostliga delarna. Myrdal och Markelius syftade till att komma åt "generalproblemet" det vill säga hur kvinnorna skulle kunna förena yrkesliv och ett modernt familjeliv, och genom en modern arkitektur skulle detta kunna nås. I praktiken resulterade det i att en lång rad tjänstefolk anställdes såväl i kollektivhuset som i villa Myrdal. Intressant att notera är att Markelius själv faktiskt flyttar in i kollektivhuset medan Myrdals alltså väljer att flytta ut till Bromma. Wisselgren tolkar Myrdals avståndstagande från att bosätta sig i kollektivhuset som ett uttryck för att Alva ikläder sig undersökningsledarens roll och tar avstånd från att bli ett studieobjekt i det då mycket uppmärksammade kollektivhuset.

Denna essä är intressant läsning på flera sätt, Stockholms ideologiska och rumsliga uppdelning, samt diskussionen om hushållsarbete tycks som eviga frågor.

Flera av essäerna i boken behandlar också samtidens ambivalenta förhållningssätt till kultur och natur miljö och den spirande omvärderingen av ett modernistiskt förhållningssätt till kultur- och naturmiljö.

Richard Pettersson menar exempelvis att metoden att använda fysiska lämningar som historiskt källmaterial är en del av den moderna epokens signum. Autenticiteten och upplevelsen av att tidens tand påverkar det materiella har utgjort grund för känslan av tidens tand som legat till grund för formandet av ett ideal där man skall bevara tingen och lämningarna från forna tider. Han menar att viljan att bevara går bortom det som ryms inom kunskapsintresset och den antikvariska praktiken, de rör existentiella aspekter som alltid kommer att vara verkningsfulla.

Bosse Sundin behandlar det provisoriska vattenrallarsamhället Kilforsen. Hans beskriver den hårdhänta uppbyggnaden samt avvecklingen av ett helt samhälle i samband med byggandet av den viktigaste vattenkraftanläggningen i Sverige. Idag finns inget kvar av Kilforsens samhälle. Inledningsvis serveras en komplex bild av hur spåren av det förflutna är försvunna, men samtidigt utpekade det befriande i att idag kunna sluta bekymra sig över de sista halvt förfallna fysiska resterna av platsen, kvar finns dock bilderna från 1954 som Sundin beskriver som bilder på "ett samhälle i fest".

Till denna grupp av essäer hör också en som skrivits av Torkel Molin behandlar etablerandet av en destination. Destinationen är "guldriket" och Molin pekar bland annat på hur kulturarvet i fysisk mening är unikt men hur det betraktat som resurs blir oändligt. En ytterligare essä av Lars J Lundgren rör sumpmarkerna kring Kristianstad som numera blivit ett biosfäransområde. Denna grupp av essäer är alla värdefull läsning för de med intresse av dagens natur och

kulturmiljövårdsdebatt. De belyser sökandet efter nya vägar i förhållandet till det förflutna.

Ronny Ambjörnsson beskriver i slutet av boken hur Antarktis upptäcks och formas genom en växelverkan mellan litterära beskrivningar och verkliga expeditioner och hur den i princip okända och tomma landmassan upptäcks alltmer. Intresseväckande är bland annat hur färgen vitt är associerad med Antarktis, från att det är en vit fläck på kartan till att upptäcktsresande och forskare konstaterar att det är så vitt att inga skuggor förekommer dagtid. Detta gör att man saknar hållpunkter för orientering vilket gör att människan uppfattar sig som varande i ett tomt rum, där varje människa blir till en ensam punkt.

Boken som helhet innehåller fler essäer än vad som kan behandlas här. De representerar en delvis brokig samling texter/artiklar så som redan påpekats, som läsare av hela boken frågar man sig till slut, vem är mottagaren? Boken hyser en bitvis dold tematik som redaktörerna rör vid och som handlar om modernismen och kulturarv, båda intressanta begrepp och ämnen som flera av författarna skarpt analyserar och där de platsbundna presentationerna alla är intressanta och övertygande. Dessa bidrag är väl värda att läsa utifrån ett antikvariskt och bebyggelsehistoriskt perspektiv. Omfånget hos denna bok är dock så stort att man hade vunnit på att tydligare områdesindela den så att läsare bättre kunnat guidas till det som är av intresse för honom/henne.

Istället har redaktörerna valt att fokusera på plats som begrepp, en ansats som är lovordad men där exemplet ibland slirar i analysen av just platsen, är t.ex. medicinföretaget Leo en plats, eller kan verkligen undervattensvärlden utgöra en plats trots att inga människor kan leva där, snarar får man känslan av att platsen kan byggas upp av vad som helst och inkludera allt vilket överensstämmer med senare decenniernas postmoderna vändning inom samhällsvetenskapen. En annan fråga som inställer

sig är var gränsen till landskap som begrepp går, flera av författarna skriver också om just landskap, men det kvarstående intrycket är inte ett tydliggörande av platsbegreppet i relation till landskap utan tvärt om en antydning om ett mer urvattnat platsbegrepp.

Begreppet topologi refereras till i inledningen, där formuleringen kan tolkas som att det är en del av topografin, vilket också understryker i essän om akvariets födelse. Inom geografi och kartografin beskriver topologin de inbördes lägena mellan olika punkter eller objekt, topologi betyder alltså relationer mellan punkter eller objekt. I överförd betydelse kan topologi användas om relationer mellan platser eller noder i en väv av platser och/eller aktörer. Allt som oftast är det just relationerna mellan platser eller olika platsers historia som det unika specifika och intressanta framträder, vilket också är ett karaktäristiskt drag hos flera av essäerna i boken, det är inte en enda plats som refereras till utan en rad platser nyttjas för att ringa in den analyserade "platsen". Det är i relationen till andra platser, såväl små som stora som geografisk kunskap ruvar.

En avslutande iakttagelse är att bokens tematik och upplägget hos flertalet av essäerna ligger nära det tids-geografiska begreppet trajektorier, en trajektorie är en tänkt linje som belyser hur händelse och handlingar hänger ihop i tid-rummet. I flertalet av essäerna följs en plats över tid och man skulle kunna diskutera platsen inom ramen för platsens trajektorie. Lika mycket som platsen är i fokus i antologin är tiden det. De samhällsförändringar som skedde under 1900-talet är satta under lupp. Topos kan därmed ses som utgörande en nod i topologin över den svenska och västerländska idéhistorien.

Anders Wästfelt
Kulturgeografiska institutionen
Stockholms universitet
anders.wastfelt@humangeo.su.se

Lars Lindh och Birgitta Lundblad: *E.A. Hedin 1852–1925: stadsarkitekten som byggde halva stan: en monografi*, Gästriklands kulturhistoriska förening, Gävle, 2007, 232 s., ISSN 0280-5936.

Den mest berömda byggnaden i Gävle är brandstationen, ritad av arkitekten Ferdinand Boberg och invigd 1891. Det var hans genombrottsverk, och samtidigt kom att jämföras med slottet och rådhuset. Brandstationen blev en symbol, inte bara för staden, utan för den nya tiden, för det industriella samhällets utveckling så som det kom att manifesteras i arkitektur och bebyggelse. Men den arkitekt som kom att sätta sin prägel på Gävle var inte Boberg. Det var en arkitekt, som inte på långa vägar nått samma berömmelse som sin samtida kollega. Han hette Erik Alfred Hedin och var stadsarkitekt i Gävle i mer än 40 år, från 1877 till 1922.

Hedin var en mångsidig arkitekt och flitig projektör. Hans arbetskapacitet var enorm och hans arkitektur var genomgående av hög kvalitet. Han ritade och byggde bostadshus och kyrkor, missionshus och tingshus, skolor och barnhem, vårdinstitutioner och kontorsbyggnader, villor och industribyggnader, ja han ritade praktiskt taget allt man bad honom att göra. Beställarna var många, önskemålen lika så. Förutom arkitekt var han byggmästare, ibland också byggherre och han förenade sin tjänst som stadsarkitekt med egen arkitektverksamhet. Att lojalitetskonflikter då och då uppstod hörde till ordningen. Visst fanns det många som ville bygga efter den stora stadsbranden 1869. Men det blev den outtröttlige Hedin som kom att ta hem spelet. Själv menade han – säkert inte utan stolthet – att han var med om att ”bygga halva stan”. Och så länge Hedin verkade i Gävle hade andra arkitekter svårt att etablera sig där. Han var tämligen auktoritär med en till synes oinskränkt makt, hans kontaktnät var stort och han hade intressen också i frikyrkorörelsen,

möbelbranschen och föreningslivet. Hedin blev, med sin mångsidighet och sitt stora engagemang, ett exempel på sådan arkitekt som senare generationers arkitekter pekade på, när de önskade strikta begränsningar för vad en stadsarkitekt egentligen skulle syssla med.

Många hus som Hedin ritade revs under 1960-talets förödande stadssanering, denna landsomfattande farsot som också drabbade Gävle med kraft. Men en del byggnader finns alltjämt kvar. Hit hör det monumentala Gevaliapalatset i rött tegel med balkonger i formrikt järnsmide, framspringande risaliter och burspråk. Hit hör också den nygotiska sjömanskyrkan i gult tegel, den imponerande och väl synliga Brynässkolan liksom det gamla elverket med sina stora rundbågade fönster. Men också utanför Gävle finns exempel på Hedins arkitektur: Sandvikens järnverks huvudkontor, Uddeholms bruks huvudkontor, en sommarvilla för disponent Göransson i Öregrund och Grimstorps säteri i Mullsjö i Småland för att nu nämna några exempel. Det var dock i Gävle han levde och hade sin verksamhet och det var där han byggde mest.

Men vem har egentligen hört talas om Erik Alfred Hedin? Visst förekommer han i böcker om Gävles historia, och visst har arkitekturintresserade Gävlebor känt till hans namn. Men sin omfattande verksamhet till trots har han ändå förblivit ganska okänd. Han har varit en i raden av alla stadsarkitekter från förra sekelskiftet, som byggde mycket och som byggde bra, men som med några undantag förblivit tämligen lite omskrivna. Nu har den saken emellertid rättats till, i varje fall när det gäller Hedin genom Lars Lindh och Birgitta Lundblads rikt illustrerade och vackra bok Erik Alfred Hedin Stadsarkitekten som byggde halva stan, utgiven av Gästriklands kulturhistoriska förening. Till sitt förfogade har författarna haft – förutom byggnaderna själva – fotografier, ritningar och stadsplaner, byggnadsinventeringar, tomtböcker och protokoll från byggnadsnämnd och stadsfullmäktige. Också sam-

tida tidningsartiklar och handlingar ur Hedins privatarkiv har använts. Boken bygger alltså på primärkällor och för att gå i land med ett sådant arbete krävs det ingående praktiska färdigheter, ett tålmodigt sökande och väl genomtänkta frågor som arkitekten kan tänkas ge svar på.

Boken om Hedin är på över 200 sidor och indelad i två delar. Den första ägnas privatpersonen och yrkesmannen. Vi får följa Hedins familjebakgrund och uppväxtår i Hagtorp, Torshälla landsförsamling i Södermanland, hans utbildning hos Scholander på Konstakademien i Stockholm, hans familjeförhållanden och etableringen i Gävle. Ett avsnitt om staden Gävles utveckling mellan 1850–1925 bildar sedan upptakt till Hedins verksamhet i staden, vilket även omfattar hans engagemang i frikyrkorörelsen och hans många uppdrag i föreningar och styrelser.

Den andra delen av boken ägnas helt Hedins byggnader i Gävle och på några andra orter. Avsnittet är upplagt i katalogform och fungerar som uppslagsbok med ett urval byggnadsexempel: skolor, vårdinrättningar, kyrkor och kyrkorestaureringar, missionshus, bostadshus och byggnader för umgänge och rekreation, skolor, industribyggnader, brukens byggnader etc. Detta avsnitt avslutas med utvecklingen av stadsarkitektens roll i Gävle liksom den allmänna utvecklingen av stadsarkitekterna som yrkesgrupp och deras betydelse för stads- och boendemiljön.

Det är en utmärkt bok som Lindh och Lundblad skrivit, tillgänglig också för dem som annars inte bryr sig så mycket om arkitektur och bebyggelse. Det är en innehållsrik framställning, byggd på solida kunskaper. Stilen är helt igenom saklig och sansad och helt inriktad på fakta, en stil som lämpar sig utmärkt i en skrift som till en stor del består av just byggnadsexempel. Det är också detta avsnitt som är bokens styrka. Klart och koncist presenteras byggnaderna – också de som inte längre finns kvar – och dessa kompletteras av gamla fotografier och ritningar. Till de stora förtjänsterna hör att dagens användning

ofta uppmärksammas, ty många av de byggnader som uppfördes för ett särskilt ändamål har i senare tid fått annorlunda funktioner.

Bokens första del, som handlar om personen och yrkesmannen Hedin ger däremot anledning till en del invändningar. Här skulle man ha önskat att författarna givit en mer närgående karakteristisk av sin huvudperson, som människa och privatperson, hans relationer till den övriga familjen, till makthavare, beställare, vänner och kolleger. Det vill säga ett försök till porträtt i helfigur. Nu kan det visserligen hävdas att det är Hedins byggnader som står i centrum för intresset i denna framställning. Men beskrivningen av byggnaderna hade inte blivit sämre om Hedin själv kunde ha fått ta lite mer utrymme. Han förblir, sitt stora engagemang och sin starka ställning till trots ändå ganska anonym.

Den andra invändningen handlar om stadsarkitektsrollen. Avsnittet ger visserligen en bra bakgrund och tar upp en rad viktiga frågor om stadsarkitektens roll i allmänhet. Men Hedins dubbelroller, inte minst ur juridisk och yrkesetisk synpunkt, och inte minst hans deltagande i debatten om stadsarkitektens roll och hans korrespondens i ämnet med kollegan Sven Jacob Malm omnämns bara kortfattat. Detta är synd, ty om detta fått lite mer uppmärksamhet skulle det ha förtydligat bilden av Erik Alfred Hedin just i egenskap av stadsarkitekt.

Men dessa invändningar är ändå marginella. Det övergripande intrycket av boken är att den är välskriven, vacker och en utmärkt guide till Gävles arkitektur- och bebyggelsehistoria. Man skulle önska att fler städer och stadsarkitekter kunde få en lika fin presentation.

Bo Lundström
Krigsarkivet

bo.lundstrom@krigsarkivet.ra.se

Mia Geijer: *Makten över monumenten: restaurering av vasaslott 1850–2000*, Nordiska museets handlingar 132, Nordiska museets förlag, (Diss. Kungliga tekniska högskolan Stockholm), Stockholm, 2007, 269 s., ISBN 978-91-7108-517-7.

Mia Geijers doktorsavhandling fokuserar på aktuella och svåra frågor. Restaureringarna av nationellt uppskattade monument förefaller i de flesta europeiska länderna alltid väcka oändliga debatter.

Det är inte lätt att begripa patriotismens och nationalismens många former. Varför blir några byggnader och miljöer värdefulla för vissa och varför vill dessa människor ha sina monument just så som de vill ha dem. Jag vill bara i förbigående hänvisa till debatten kring fasadfärgen på Stockholms slott. För att förstå den enorma uppmärksamhet som tanken på att byta slottets färg väckte, räcker det inte att bara tala om konservatismens styrka på en allmän nivå.

Mia Geijers forskning ger oss en mångsidig bild av hur olika tiders patriotiska känslor påverkat den visuella gestalten av Sveriges mest monumentala profana byggnader. Hon analyserar restaureringar av sju svenska slott: Vadstena, Kalmar, Örebro, Västerås, Uppsala, Linköping och Gripsholm, från 1800-talets yppiga stilimitationer till renputsningen av bevarade äkta ytor som kombinerades med asketiskt moderna nya element och ännu vidare till de senaste tidernas återbejakande av rekonstruktionerna.

Utvecklingen av den byggnadsarknologiska forskningen granskas ingående parallellt med det som händer på de arkitektoniska idéernas nivå. De estetiska värderingarnas historia kombineras ännu med en välargumenterad historisk presentation av institutionernas, lagstiftningens och de ansvariga arkitekternas, konstvetarnas och arkeologernas agerande. Arkivforskningen är imponerande och resultaten därför genomgående övertygande.

Kommunförvaltningar och de statliga institutionerna för kulturvård växte fram under den undersökta perioden. I lagstiftningens och författningarnas utformning konkretiseras maktindelningen. Spänningen mellan kommunalt och statligt blir särskilt intressant i de kapitel som gäller de s.k. rikssalarna.

Studien behandlar många svåra spänningar och meningsskiljaktigheter, politiska likväl som estetiska. Genom avhandlingens mångfacetterade problemställningar öppnas för läsaren vitala synpunkter i moderniseringsprocessen i Sverige.

På en konkret nivå är det frågan om en process där gamla slott som till en början ofta varit förfallna och brukats som fängelse, magasin eller förvaltningsbyggnader, så småningom blir betraktade som unika monument med betydande historiska, estetiska och arkitektoniska värden. I början besöks dessa monument av några få högutbildade individer men i takt med folkbildningens utveckling blir det närapå en plikt för alla att besöka dessa ställen och känna till huvuddragen av monumentens historia i den form som den just då serverades.

Efter det att vasaslotten kanoniserats som nationens viktigaste monument var det till en början viktigt att varje skolbarn fick möjlighet att besöka åtminstone sitt närmaste slott, men nu talar vi redan om en internationell kulturturism som blivit nationalekonomiskt betydelsefull. Mängden årliga besökare börjar överskrida monumentens kapacitet. Populariteten har snabbt blivit till ett nytt hot mot monumentens fortlevnad, från att bara några årtionden tidigare varit ett av huvudargumenten för att slotten skulle restaureras.

Mia Geijer baserar sin forskning balanserat på tidigare specialforskningar om slott och slottens restaureringar. Hon nämner i sin avhandling en imponerande mängd svensk historiografisk forskning. Recensenten, som kommer från ett mindre land som inte har en lika stark inhemska forskningstradition, blir ändå kanske lite förvånad över att vissa interna-

tionella auktoriteter inte omnämns i inledningen när avhandlingens centrala begrepp definieras. Jag tror inte att jag har läst någon annan forskning om nationalismens problematik utan hänvisningar till Benedict Andersons *Imagined Communities* eller Françoise Choays *Allégorie du patrimoine*. Jag kunde inte heller finna den svensk-danska boken, som enligt en finsk forskare bäst representerar Andersons ideer i Sverige: Björn Hettnes, Sverker Sörlins och Uffe Östergårds *Den globala nationalismen*.

I större global, även europeisk, kontext är det möjligt att se Sveriges nyare historia efter stormaktstiden som en ganska odramatisk berättelse. Upplysningen syns på många sätt forma kärnan för all vidare utveckling.

Att vasarenässansen varit viktig som en ursvensk stil, är lätt att förstå, men saken kunde ändå analyseras djupare som ett speciellt problemfält, fast det är klart, att Geijers bok utan svåra teoretiska kapitel är mera lockande för en större läsekrets. Att hålla texten något populärt är viktigt om man tänker på, att den skall läsas av många olika slags forskare. Man kunde ändå önska, att även en mer analytisk definition av centrala termer, kunde ha varit på sin plats. Begrepp som restaurering, konservering, autenticitet, rekonstruktion är inte alls självklara och stiltermerna har sin egen historia. På sidan 122 får vi exempelvis läsa att "nationalromantiken smög fram" fast man kunde likaväl påstå att det hela tiden varit frågan om nationalromantiken – om man tar termen som en idéhistorisk term.

Avhandlingens struktur är mycket välbalanserad och språket genomgående tätt och vackert. Valet av bilder kan också prisas, även om ytterligare några planritningar skulle ha hjälpt den som inte besökt alla dessa monument.

På sidan 202 tas en viktig sak upp, det att nationalismen efter Andra Världskriget inte mera var acceptabelt som utgångspunkt för restaureringarna. Geijer skriver, att "de

dominerande krafterna inom historikerkåren rentav rensade ut nationella och mytiska drag ur beskrivningen av den svenska historien och att de nationellt betingade argumenten för restaureringar förlorade successivt i genomslagskraft när historien inte längre intog en lika framskjuten plats i det politiska livet." Att jämföra det här med den situation som var gällande i de europeiska länder där kriget ruinerat monument och miljöer, ger en spännande helhetsbild av fältet efter kriget. Det är enkelt att förstå att det internationella samarbetet inte var lätt.

Mia Geijer visar oss alla vägen till ärlig och djupgående diskussion om varje steg i varje restaurering. Det finns inga slutgiltiga sanningar, men – lyckligtvis – varje ny forskning tar oss vidare och ger oss bättre förutsättningar att förstå det byggda kulturarvet. Makten över monumenten är en demokratifråga, som Mia Geijer säger klart i sina slutord.

Riitta Nikula

Professor emerita

Taidehistoria / Department of Art

History

Helsingin Yliopisto / University of

Helsinki

riitta.nikula@helsinki.fi

Mats Höglund (red.) *1600-talets jordbrukslandskap: en introduktion till de äldre geometriska kartorna*, Skrifter utgivna av Riksarkivet 29, Riksarkivet, Stockholm, 2008, 99 s., ISBN 978-91-88366-79-5.

Sedan hösten 2001 pågår projektet "Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna". Projektet finansieras av Vitterhetsakademien och Riksbankens jubileumsfond och har som sitt syfte att göra de äldsta geo-

metriska kartorna med tillhörande text tillgängliga för forskning och vetenskaplig bearbetning. Framför allt omfattar projektet de kartor som upprättades mellan 1630 och 1655 och inom Sveriges gräns som den såg ut före 1645. Inalles omfattas ca 12 000 kartor framför allt från lantmäteriverkets arkiv och lantmäteriets regionala arkiv men även från Riksarkivet, Krigsarkivet, Landsarkiven och enskilda arkiv.

Projektet består av flera olika delar. För det första scannas originalakterna in och lagras dels i digital form, dels i form av en papperskopia som skall förvaras på Riksarkivet. För det andra sker en tolkning av Notarum Explicatio som i fritext kommer att läggas ut på nätet. Vidare upprättas en relationsdatabas där statistiska uppgifter från Notarum Explicatio kopplas till kartbilden. Slutligen koordinatsätts gårdar och byar samt ca 20 tematiska objekt såsom kvarnar, kyrkor och humlegårdar. Det senare gör att tematiska kartor med lätthet kan framställas och genom spridningsbilder kan regionala olikheter åskådliggöras. År 2009 beräknar man att projektet ska vara genomfört. Projektledare är universitetslektor Clas Tollin.

1600-talets jordbrukslandskap: en introduktion till de äldre geometriska kartorna utgör ett första avstamp i projektets bokutgivning. Redaktör är Fil. mag. Mats Höglund, biträdande projektledare för Nationalutgåvan. Medverkande i boken är i övrigt kulturgeograf och agrarhistoriker fil.dr Clas Tollin, systemvetare fil. mag. Olof Karsvall, genetiker och kulturbiolog fil.dr Else-Marie Karlsson Strese samt arkeologen fil.kand Pia Nilsson. Bokens syfte är dels att presentera källmaterialet och de lantmätare som framställde kartorna, dels att visa de tidiga geometriska kartornas forskningspotential. Detta görs genom att analysera de geometriska kartorna utifrån ett antal utvalda frågeställningar. Boken syftar också till att beskriva och analysera kartornas symbolvärld samt att visa hur 1600-talets landskap och bebyggelse presenteras i kartorna.

Mats Höglund anger i inledningen varför de geometriska kartorna från Sverige är så unika. Ingenstans i övriga Europa skedde en liknande, relativt synkron, massproduktion av storskaliga kartor. Vi vet dessutom inte med säkerhet varför alla dessa kartor upprättades. Men troligen ligger något av svaret i formuleringen att man karterade en gård eller by ”så att man all theas lägenheet kan medh en hast sigh för öghonen ställa”. Det var viktigt för kronan att visualisera rikets jordbrukstillgångar i ett Sverige med en framväxande centraliserad byråkrati. Syftet bör inledningsvis ha varit riksomfattande och man har diskuterat varför karterandet avtog kring 1640-talets slut. Kanske tyckte man att de viktigaste spannmålsproducerande områdena i riket nu var karterade. Fokus flyttades till upprättandet av småskaliga, geografiska kartor och återupptagandet av den storskaliga karteringen skedde först på 1680-talet. Möjligen kunde denna diskussion ha fördjupats något. Det är ett förbryllande faktum att kronans upprättade av geometriska kartor får ett så abrupt slut. Dessutom håller det kanske inte som förklaring, ty östra delen av Jönköpings län, som inte hör till de stora spannmålsbygderna, karterades exempelvis mellan 1640 och 1647.

Claes Tollins artikel om de första lantmätarna fyller ett tomrum. Frågan om deras sociala bakgrund, arbets- och ekonomiska förhållanden har inte behandlats av modern historisk forskning. Man får gå tillbaka till Ekstrands *Samlingar i lantmäteri* från 1901 för att hitta uppgifter om lantmätarna, men utan att någon djupgående analys görs. Tollin slår fast att lantmätarna inte rekryterades från adeln, utan var ”Ehrlige mäns barn”. Dessa ärliga män var till stor del präster, men lantmätarna kunde även komma från bonde- eller borgarhem eller var söner till lägre militärer. Lantmäteriet kunde vara en språngbräda för ståndscirkulation. Flera lantmätare gick över till det militära och adlades, någon slutade sin bana som ledamot i Bergskollegiet eller som kronofogde. Lant-

mätarna började sin bana kring 25 års ålder och den första kullen lärdes upp av Andreas Bure, chef för lantmåteriverksamheten, men efter hans utnämning till krigsråd övergick utbildningen till lantmätarna själva som lärde upp auskultanterna. Den likformighet vi finner i utförandet av de tidiga geometriska kartorna har säkert sitt ursprung i hur en till antalet begränsad yrkeskår successivt växer alltmedan de äldre utövarna vidareför sin kunskap direkt till en elev, ett system som påminner om överförandet av kunskap från mästare till gesäll. Först på 1680-talet infördes en central examination.

Pia Nilssons artiklar ”Jordbrukets resurser enligt kartorna” och ”Ett får för två lass hö’ – byte och hyra av resurser i 1600-talets jordbruk” ger en blick rakt in i 1600-talets agrara ekonomi. Det stora antalet kartor som upprättades under loppet av ett par årtionden gör att vi verkligen kan säga något om 1600-talets jordbruksresurser och nyttjandet av dessa inom de karterade regionerna. Nilsson poängterar att kartorna för all del har brister, det finns många aspekter som inte redovisas, framför allt det som har att göra med de ekonomiska resurser som hörde till utmarken och betesmarken. Som Nilsson konstaterar: ”Det var långt ifrån alltid som hemmanens ekonomi vilade på åker och äng”. Icke desto mindre ger kartorna besked vad gäller resurser som kvarnar, fiskevatten och humlegårdar. Vad gäller humlen finns det regionala skillnader mellan områden där det till en gård kunde höra 1000 humlestörar (Västergötland) och områden där humleodlingen var försumbar. Här skymtar en regional specialisering med över-skotts och underskottsområden för humleodlingen.

De Geometriska kartorna ”antyder” ibland att vissa företeelser förekommer, men det är svårt att utläsa omfånget av till exempel bruket att gårdar och byar hyr eller byter resurser med varandra, men troligen var detta ett inarbetat dynamiskt system i den lokal ekonomi.

Lokala ekonomiska strategier

analyseras också av Mats Höglund i artikeln ”Fäbodan och bodland i Norrbo socken”. Det hälsingländska systemet med gårdar, bodland och fäbodan var ett sätt att sprida ut resursutnyttjandet rumsligt. Bodlandet låg mellan hemgården och fäboden och har nyttjats som en mellanstation på vägen till och från fäboden. I den definition av bodlanden som tidigare har varit gällande och som ställdes upp av historikern Gunnar Bodvall, måste såväl bebyggelse som åker och äng finnas på platsen för att ett område skall definieras som bodland. Andra forskare har också betonat åkermarkens betydelse och ofta bortsett från de andra stora resurserna: ängsmarken och betet. Höglund visar hur det har varit ängen som varit bodlandens viktigaste resurs under 1600-talet och hur de volymer som skördades var avgörande för att kunna hålla en stor boskap. Höglund visar vidare att skillnaden mellan bodland, fäbod och perifert liggande slåtterängar inte var så stor under 1600-talets första del. Vad vi ser är ett dynamiskt system för foderproduktion som först hundra år senare skulle permanentas i det traditionella hemby-bodland-fäbod-systemet.

I Else-Marie Karlsson Streses artikel ”Humlegårdar på kartor, växter i naturen” möter det tidiga 1600-talet nutid i en spännande analys. Genom de Geometriska kartorna har man bestämt läget för 1600-talets humlegårdar. I fält har man sedan på flera av dessa ställen återfunnit humleplantor som sannolikt är genetiskt identiska med den humle som växte där när området karterades. Undersökningen har skett inom ramen för POM (Det Nationella Programmet för odlad mångfald). Dessa humleplantor analyseras för närvarande för att fastställa DNA och för att studera den tidiga brukshumlens egenskaper. Humlen var av stor ekonomisk vikt med tanke på de mängder öl som förtärdes i det gamla bondesamhället. Utan humlets konserverande och bakteriedödande egenskaper skulle ölet surna tämligen snart. I dag pastöriseras ölet vilket gör att humlen egentligen är överflödigt och i dag

tillsätts eftersom det är en viktig del av smakupplevelsen.

Hur förhåller sig utjordsbegreppet till ödegårdar? Olof Karsvall har tittat på anteckningar om ödegårdar och utjordar i Uppland och Östergötland och har funnit att direkta anteckningar om ödegårdar är få i kartorna och tillhörande text. Icke desto mindre hade lantmätnarna i uppdrag att efterspana ödegårdar, men det skulle inte ske helt öppet utan "in secreto". Man skulle efterfråga varför gårdarna låg öde och noga se till att deras mark inte användes olovandes utan att skatt erlades. De rena ödebeteckningarna som Karsvall hittar i kartorna avser oftast gårdar som tillfälligt är utan brukare, de är kameralt öde, men inte slutgiltigt övergivna. Riktiga ödegårdar förefaller i stället dölja sig under begreppet utjord, utäng eller fjäll. Utjordarna brukades av andra bönder och kunde innehålla både tomt (oftast obebyggd), åker och äng. Karsvall ansluter sig till tanken att det bakom utjordsbegreppet döljer sig gårdar som ödelades i samband med den senmedeltida agrarkrisen. Ett undantag till detta utgör sannolikt utjorden Odenslands jord i Olands härad. Utjorden, som uppgår till drygt ett markland, återfinns i fyra byar fördelade på två socknar och för närmast tanken till en tidigare territoriell indelning i området.

Bildmaterialet spelar boken igenom en framträdande roll. Olof Karsvalls artikel om de symboler som lantmätaren använde för att markera byggnader samt i Mats Höglunds artikel om särskilt anmärkningsvärda detaljer i kartorna, kommer vi nära detaljerna på ett fascinerande sätt och på så sätt kommer vi också lantmätaren närmare. Lantmätnarnas sätt att rita av säterier och andra iögonfallande bebyggelseanläggningar vittnar om stor individuell frihet vid utformningen, men även när de gäller allmogebbyggelsen förekommer variationer. Med några enstaka undantag är det vanliga att husen avbildas från sidan vilket leder till problem när hela huskomplex kring en fyrkantig gård skall avbildas. Kyrkorna skulle avbildas så naturtroget

som möjligt och i de exempel som Karsvall redovisar verkar detta vara fallet även om en stor grad av stilisering kan konstateras.

Bildmaterialet är högklassigt och alla kartor och detaljer ur dessa är givetvis återgivna i färg. Trots regelbundenheten i lantmätnarnas redovisningspraxis finns det improviserade och lekfulla hela tiden med; ett ansikte inuti kompassrosens mitt, den praktfulla men naivt ritade titelsidan till volym ÅI, perspektivförvrängda återgivningar av säterier och trädgårdsanläggningar, för inte att tala om lugubra detaljer som den i blåsten dinglande stackare vars liv ändades i Heda tall. En karta som kunde ha förstörats upp en smula är bild 64 över Margretelund i Österåker. Sällan ser man så många detaljer i en geometrisk jordebokskarta. Själv sitter jag med förstoringsglas och bara njuter av mångfalden av företeelser som lantmätare Sven Månsson tagit med.

Nu kommer jag till det jag saknar. En Nationalutgåva skall ju helst vara rikstäckande. Nu finns ju inte storskaliga geometriska kartor från hela Sverige, så den ambitionen begränsas av källmaterialets omfång. Just därför borde en spridningskarta över de delar av Sverige som faktiskt omfattades av den storskaliga karteringen varit en självklarhet. I boken finns en spridningskarta över de kartor som behandlas i boken, men detta blir snarast en blindkarta. Inget objekt redovisas till exempel från Dalarna eller Jönköpings län. Som läsare frågar man sig om detta beror på att det inte finns storskaliga kartor från dessa delar av riket. Jo, åtminstone från Jönköpings län finns till exempel ca 1000 kartor. En utomstående läsare som inte har full koll på de storskaliga geometriska kartornas spridning kan bli något förvirrad. På detta sätt blir boken lite introvert, den har ambitionen att presentera ett material både för den historieintresserade allmänheten och för fackfolk, men kanske vänder den sig mest till de som redan är här en fot inne i de geometriska kartornas värld. En förteckning över samtliga geometriska

jordböcker samt över var de olika lantmätnarna var verksamma borde ha funnits med.

Som smålänning undrar man förstås varför inga kartexempel finns från det digra materialet som omfattas av jordböckerna E 1-4 som täcker den östra delen av Jönköpings län. Detta går dock tillbaka på det faktum att dessa kartor ännu inte scannats och digitaliserats. Hösten 2007 hade projektet bearbeta 7000 originalakter och det är detta material som boken speglar, inte de ca 5000 som då fortfarande fanns kvar att digitalisera och bearbeta. Frågan är om man inte inledningsvis borde ha angivit att bokens artiklar bygger på de bearbetade kartorna och att detta ackompanjerats av en karta där det noga framgår vilka områden som bearbetats och vilka som återstår. Alternativet hade varit att avvakta med boken till hela scanningsarbetet och texttolkningar genomförts.

En mer konkret invändning avser hölassuppgifterna i de äldre geometriska kartornas text. Det går inte att direkt översätta hölass som det anges i kartorna, till ton eller kilouppgifter, som flera av författarna gör. I Jönköpings län använde exempelvis de två lantmätnarna Duker och Groth olika lasstorlekar och det är troligen inte de enda lantmätnarna som använt sig av lokala uppgifter om lassens storlek. Det kan också vara svårt att avgöra om lantmätnarna räknar i vinter- eller sommarlass om inte detta explicit anges. Först kring 1680-talet börjar hövolymerna standardiseras i och med övergången till parmräkningen.

Hade projektet med Nationalutgåvan initierats före den digitala revolutionen hade resultatet antagligen blivit ett påkostat bokverk med kartor och text i faksimiltryck. Nu är ju materialet av en omfattning som försvårar ett sådant tilltag kan man invända. Nu blir kartorna istället sökbara digitalt och de kan för all del skrivas ut. Informationen finns i databas och kan användas för att upprätta spridningskartor över olika företeelser, kvarnar, humlegårdar och ödegårdar. Men vad som saknas

är den geometriska jordeboken. Boken äger en analog logik som sätter in kartan i sitt rätta skalmässiga sammanhang och som dessutom är njutbarare att förhålla sig till än ett antal kringströdda datautskriften på ett stökigt skrivbord. Kan detta måne bli ett projekt för framtida ansökan till några av de större fonderna? Eller hör den påkostade faksimilens tid till ett fjärran förflutet? Än finns dock inga digitala lagringsmedia som kan konkurrera med boken i livslängd.

Ådel Vestbö Franzén

Fil.dr i Kulturgeografi
Antikvarie, Jönköpings läns museum
aadel.franzen@jkpglm.se

Images in arts and sciences: selected papers from a conference held by the Royal Society of Arts and Sciences in Göteborg, 13–14 October, 2004, edited by: Lena Johannesson, Uno Eliasson, Paul Hallberg and Birger Karlsson, Acta Regiae Societatis scientiarum et litterarum Gothoburgensis, Interdisciplinaria 9, Royal Society of Arts and Sciences in Göteborg, 2007, Göteborg, 171 s., ISBN 978-91-85252-68-8.

Denna antologi om bilder i forskning- en har getts ut av Kungl. Vetenskaps- och Vitterhetssamhället i Göteborg (KVVS). Bokens kapitel baseras på ett urval av presentationer som hölls 2004 på en konferens om ämnet. Nio författare presenterar, precis som titeln anger, hur bilder används inom skilda vetenskapliga discipliner. Det handlar om allt från botaniska illustrationer och antikvariska avbildningar från äldre tid till bildbehandling, satellitbildsanalyser och konst idag. Bilder har varit och är viktiga i olika forskningssammanhang, men en mer sammanhållen och ämnesöverskridande teoretisk diskussion om bildens roll har saknats. Detta utgör

enligt bokens inledning bakgrunden till denna publikation.

Allan Ellenius skriver ett intressant avsnitt, som tidigare publicerats på svenska, men som ger en bred beskrivning av användandet av bilder inom forskningen under främst 1800-talets första hälft. Lena Johannesson beskriver hur bilder använts i KVVS egna publikationer från 1700-talets slut till 1800-talets slut. Även denna artikel är översatt från svenska till engelska och har publicerats tidigare. Övriga texter är dock skapade för denna antologi.

Som sig bör finns det analyser av konstverk i en bok av detta slag, men de dominerar på inget sätt innehållet. En analys görs av Margaretha Rossholm Lagerlöf som behandlar bland annat Jan van Eyck. Medan en annan genomförs av Allan Ellenius som gör en kort tolkning av en målning av Giovanni Francesco Guercino från 1620-talet.

Som tidigare nämnts så behandlas även mer samtida bilder i antologin. Tomas Gustavsson presenterar modern digital bildbehandling och olika tillämpningar som finns i skilda sammanhang. Inom astronomin är bilden ett viktigt arbetsredskap och Susanne Aalto visar fascinerade bilder från detta fält och problemet att kunna visualisera mycket data på ett tydligt sätt. Vidare ger Sten Bergström oss inblickar i bildbehandling inom meteorologin.

Mer relevant för den bebyggelsehistorisk intresserade är Anders Wästfeldts och Jarl Nordbladhs artiklar. Wästfelt studerar med hjälp av satellitbilder dagens landskap. Metoden som tillämpas på centrala Dalarna tar hänsyn till landskapets komplexa sammansättning av olika markslag och marktäckte. Man kan genom analys av satellitdata se regionala och lokala skillnader i bebyggelse och jordbruk samt förstå hur det förändrats över tiden. Nordbladhs artikel redogör för hur bilder använts inom arkeologin främst under det äldre skedet av ämnets existens. Att dokumentera monument och artefakter hör till ett av arkeologins viktigaste arbeten. Den arkeologiska blicken

att skapa ett fågelperspektiv i avbildningarna lyfts också fram. Nordbladhs för vidare ett resonemang kring hur man inom forskningen bland annat genom nya avbildningstekniker förändrade sättet att visualisera äldre tiders monument och hur man skall betrakta dessa avbildningar idag när de blivit ett historiskt källmaterial.

Yvonne Eriksson har skrivit en för den kartografiskt intresserade, värdefull artikel. Hon går i artikeln *Aspects of cartography as a scientific and artistic practice* igenom möjligheterna att avkoda kartor av skilda typer. Hon beskriver dessutom några konstnärers användning av kartor eller kartliknande manér, bland annat K.G. Nilsson som kanske är den svenske konstnär som mest konsekvent utnyttjat kartmetaforer i sin konst.

Att man vid läsningen av denna bok skulle ha fått ta del av en sammanhållen och ämnesöverskridande teoretisk diskussion om bilder är nog inte det intryck läsaren får. Denna bilderbok består alltså av ett antal närmast disparata artiklar. Temat är vällovligt men det man försöker täcka är i största laget. Vidare är många av artiklarna mycket kortfattade. Avsikten från KVVS har varit att fånga en diskussion i flykten och är man intresserad av en snabb inblick i olika discipliners användning av bilder kan denna bok fungera som en ingång. Bilderna är också mycket bra återgivna och hela boken är smakfullt utformad vilket borgar för att man kan studera de intressanta illustrationerna.

Ulf Jansson

Kulturgeografiska institutionen
Stockholms universitet
ulf.jansson@humangeo.su.se

Anders Åman: *Sigurd Curman: Riksantikvarie – ett porträtt, Svenska lärde, Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, Atlantis, Stockholm, 2008, 284 s., ISBN 978-91-7353-220-4.*

I *Sigurd Curman: Riksantikvarie – ett porträtt* tecknar den nyligen bortgångne Anders Åman en bild av den person som till stor del format grundvalen för den kulturmiljövård som vi har idag. Åman är mest känd för de övergripande verken *Om den offentliga vården* och *Arkitektur och ideologi i Stalintidens Östeuropa*. I den nu aktuella boken visar författaren att han även behärskar biografigenren.

Boken utges av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien och ingår i serien Svenska lärde. Boken har ett kronologiskt men även tematiskt upplägg och det är en disposition som i stort sett fungerar bra. Avstampet görs i barndomen, därefter beskrivs Curmans studiegång och karriär. Ambitionen är ett porträtt i helfigur, men boken skildrar i första hand en yrkesman, i mindre uträkning privatpersonen Sigurd Curman. Det är arkitektrollen som ges mest utrymme, men även den forskarinsats som gjordes i form av utförliga undersökningar inför en restaurering och i samband med de stora dokumentationsprojekten, framför allt Sveriges Kyrkor, lyfts fram. Ämbetsmannagärningen beskrivs däremot inte lika ingående.

Curmans arkiv i ATA har varit den viktigaste utgångspunkten för arbetet, notförteckningen gör det möjligt att återvända till källorna. Bilderna är utvalda med omsorg och de betyder mycket för framställningen, många av dem analyseras för att ge tidsfärg och en känsla av närhet till de personer som avbildas. Åman skriver medryckande och han förmår skriva enkelt även om svåra sammanhang. Därför kan boken finna läsare även utanför den närmaste kretsen.

Sigurd Curman (1879–1966) hade under sin långa aktiva tid en mängd olika roller: granskande

arkitekt vid Överintendentsämbetet, praktiserande arkitekt med eget kontor, lärare och professor i arkitekturhistoria, folkbildare, byggnadsråd i byggnadsstyrelsen och riksantikvarie. Curman hade ett finger med i spelet överallt, det handlar om kulturmiljövård på bred front. Som byggnadsvårdare idag kan man fundera över hur denna prestation var möjlig. I boken utkristalliserar sig ett antal viktiga förutsättningar.

En borgerlig uppväxt

Alldeles i inledningen finns ett foto som visar pojken Sigurd, stadigt förankrad mellan mamma och farmor. Bilden, med sin rekvisita, ger en uppfattning om den uppväxtmiljö som skulle bli avgörande för Curmans fortsatta livsbana. Familjen Curman förvaltade ett stort kulturellt kapital och hade även stora ekonomiska resurser. I det curmanska hemmet samlades tidens kulturella elit. Det ekonomiska kapitalet bestod till stor del av aktier i Jönköpings tändsticksfabrik.

De ekonomiska förutsättningarna gjorde det möjligt för Sigurd och hustrun Signhild att 1903 ge sig ut på en två år lång bröllopsresa/studieresa till Tyskland, Frankrike och Italien. Medeltida kyrkor studerades och renässanspalats mättes upp, museer och bibliotek besöktes. Genom resan skaffade sig Curman kunskaper och kontakter som ingen annan i Sverige hade. Curman deltog i en konferens i Mainz 1904 och tog starka intryck. Här diskuterades restaureringsprinciper, lagstiftning m.m. Curman fångade bl.a. upp principen att vetenskapliga inventeringar var en förutsättning för vetenskapliga restaureringar.

Viktiga kontakter

Åman lyfter fram ett antal personer som har varit särskilt avgörande för Curmans utveckling och karriär. I.G. Claesson var en vän till familjen Curman och den ledande arkitekten vid sekelskiftet.

Han vägledde Curman genom hela karriären: inspirerade till studierna och studieresan, öppnade vägen

till Överintendentsämbetet, lämnade över uppdraget att restaurera Vreta kloster som sedan utmynnade i en avhandling om cistercienserkyrkorna, han såg till att lärartjänsten i arkitekturhistoria tillskapades, en tjänst som sedan omvandlades till en professur, han gav honom utredningsuppdraget och låg bakom inrättandet av kulturhistoriska byrån där Curman blev byggnadsråd.

Paul Clemen, Provinzialkonservator i Rhenlandet blev en mycket betydelsefull kontakt. Clemen var kunnig i medeltida arkitektur men också i den franska lagstiftningen till skydd för historiska byggnader. Clemens förenade vetenskaplighet och praktik och de höll kontakt så länge Clemen levde.

Den karismatische Johnny Roosval var docent i konsthistoria i Uppsala i tio år och tack vare honom blev ämnet en självständig disciplin. Roosval blev Curmans vapendragare. De samarbetade vid en banbrytande utställning i Strängnäs 1910 och i projektet Sveriges kyrkor. Roosvals föreläsningar om medeltiden, som samlade stora skaror åhörare, bidrog till att skapa intresse och opinion.

Vänskapen med ärkebiskop Nathan Söderblom var också av stor vikt, även om de ibland hade olika åsikter om de antikvariska principerna. I konflikterna med Nathan Söderblom avspeglas också motsättning mellan staten och lokalsamhället, i detta fall församlingarna. Curman menade att kyrkobyggnaden var alldeles för viktig för att vara församlingens ensak.

Enligt Åman fanns det dock en person som var viktigare än alla ovanstående: morfar C.F. Lundström som var företagsledare och entreprenör. Han var målinriktad och driftig. Kanske var det härifrån som Curman fick sin handlingskraft?

Verksamheten

Från 1910 undervisade Curman i arkitekturhistoria vid konsthögskolan, 1912 blev han professor. Inventering och uppmätningar var ett viktigt moment i undervisningen. Eleverna fick lära sig att byggnaderna var individer

bortom den schablonmässiga stilhistorien.

I samband med restaureringen av Strängnäs domkyrka 1907–1910 lanserades en antikvarisk princip som kom att få stor betydelse: kalkmålningarnas repetitiva mönster fick kompletteras för att skapa en helhetskänsla - men inte det individuella konstverket. Principen kunde tillämpas även på andra delar av byggnadsverket, inspirationen till förhållnings sättet kom från studieresan i Europa. I Strängnäs kämpade Curman med arkitekten Lilljekvist om tolkningsföretrådet: den senare ville rekonstruera och rensa bort senare tiders tillägg. I det slutgiltiga resultatet visar Strängnäs upp olika skeden sida vid sida. Ett nytt restaureringsideal var etablerat.

Dessa principer tillämpades sedan vid restaurering av sockenkyrkorna. Det autentiska, långsamt framvuxna byggnadsverket lyftes fram. Arkitekturen, inredningen och målningarna fick ett nytt konsthistoriskt värde. Men det behövdes en skicklig arkitekt och en skicklig konservator för att sy ihop det till en helhet, Curman var själv ansvarig arkitekt för 16 restaureringar. Kyrkorna förvandlades till konsthistoriska skattkistor och intresset från allmänheten var stort. Restaureringarna av klosterkyrkorna i Vreta och Varnhem föregicks av noggranna undersökningar och gav Curman verkligt anseende som arkitekt. Restaureringsprinciperna var utformade för medeltida kyrkor och lämpade sig inte lika bra för senare tiders bebyggelse. Många nygotiska kyrkoinredningar rensades bort, här gällde inte längre kravet på autenticitet. Det nödvändiga perspektivet saknades uppenbarligen.

Curman sjösatte de tre stora projekten: Gamla Svenska städer, Svensk arkitektur och Sveriges kyrkor.

Projektet "Gamla svenska städer" gick ut på att dokumentera och bilda opinion. "Svensk arkitektur" innebar uppmätningar av äldre arkitektur, syftet var även att inspirera samtida arkitektur. Viktigast var "Sveriges kyrkor". Den medeltida konsthistorien i Sverige fanns i kyrkorna - och

den var av hög klass. Därför skulle kyrkorna inventeras och resultaten göras tillgängliga. Inventeringen var ett redskap för vetenskap och monumentvård.

Curman var också ämbetsman på Överintendentstämnet, som 1918 blev Byggnadsstyrelsen. År 1923, 44 år gammal, blev han riksantikvarie, en tjänst som han skulle inneha i 23 år. Ett modernt ämbetsverk inrättades, från 1936 fanns Riksantikvarieämbetet i de f.d. kasernerna vid Storgatan. Han arbetade med utredningar och organiseringen av kulturminnesvården i landet. Landsantikvarietjänster inrättades på länsnivå. Fornminneslagen och byggnadsminneslagen tillkom 1942. Fornminnesinventeringen och införandet på ekonomiska kartan måste ses som en bedrift.

Det är kanske lätt att glömma bort det pedagogiska, folkbildande arbetet. Även här gick Curman i bräsch. Som en av åtta unga män ordnade han 1910 en utställning i Strängnäs om regional kyrklig konst som blev en formidabel succé och fick efterföljd i flera städer mellan 1911 och 1923.

Senare fortsatte arbetet med att skapa ett historiskt museum i Stockholm. Åtskilliga generationer har genom årens lopp mött Sveriges historia genom utställningen "Tiotusen år i Sverige" som öppnade på Historiska museet 1943. Minst lika viktigt var det att främja tillkomsten av läns museer ute i landet och mellan 1929 och 1943 invigdes museer i åtta län.

Samtiden

Curman och hans kollegor var i början av 1900-talet unga och fyllda med energi och entusiasm - och de hade vind i seglen. De ledde en rörelse som bestod av de intellektuella pionjärerna, och snart också av delar av etablissemangen, hembygdsrörelsen och läns museerna. Den unga generationen fyllde gamla byggnader med nytt liv. Arkitekturdebatten var livlig, bl.a. om Zettervalls restaurering av Uppsala domkyrka 1893. Medeltiden var ett stort intresse, men Curman bidrog även till att återupprätta 1700-talet. 1800-talets snabba samhällsom-

vandling fanns med i bakgrunden och nationalromantiken som stilriktning skapade ett gynnsamt klimat för kunskapstillväxt, opinionsbildning, ny arkitektur, nya discipliner och nya tjänster med konsthistoriska och antikvariska förtecken. De båda världskrigens massförstörelse kom också att få betydelse. I krigens mörka skugga fanns en samlande kraft i kartläggningen och levandegörandet av Sveriges historia. Åman visar hur vänskapen med Clemens gav Curman en närmare inblick i andra världskrigets hårda villkor.

Personliga egenskaper

Enligt Åman hade Curman ett antal personliga egenskaper och färdigheter som var av stor betydelse. Han hade utmärkta språkkunskaper, framför allt i franska och tyska. Förmågan att knyta internationella kontakter var avgörande och gav honom ett försprång. Hans inriktning på fakta låg helt rätt i tiden. Inventera, mät upp, dokumentera var ledorden: byggnaden själv var det viktigaste källmaterialet. Curman var ingen ideolog utan hade en pragmatisk inställning och var en praktisk begåvning, vilket kom till användning i restaureringsprojekten. Han skaffade sig överblick, bl.a. genom att resa mycket, och var en god organisatör. Han byggde upp Riksantikvarieämbetets auktoritet och Åman antyder att han var en krävande chef.

Privatlivet

Sigurd och Signhild tycks i början ha haft ett passionerat förhållande, av breven att döma. Den enorma arbetsbördan kom till sist att få sitt pris: familjen försumrades. Efter ett långt liv tillsammans lämnade Sigurd lämnade sin familj; Signhild och de sex barnen för att gifta sig med registratören på Riksantikvarieämbetet Elsa Broman. Detta livsval fick allvarliga konsekvenser, då Sigurd i stort sett blev utesluten ur familj och släkt. Samtidigt drabbades han av ekonomiska bekymmer på grund av Kreugerkraschen. Paret fick skapa en ny tillvaro och skaffa ett nytt umgänge. Ett stort engagemang för Baltikums

folk blev ett gemsamt intresse. Men Sigurd uppslukades alltmer av sitt arbete. Är det något man saknar i boken så är det att komma privatpersonen närmare. Vem fanns egentligen bakom yrkesmannen? Den frågan får inte något uttömmande svar.

Arvet efter Curman

Curman avgick som riksantikvarie 1946 men han var alls inte uträknad utan fortsatte att vara aktiv i många sammanhang. Åman redovisar den avgående riksantikvariens önsknings inför framtiden: ökade anslag till humanistisk forskning, mer resurser till byggnadsminnesvården, fritt inträde till Historiska museet och en museilektor för den pedagogiska verksamheten. Att skyddet för byggnader var

dåligt visade bl.a. rivningsvågen under 1960-talet. I backspegeln kan det tyckas märkligt att opinionen mot rivningarna inte vaknade tidigare.

Sigurd Curman har präglat kulturmiljövårdens utveckling under 1900-talet och många har gått i hans efterföljd. En person av detta format och med denna kapacitet är idag i stort sett omöjlig att frambringa. Kanske är det inte ens önskvärt, förutsättningarna är helt andra i dag. Nyligen har delar av Riksantikvarieämbetet lämnat Storgatan i Stockholm för en ny etablering på Gotland. Under den nyss avslutade högkonjunkturen har kulturmiljövården ställts inför nya utmaningar. Kan Curman lära oss något idag? Vikten av ha tillgång till en kraftfull organisation med auktoritet

kan inte underskattas. En viktig lärdom är betydelsen av noggranna förundersökningar inför en förestående förändring, en annan är att objekten inte är solitärer utan ingår i ett sammanhang – bebyggelsehistorien, där arkeologi, bebyggelse, folkliv, natur och landskap utgör likvärdiga delar.

Sammanfattningsvis är boken väl värd att läsa, som en skildring av Sigurd Curmans tid och gärning och den är en viktig pusselbit om man vill förstå hur dagens kulturmiljövård vuxit fram.

Fredrika Mellander Rönn

Byggnadsantikvarie

fredrika.mellander.ronn@restaurator.com

Författarna / The Authors

Ingela Andersson
Fortifikationsverket
SE-631 89 Eskilstuna

Anders Bergström
KTH Arkitekturskolan
SE-100 44 Stockholm

Anders Bodin
Statens fastighetsverk
Box 2263
SE-103 16 Stockholm

Victor Edman
KTH Arkitekturskolan
SE-100 44 Stockholm

Mia Geijer
Länsstyrelsen i Örebro län
SE-701 86 Örebro

Tonje Haugland Sørensen
Universitetet i Bergen
Institutt for informasjons- og medievitenskap
Postbox 7802
N-5020 Bergen Norway

Michael Olausson
Länsstyrelsen i Stockholms län
Box 22067
SE-104 22 Stockholm

Susanne Pettersson
Stavnäsgatan 31
SE-654 69 Karlstad

Eva Svensson
Miljövetenskap
Karlstads universitet
SE-651 88 Karlstad

● Nästa nummer:

I nummer 57 av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* kommer bland annat några av "Ängersjöprojektets" viktigaste slutsatser och resonemang att sammanfattas och presenteras. Projektet har under en följd av år studerat kulturmönster och näringar i norrländsk skogsbygd i ett långt tidsperspektiv. Det handlar t.ex. om en ny syn på södra Norrlands historia under det första århundradet av vår tideräkning, om utmarksnäringar under medeltid och tidigmodern tid, om rättstvister om skog- och mark under 1800-talet, om arbetskonflikter i skogsarbetet under 1900-talet, om avfolkningen och försök till nysatsningar mot slutet av seklet.